

ΤΟ ΦΡΑΓΜΑ
ΤΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΙΟΥ
ΣΤΟΥΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥΣ
ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ
ΠΑΛΙΑΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Παλαιή Εργασία
επιμέλεια θύματος Καπερώνη Χ.

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 4263/1
Ημερ. Εισ.: 29-12-2004
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ – ΙΑΚΑ
2004
ΚΑΠ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ,
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ.

ΤΟ ΦΡΑΓΜΑ
ΤΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΙΟΥ
ΣΤΟΥΣ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥΣ
ΝΑΟΥΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ
ΠΑΛΛΙΑΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Πτυχιακή εργασία

Επιμέλεια θέματος: Καπερώνη Χ., αρ. φοιτ. Μητρ. 1100026
Επιβλέποντες διδάσκοντες: Βασιλάκη Μ., Βαραλής Ι.

Βόλος 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	2
Το φράγμα του Πρεσβυτερίου	6
Χρήση και λειτουργικότητα του φράγματος του Πρεσβυτερίου	6
Είδη των φραγμάτων του Πρεσβυτερίου	12
Τα μέλη του φράγματος του Πρεσβυτερίου	14
- ορολογία	14
- στυλοβάτης	15
- πεσίσκοι	16
- θωράκια	17
Η διαμόρφωση της εισόδου του φράγματος του Πρεσβυτερίου	20
- τοξωτή πύλη	20
- προστώ	20
Τυπολογία και χρονολόγηση των φραγμάτων του Πρεσβυτερίου	22
Κατάλογος των φραγμάτων του Πρεσβυτερίου στα μνημεία της Θεσσαλίας και της Παλαιάς Ηπείρου	28
Α. Θεσσαλία	28
Β. Π. Ηπειρος	45
Συμπεράσματα	56
Πίνακες	76
Βιβλιογραφία- Συντομογραφίες	139

Εισαγωγή

Ξεκίνησα να μελετώ την τέχνη της παλαιοχριστιανικής περιόδου έπειτα από μακροχρόνια διαμονή σε έναν τόπο που βρίθεται από μνημεία αυτής της εποχής. Η Νέα Αγχιάλος της Μαγνησίας αποτελούσε για μένα πάντα έναν τόπο αινιγματικό, λόγω του ότι σε πολλά σημεία αναδύονται μέσα από το έδαφος της οικοδομήματα, αφορμές για παιδικές φαντασίες, νεανικές απορίες ή εφηβικές έρευνες. Το ενδιαφέρον μου για τον τόπο αυτό και τις αρχαιότητές του έμεινε αμείωτο ώσπου έφτασα, τελειόφοιτη φοιτήτρια πλέον του ΙΑΚΑ του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, να παρουσιάζω την πτυχιακή μου εργασία που συμπεριλαμβάνει και αυτά τα μνημεία.

Το ενδιαφέρον μου όμως δεν περιορίζεται μόνο στα μνημεία της Νέας Αγχιάλου, αλλά εκτείνεται και σε άλλες περιοχές. Η ενασχόληση με τη μορφή, τη δομή και την τυπολογία της παλαιοχριστιανικής ναοδομίας γενικότερα με ώθησε στην πραγμάτευση του θέματος του παρόντος πονήματός μου, το οποίο επικεντρώνεται στις μορφές που έλαβε μια λειτουργική κατασκευή των παλαιοχριστιανικών εκκλησιών σε δύο επαρχίες του ανατολικού Ιλλυρικού, καθώς και στη σχέση που αυτή η κατασκευή είχε με την τέλεση της θείας λειτουργίας.

Η εργασία μου έχει τίτλο: «Το φράγμα του Πρεσβυτερίου στους Παλαιοχριστιανικούς ναούς της Θεσσαλίας και της Παλαιάς Ηπείρου». Το φράγμα του Πρεσβυτερίου είναι μια λειτουργική κατασκευή στο εσωτερικό των ναών, αρχικά ξύλινη και απλή, έπειτα λίθινη, σύνθετη και με ιδιαίτερο διάκοσμο, η οποία τοποθετούνταν στο ανατολικό τμήμα των ναών για να διαχωρίσει το ιερό βήμα από τον υπόλοιπο κυρίως ναό. Το φράγμα του Πρεσβυτερίου, που σχετίζεται τόσο με την τέλεση της θείας λατρείας όσο και με το διαχωρισμό των πιστών από τον κλήρο, κάνει την εμφάνισή του την ίδια ακριβώς εποχή που κτίζονται οι πρώτοι μνημειακοί χριστιανικοί ναοί και ακολουθεί μια ιδιαίτερη εξέλιξη και τυπολογία.

Οι ναοί, των οποίων τα φράγματα θα μελετηθούν στη συνέχεια, χρονολογούνται όλοι από τα τέλη του 4ου ως τα τέλη του 6ου ή τις αρχές του 7ου αιώνα. Τοποθετούνται δηλαδή στα πλαίσια της παλαιοχριστιανικής περιόδου, τα χρονικά όρια της οποίας εκτείνονται από την άνοδο του Μεγ. Κωνσταντίνου στον αυτοκρατορικό θρόνο και τη μεταφορά της πρωτεύουσας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, μέχρι τα χρόνια του αυτοκράτορα Φωκά.

Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, τα όρια των επαρχιών της Θεσσαλίας και της Ηπείρου δεν ήταν τα ίδια με τα σημερινά. Τα όρια της Θεσσαλίας συμπίπτουν με αυτά της

αρχαιότητας: τα ανατολικά της σύνορα ξεκινούν από τα Τέμπη, στις εκβολές του Πηνειού, μέχρι και τις Θερμοπύλες, βρέχεται δηλαδή από το Αιγαίο πέλαγος, τα περάσματα της Ευβοίας και το Μαλιακό κόλπο. Τα βόρεια σύνορά της φτάνουν ως την Πιερία και την Ελιμεία, τη σημερινή περιοχή του νομού Κοζάνης. Τα νότια σύνορα της Θεσσαλίας τοποθετούνται στα νότια της Υπάτης, ενώ τα δυτικά σύνορα συμπίπτουν με τα ανατολικά σύνορα της Παλαιάς Ηπείρου, που είναι το φυσικό σύνορο που σχηματίζει η οροσειρά της Πίνδου¹. Στη Θεσσαλία ανήκουν φυσικά και οι Σποράδες (πίν. 1).

Η Παλαιά Ήπειρος είναι μια από τις δυο επαρχίες της Ηπείρου, που οργανώθηκαν ύστερα από τις μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε ο Διοκλητιανός το 305. Η περιοχή της Παλαιάς Ηπείρου εκτείνεται από το Ιόνιο Πέλαγος, στα δυτικά, ως την οροσειρά της Πίνδου, στα ανατολικά, και από τον ποταμό Αχελώο, στα νότια, ως τα Ακροκεραύνια όρη, στα βόρεια, τα οποία βρίσκονται στην προέκταση της νοητής ευθείας που περνά περίπου στο ύψος της σημερινής λίμνης της Καστοριάς. Στην Παλαιά Ήπειρο περιλαμβάνονται βεβαίως και τα νησιά Κέρκυρα, Λευκάδα και Ιθάκη (πίν. 2, 3)².

Στην εργασία δίνεται σαφώς ιδιαίτερη βαρύτητα στα φράγματα πρεσβυτερίων που έχουν σωθεί στους παλαιοχριστιανικούς ναούς της Θεσσαλίας και της Παλαιάς Ηπείρου, χωρίς ωστόσο να παραβλέπονται τα είδη των φραγμάτων και οι επιμέρους μορφές των στοιχείων που τα απαρτίζουν στις άλλες επαρχίες του ανατολικού Ιλλυρικού ή σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας. Η εργασία οργανώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο μελετάται η χρήση και η λειτουργικότητα του φράγματος του Πρεσβυτερίου, ακολουθεί η παρουσίαση των επιμέρους μορφών που μπορεί να λάβει το φράγμα (ευθύγραμμο ή θλαστό, "ψηλό" ή "χαμηλό"), μελετώνται τα στοιχεία που το απαρτίζουν (ο στυλοβάτης, τα στηρίγματα, τα θωράκια), ενώ τέλος μια σύντομη παράγραφος αφιερώνεται στη διαμόρφωση της εισόδου του φράγματος. Ως απόρροια της παραπάνω ανάλυσης, στο δεύτερο κεφάλαιο καταβάλλεται προσπάθεια να συσχετιστεί η τυπολογία του φράγματος του Πρεσβυτερίου με χρονολογικά προβλήματα που έχουν ήδη τεθεί από την έρευνα. Στο τρίτο κεφάλαιο παρατίθεται ο κατάλογος των φραγμάτων Πρεσβυτερίου, βεβαίως σε όσους ναούς της Θεσσαλίας και της Παλαιάς Ηπείρου αυτά διασώζονται: ο κατάλογος οργανώνεται σύμφωνα με τη σειρά των πόλεων (και κατά συνέπεια των επισκοπών) που αναφέρονται στον Συνέκδημο του Ιεροκλέους, έργο της τρίτης ή της τέταρτης δεκαετίας του 6ου αιώνα³. Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο συνάγονται τα συμπεράσματα που αφορούν στην ιδιαίτερη

¹ Σμπυράκη-Καλαντζή 1990, 85.

² Χρυσός 1997, 148.

³ Honigmann 1939.

τυπολογία των φραγμάτων Πρεσβυτερίου των θεσσαλικών και ηπειρωτικών παλαιοχριστιανικών εκκλησιών και στη συνάφεια που παρουσιάζουν με όσα γνωρίζουμε από άλλες επαρχίες της αυτοκρατορίας.

Ενδελεχής μελέτη του φράγματος του Πρεσβυτερίου ως μιας ουσιαστικής λειτουργικής κατασκευής του παλαιοχριστιανικού ναού δεν έχει γίνει παρά μόνο πολύ πρόσφατα. Πράγματι, το φράγμα του Πρεσβυτερίου αποτέλεσε αντικείμενο σύντομης πραγμάτευσης από τον Γ. Σωτηρίου στην *ΑΕ* του 1929⁴ και στη *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία* του 1942⁵ και από τον Α. Ορλάνδο στο μνημειώδες έργο του *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης* (1952 και ανατύπ. 1994)⁶, αλλά μόνο το πρόσφατο βιβλίο της Ι. Στούφη-Πουλημένου *Το Φράγμα του Ιερού Βήματος στα Παλαιοχριστιανικά μνημεία της Ελλάδος*, του 1999⁷ αποτελεί μια πλήρη μονογραφία για το θέμα. Στο βιβλίο όμως αυτό το φράγμα εξετάζεται στους παλαιοχριστιανικούς ναούς που βρίσκονται μέσα στα σύνορα του σύγχρονου ελληνικού κράτους και στα όρια των σημερινών περιφερειών του και όχι στο πλαίσιο των επαρχιών (και συνεπώς των επισκοπών) του ανατολικού Ιλλυρικού. Επιπλέον, ο κατάλογος των φραγμάτων παρουσιάζει αρκετές και σημαντικές ελλείψεις, αφού αναφέρονται μόνο τα φράγματα του Πρεσβυτερίου στον Ελλαδικό χώρο, χωρίς αναφορά στα σύνορα των επαρχιών κατά την Παλαιοχριστιανική περίοδο. Για τις περιοχές, οι οποίες μελετώνται στην παρούσα έκθεση, στον κατάλογο, αναφέρονται και περιγράφονται τα φράγματα του Πρεσβυτερίου μόνο δεκαέξι μνημείων, επτά για την Ήπειρο και εννέα για τη Θεσσαλία. Στην παρούσα μελέτη τα μνημεία που εξετάζονται είναι δεκατέσσερα για τη Θεσσαλία και δεκαπέντε για την Ήπειρο. Τέλος, απουσιάζουν παντελώς οι επισημάνσεις σχετικά με τη διαφοροποίηση ή τη συνάφεια τύπων φραγμάτων σε γειτονικές ή μη επαρχίες, έστω και με τα σημερινά όριά τους. Ωστόσο, το βιβλίο αυτό αποτελεί θεμελιακό έργο για κάθε περαιτέρω πραγμάτευση επιμέρους θεμάτων για το φράγμα του Πρεσβυτερίου.

Στην παρούσα εργασία επελέγησαν να εξεταστούν τα φράγματα Πρεσβυτερίου δύο επαρχιών του ανατολικού Ιλλυρικού, για να διακριβωθούν οι συνάφειες ή οι διαφοροποιήσεις τους ως προς τους γενικούς τύπους και ως προς τις μορφές των επιμέρους στοιχείων της συγκεκριμένης λειτουργικής κατασκευής. Για το σκοπό αυτό χρειάστηκε ιδιαίτερη έρευνα, κυρίως βιβλιογραφική, με σκοπό τη συμπλήρωση του καταλόγου των φραγμάτων: μέσα από

⁴ Σωτηρίου, *Βασιλικαί*, 159-248.

⁵ Σωτηρίου 1942.

⁶ Ορλάνδος 1994, 509-535.

⁷ Στούφη – Πουλημένου 1999.

γενικότερες μελέτες, ανασκαφικές εκθέσεις και επιμέρους έρευνες που αφορούσαν εν συνόλω ή εν μέρει τις εκκλησίες των δύο αυτών επαρχιών (ιδιαίτερα όσα αφορούν στη διάκριση των οικοδομικών τους φάσεων και τη χρονολόγησή τους), κατάφερα να ολοκληρώσω τον κατάλογο των φραγμάτων με τα μέχρι στιγμής δεδομένα, ώστε να συναγάγω πιο ασφαλή συμπεράσματα για την τυπολογία και τη χρονολόγησή τους.

Μπορεί συγκεκριμένα για το φράγμα του Πρεσβυτερίου των ναών της Θεσσαλίας και της Παλαιάς Ηπείρου να μην έχει δει το φως της δημοσιότητας κανένα μέχρι σήμερα μελέτημα, αλλά οι εκκλησίες των επαρχιών αυτών έχουν αποτελέσει αντικείμενο πραγμάτευσης πολλές φορές. Για την επαρχία Θεσσαλίας, γενικά, αξίζει να αναφερθούν η διδ. διατριβή της Άννας Αβραμέα⁸ και το βιβλίο των J. Koder και Fr. Hild⁹, ενώ για την περιοχή της Μαγνησίας έχει ασχοληθεί ειδικά η Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά¹⁰. Οι παλαιοχριστιανικοί ναοί της επαρχίας αυτής έχουν απλώς εντοπιστεί, συστηματικά αποκαλυφθεί ή εκτενώς αναλυθεί από τους Α. Αρβανιτόπουλο, Ν. Γιαννόπουλο, Γ. Σωτηρίου, Π. Λαζαρίδη, Θ. Παπαζώτο, P. Marzolff, Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου και Α. Ντίνα. Για την επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου αξίζει βεβαίως να αναφερθεί το εκτενές ιστορικό άρθρο του Ε. Χρυσού¹¹, το λήμμα του Δ. Πάλλα¹², το βιβλίο των P. Soustal και J. Koder¹³ και το πρόσφατο βιβλίο του W. Bowden¹⁴, ενώ ο τόμος *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*¹⁵ συγκεντρώνει πλήθος άρθρων έγκριτων ερευνητών, από τα οποία επισημαίνουμε μόνο εκείνα των Ε. Χρυσού¹⁶ και Ε. Χαλκιά¹⁷. Οι παλαιοχριστιανικοί ναοί της επαρχίας αυτής έχουν εντοπιστεί ή και ανασκαφεί, από ελληνικής πλευράς, από τους Α. Φιλαδέλφεια, Α. Ορλάνδο, Γ. Σωτηρίου, Δ. Ευαγγελίδη, Π. Καλλιγά, Ι. Παπαδημητρίου, Π. Βοκοτόπουλο, Α. Παλιούρα και Β. Παπαδοπούλου, ενώ από αλβανικής πλευράς από τους Α. Meksi, A. Bace, D. Budina, K. Lako και D. Komata¹⁸.

⁸ Αβραμέα 1974.

⁹ Koder, Hild 1976.

¹⁰ Ασημακοπούλου – Ατζακά 1982.

¹¹ Χρυσός 1981, 6-111.

¹² Pallas 1971, στ. 207-334.

¹³ Soustal, Koder 1981.

¹⁴ Bowden 2003.

¹⁵ Σακελλαρίου 1997.

¹⁶ Χρυσός 1997, 148-165.

¹⁷ Χαλκιά 1997, 166-181.

¹⁸ Οι παραπομπές στις επιμέρους μελέτες και ανασκαφικές εκθέσεις δίνονται στα οικεία σημεία.

Το φράγμα του Πρεσβυτερίου

Χρήση και λειτουργικότητα του φράγματος του Πρεσβυτερίου

Ήδη από τα μέσα του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα άρχισε να διαμορφώνεται και σταδιακά να εξαπλώνεται ένα νέο για τα δεδομένα της εποχής θρήσκευμα, ο χριστιανισμός. Σταδιακά, το νέο θρήσκευμα άρχισε να αποκόπτεται από τα δεσμά και τις απαιτήσεις της ρωμαϊκής κοινωνίας και με μεγάλο αριθμό πιστών να ασπάζονται με την πάροδο του χρόνου το νέο θρήσκευμα, ενδυναμώθηκε και ξεκίνησε να κινείται βάσει μιας δικής του πορείας. Από τις αρχές του 2^{ου} αιώνα η λατρεία του οργανώθηκε με συγκεκριμένο τελετουργικό. Το πρώιμο λατρευτικό τελετουργικό ήθελε κάθε Κυριακή πρωί, με την ανατολή του ήλιου, τη χριστιανική αδελφότητα να συγκεντρώνεται σε διάφορους χώρους για λατρεία και κοινή προσευχή. Μια παρόμοια συγκέντρωση, η οποία ονομάστηκε Εκκλησία, πραγματοποιούνταν και το βράδυ της Κυριακής, οπότε και την προσευχή συνόδευε και ένα κοινό γεύμα¹⁹. Οι συγκεντρώσεις αυτές γίνονταν σε ιδιωτικούς χώρους, σε νεκροταφεία για τις επιμνημόσυνες δεήσεις πάνω στους τάφους των μαρτύρων και ιδιαίτερα σε σπίτια, για την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας²⁰. Πράγματι, το σύνολο των γραπτών πηγών αναφέρει ως τόπο συγκέντρωσης, λατρείας και κοινής προσευχής ιδιωτικούς χώρους και οικίες, τους γνωστούς ως ευκτήριους οίκους. Από τις ανασκαφικές έρευνες έρχονται στο φως οικίες, που χρονολογούνται από τον 1^ο ως τον 4^ο αιώνα²¹. Οι οικίες αυτές δε διέφεραν από τις υπόλοιπες οικίες των περιοχών, όπου εντοπίζονται, αλλά δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η χρήση τους ήταν αποκλειστικά εκκλησιαστική ή όχι. Οι πιστοί συγκεντρώνονταν στα τρικλίνια και στα υπερώα ή ανώγεια²², δωμάτια κατάλληλα για πολυπληθείς συγκεντρώσεις. Τα έπιπλα που συνήθως εξόπλιζαν τους χώρους αυτούς ήταν τα συνηθισμένα τραπέζια, καθίσματα και ανάκλιτρα, στα οποία κάθονταν οι μετέχοντες στη Θεία λατρεία. Δεν έχει εντοπιστεί κάποιο σαφές στοιχείο που να υποδεικνύει τη διάκριση της ευχαριστιακής αίθουσας σε χώρο ειδικό για τους πιστούς και σε χώρο του κλήρου, ούτε κάποιο ανασκαφικό δεδομένο σ' αυτούς τους οίκους μαρτυρεί την ύπαρξη κάποιου είδους φράγματος.

Από τα μέσα του 3^{ου} αιώνα και εξής, όταν οι διωγμοί ισοδυναμούν με μικρές επιθέσεις σε σπάνιες στιγμές περιορισμένης ισχύος, οι χριστιανικές κοινότητες αρχίζουν να

¹⁹ Ορλάνδος 1994, 10.

²⁰ Στο ίδιο, 13. Krautheimer 1998, 32.

²¹ Ορλάνδος 1994, 10. Krautheimer 1998, 34.

²² Ορλάνδος 1994, 10.

οργανώνουν συστηματικά τη λατρεία τους, ενώ οργανώνουν αρχιτεκτονικά και κατασκευαστικά και τους λατρευτικούς τους χώρους. Τότε φαίνεται πως διαμορφώνονται οι πρώτοι ναοί και τα πρώτα αμιγώς χριστιανικά τμήματα των νεκροταφείων. Η λατρεία αποκτά σαφή χαρακτήρα και συγκεκριμένο τελετουργικό, με δύο μέρη, τη Λειτουργία των κατηγουμένων (ανάγνωση γραφών, κήρυγμα, κοινή προσευχή) και τη Λειτουργία των πιστών (είσοδος και προσφορές των πιστών, Θεία Ευχαριστία και Θεία Κοινωνία). Οι χώροι εντός των οποίων τελούνταν η Θεία λατρεία είχαν πλέον διαμορφωθεί έτσι ώστε να εξυπηρετούν τις ανάγκες του: διαχωρισμένοι σε δύο τμήματα, το ένα προοριζόταν για τους πιστούς και το άλλο για τον κλήρο. Κι εδώ, όπως και στους ευκτήριους οίκους, η επίπλωση ήταν απλή και λιτή: ένας θρόνος για τον επίσκοπο που προϊστάτο της Λειτουργίας, ένα τραπέζι για την Ευχαριστία, ένα τραπέζι για τις προσφορές ενώ ένα ξύλινο χαμηλό κιγκλίδωμα διέκρινε το χώρο των πιστών από το χώρο του κλήρου²³. Σ' αυτόν το δεύτερο χώρο βρισκόταν το θυσιαστήριο, μια απλή Τράπεζα για την τέλεση της αναίμακτης θυσίας²⁴.

Το χαμηλό ξύλινο κιγκλίδωμα που χώριζε το χώρο του κλήρου από το χώρο των πιστών αποτελεί τον άμεσο πρόγονο του φράγματος του Πρεσβυτερίου, την κατασκευή εκείνη δηλαδή, που στις βασιλικές της παλαιοχριστιανικής περιόδου περικλείει τη βασική επίπλωση του Ιερού Βήματος για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας. Είναι μια κατασκευή χαμηλή, όπως και το διαχωριστικό ξύλινο κιγκλίδωμα στους πρώιμους λατρευτικούς χώρους, μόνο που στις παλαιοχριστιανικές εκκλησίες το ξύλο σταδιακά αντικαταστάθηκε από κατεργασμένα και διακοσμημένα λίθινα μέλη, κυρίως από πωρόλιθο, ασβεστόλιθο ή μάρμαρο. Η λειτουργική αυτή κατασκευή περικλείει τα βασικά αντικείμενα και έπιπλα, που χρησιμεύουν για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας, την Τράπεζα, το θρόνο του επισκόπου και τα σκεύη. Το κιγκλίδωμα αυτό τοποθετείται διαχωριστικά ανάμεσα σε πιστούς και σε κλήρο, αφού περιβάλλει και περικλείει το χώρο όπου από τον κλήρο τελείται το κυριότερο μυστήριο, αυτό της Θείας Ευχαριστίας.

Από τα χρόνια του Μεγ. Κωνσταντίνου κι έπειτα οι χριστιανικές κοινότητες δρούσαν σε ένα πιο ήπιο και λιγότερο εχθρικό και επιθετικό περιβάλλον. Οι διωγμοί έπαψαν, η ανεξιθρησκεία εγκαθιδρύθηκε και ο χριστιανισμός κέρδιζε ολοένα περισσότερους οπαδούς, ιδιαίτερα από τα ανώτατα στρώματα της κοινωνία, κάτι που έχει διαπιστωθεί και σε παλαιότερες εποχές, με τελικό αποτέλεσμα να αποβεί επίσημο κρατικό θρήσκευμα. Το τελετουργικό τυπικό οργανώθηκε κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα περισσότερο και σταδιακά απέκτησε μεγαλοπρέπεια και λαμπρότητα. Δεν παρουσίαζε σημαντικές διαφορές με το ήδη

²³ Krauthemer 1998, 33.

²⁴ Ορλάνδος 1994, 438.

υπάρχον τελετουργικό: η Λειτουργία εξακολουθούσε να χωρίζεται σε δύο μέρη, στη Λειτουργία των κατηχομένων και στη Λειτουργία των πιστών, ο χώρος επίσης χωριζόταν σε χώρο πιστών και σε χώρο κλήρου²⁵, αλλά τώρα το τελετουργικό παρουσίαζε μια μεγαλύτερη αυστηρότητα. Ο χώρος που προοριζόταν για τους πιστούς ήταν διαχωρισμένος συχνά σε τρεις ή σε πέντε κατά μήκος χώρους, τα κλίτη. Στον κεντρικό χώρο, στο κεντρικό κλίτος, πραγματοποιούνταν οι μεγαλοπρεπείς πομπές, ενώ οι πιστοί περιορίζονται να παρακολουθούν την τέλεση της Θείας Λειτουργίας από τα πλάγια κλίτη. Σταδιακά, στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας αρχίζουν να διαμορφώνονται η Είσοδος του Ευαγγελίου (μεταγενέστερα γνωστή ως Μικρή Είσοδος), με τον Επίσκοπο να ενδύεται τα άμφια στο διακονικό²⁶ και να εισέρχεται στο ναό με μεγαλόπρεπη πομπή, στην οποία μετείχαν πρεσβύτεροι, διάκονοι και μέλη του κατώτερου κλήρου, και η Είσοδος των Τιμίων Δώρων (μεταγενέστερα γνωστή ως Μεγάλη Είσοδος), που σήμαινε τη λιτανευτική μεταφορά των Τιμίων Δώρων από το διακονικό στην Αγία Τράπεζα του Ιερού Βήματος²⁷. Αντιθέτως, στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας η δεύτερη είσοδος είτε δεν υπάρχει καθόλου (όπως στη Ρώμη ή στο Μιλάνο) είτε είναι εντελώς υποβαθμισμένη (όπως στην Αλεξάνδρεια). Στη νέα αυτή δομή του τελετουργικού έπρεπε να ανταποκριθεί και η αρχιτεκτονική των εκκλησιαστικών κτιρίων. Οι νέοι χώροι έπρεπε να εξυπηρετούν τη νέα διαμόρφωση που το τελετουργικό της Θείας Λειτουργίας είχε λάβει. Στα πρώιμα χριστιανικά χρόνια και κυρίως από τα πρώτα χρόνια που διαμορφώνονται οι χριστιανικοί ναοί, υπήρχε ειδικός χώρος συνήθως στο αίθριο του ναού, όπου ο επίσκοπος ενδύεται τα άμφια. Ο χώρος αυτός λεγόταν "μυτατώριο" για την Ανατολή, "σεκρετάριο" για τη Δύση. Επίσης, στη Συρία και την Καππαδοκία η πομπή των διακόνων με τα Τιμα Δώρα ξεκινούσε από το διακονικό, όπου οι πιστοί κατέθεταν τις προσφορές τους πριν από την αρχή της Λειτουργίας, δηλαδή από ένα δωμάτιο που εντοπίζεται στις βασιλικές της Συρίας συνήθως στα βόρεια του ναού. Από αυτούς τους χώρους ξεκινούσαν επομένως οι μεγαλοπρεπείς πομπές της Θείας Λειτουργίας και κατέληγαν στο Ιερό Βήμα, το οποίο περιλειόταν από το, κατά κανόνα πλέον, λίθινο φράγμα του Πρεσβυτερίου.

Επομένως, ο νέος, επίσημος ιερατικός χαρακτήρας της Θείας λατρείας απαιτούσε ένα βασικό σχέδιο, το οποίο, εκτός των άλλων αρχιτεκτονικών απαιτήσεων για ύπαρξη διακονικού και ναού, ήθελε τον κλήρο να βρίσκεται σε σημείο ξεχωριστό από το υπόλοιπο εκκλησίασμα, σε χώρο που αρχιτεκτονικά αποκόπτεται από τους υπόλοιπους

²⁵ Στο ίδιο, 21.

²⁶ Στούφη-Πουλημένου 1999, 147.

²⁷ Krauthemer 1998, 50. Στούφη-Πουλημένου 1999, 150.

πιστούς²⁸. Πράγματι, το Ιερό Βήμα πλέον αποκτά υπερυψωμένο, σε σχέση με τον υπόλοιπο ναό, δάπεδο και διαχωρίζεται από τον υπόλοιπο ναό με μια σταθερή και ανθεκτική όσο και μνημειακή κατασκευή, το φράγμα του Πρεσβυτερίου.

Από τον επόμενο αιώνα, τον 5^ο, η οικοδομική δραστηριότητα αυξάνει ολοένα και περισσότερο, ιδιαίτερα στις πρωτεύουσες των επαρχιών της αυτοκρατορίας και στις περιοχές της εμβέλειάς τους. Το μεγαλείο της εποχής διακρίνεται όχι μόνο στην αρχιτεκτονική των κτιρίων, αλλά και στον τρόπο που αυτά διακοσμούνται. Η διακόσμηση στο εσωτερικό των ναών είναι πλούσια και μεγαλειώδης. Ψηφιδωτά, τοιχογραφίες και μαρμάρινες κατασκευές, λειτουργικές και μη, πλουτίζουν την εσωτερική και την εξωτερική εικόνα των ναών. Έντονα διακοσμητικά στοιχεία διακρίνονται στα μαρμάρινα μέλη που χρησιμοποιούνται σε επιμέρους σημεία, όπως τα κιονόκρανα, τα επιθήματα και τα θωράκια. Με ιδιαίτερα αξιόλογη τέχνη φαίνεται να διακοσμούνται και τα λίθινα φράγματα του Πρεσβυτερίου, τα οποία αποτελούμενα από πεσσίσκους, κιονίσκους, βάσεις, θωράκια και επιστύλια, επιτυγχάνουν το μνημειακό διαχωρισμό του χώρου τέλεσης της Θείας Ευχαριστίας από τον υπόλοιπο ναό.

Έτσι επιτυγχάνεται αρχιτεκτονικά το σύστημα της Ιεράρχησης των τμημάτων του χριστιανικού ναού. Από τους ευκτήριους οίκους ο χώρος που προοριζόταν για τους πιστούς διαφοροποιούταν αισθητά από το χώρο του εξάρχοντος επισκόπου, συνήθως από ένα χαμηλό βάθρο για την τοποθέτηση του θρόνου του, από τα μέσα του 3^{ου} αιώνα οι χριστιανικές κοινότητες αποκτούν μια σαφή δομή και μορφή, με αποτέλεσμα να παγιωθεί η εκκλησιαστική ιεραρχία²⁹. Μετά την ειρήνη της εκκλησίας, η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική ακολουθεί την Ιεράρχηση και τη διάκριση κλήρου και λαού: οι κατηχούμενοι βρίσκονταν στο νάρθηκα, οι πιστοί παρακολουθούν τη Θεία Λειτουργία από τα πλάγια του κυρίως ναού, ενώ κάθε κληρικός, ανάλογα με το βαθμό της ιεροσύνης του, κατείχε τη δική του θέση στο χώρο που ανήκε στο ιερατείο³⁰.

Ο χαρακτήρας του Ιερού Βήματος από το 2^ο ήδη αιώνα θεωρήθηκε μυστηριακός και καθγιασμένος. Ήδη, από τα χρόνια των ευκτήριων οίκων σε έναν ξεχωριστό χώρο τοποθετούνταν ο θρόνος του επισκόπου, τα τραπέζια για τις προσφορές και το θυσιαστήριο, όπου τελούνταν η συμβολική και αναίμακτη θυσία του Κυρίου. Στα χρόνια που οικοδομούνται οι μνημειακοί χριστιανικοί ναοί, υπάρχει πρόβλεψη για δημιουργία ιδιαίτερου χώρου αποχωρισμένου μεν αλλά εντός του ορθογωνίου του ναού, μέσα στον

²⁸ Ορλάνδος 1994, 21. Krautheimer 1998, 51.

²⁹ Krautheimer 1998, 32.

³⁰ Στο ίδιο, 33.

οποίο βρίσκεται η Αγία Τράπεζα και τελείται το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας από τους κληρικούς με προεξάρχοντα τον επίσκοπο. Ο συμβολισμός της Αγίας Τράπεζας είναι διπλός: αρχικά συμβολίζει το θυσιαστήριο, όπου τελείται η διηνεκής θυσία του Κυρίου, δηλαδή συμβολίζει τον τάφο του Χριστού. Από την άλλη συμβολίζει και τη φάτνη της Γέννησης³¹. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η συνεχής παρουσία του Κυρίου στο Ιερό Βήμα γίνεται αντιληπτή από την ύπαρξη της αγίας τράπεζας, που αποτελεί έτσι σύμβολο της Γέννησης και της Ανάστασης του Θεανθρώπου.

Μέχρι και τον 4^ο αιώνα η Θεία Κοινωνία λάμβανε χώρα εντός του Ιερού, όπου οι πιστοί εισέρχονταν και μεταλάμβαναν. Με απόφαση της ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου απαγορεύθηκε ρητά η είσοδος των λαϊκών στο Ιερό Βήμα. Σύμφωνα με τον Ιωάννη τον Χρυσόστομο, όποιος εισερχόταν στο χώρο του θυσιαστηρίου έπρεπε να είναι «ούχ απλώς αμαρτημάτων καθαρός, αλλ' άγιος»³². Η απόφαση της ΣΤ' Οικουμενικής Συνόδου αντικατοπτρίζει και το πώς έβλεπε ο κλήρος το συνεχώς αυξανόμενο εκκλησίασμα. Θεωρήθηκε ασφαλέστερο να απαγορευτεί η είσοδος στο Ιερό Βήμα σε όσους ήταν αμφίβολο πως έδειχναν τον απαιτούμενο σεβασμό και ευλάβεια απέναντι στα τελούμενα, στο χώρο και στο υπόλοιπο εκκλησίασμα, δηλαδή σε όλους³³.

Ο ναός αποτελεί στα συγγράμματα των Πατέρων της εκκλησίας έναν μικρόκοσμο³⁴, την εικόνα ολόκληρου του σύμπαντος. Ήταν ένα σύμπαν εντός του οποίου περιλαμβάνεται ο υλικός και ο πνευματικός-άυλος κόσμος. Τα εγκόσμια τοποθετούνται στον κυρίως ναό, ενώ τα αιώνια, άφθαρτα, νοητά και άυλα τοποθετούνται σε έναν χώρο πιο υψηλό και πιο σεβαστό, στο Ιερό Βήμα. Κατά τον Γρηγόριο το Ναζιανζηνό το φράγμα του Πρεσβυτερίου είναι τα όρια, το σύνορο των δύο αυτών κόσμων: «Βήμα τοδ' αγγελικησι χοροστασιησι τεθηλος/ κιγκλιδα την μεσατην κοσμων δυο, τουδε μένοντος/ του τε παριπταμενοιου»³⁵. Το φράγμα ως μια απλή κιγκλίδα, τοποθετείται ανάμεσα στον κόσμο που ζούμε και στον κόσμο τον οποίο πλησιάζουμε. Το φράγμα αποδεικνύει τη διαφορά των αισθητών προς τα νοητά, «διαφρατιων από των υλικων τα νοούμενα»³⁶. Με το φράγμα του Πρεσβυτερίου φυλάσσεται ο Ιερός κόσμος από το φθαρτό και αμαρτωλό επίγειο κόσμο. Ο αισθητός κόσμος συμβολίζεται από τον κυρίως ναό και το αίθριο, χώροι προσιτοί στο λαό. Ο νοητός κόσμος, ο Ιερός χώρος, συμβολίζεται με το Ιερό Βήμα, εντός

³¹ Στούφη-Πουλημένου 1999, 126.

³² Στο ίδιο, 127.

³³ Στο ίδιο.

³⁴ Στο ίδιο, 129, υποσημ. 38.

³⁵ Στο ίδιο, 129, υποσημ. 41.

³⁶ Στο ίδιο, 129, υποσημ. 45.

του οποίου βρίσκονται όσοι τελούν τη θεία λατρεία, για την προετοιμασία της Ουράνιας Βασιλείας. Οι αναφορές των Πατέρων της εκκλησίας μιλούν για μια σχέση του Ιερού Βήματος του ναού με τα Άγια των Αγίων του ιουδαϊκού ναού. Και οι δύο χώροι συμβολίζουν τον ουράνιο κόσμο, εκφράζουν την «των οντων αληθειαν»³⁷. Ο ουρανός μεσολαβεί ανάμεσα στους δύο κόσμους, όπως τα βήλα των ψηλών φραγμάτων μεσολαβούν ανάμεσα στους πιστούς και στον κλήρο. Όταν πια τα φράγματα είναι ψηλά και τα μετακίονια διαστήματα κλείνουν με βήλα στη Συρία, σε κάποια στιγμή της θείας λειτουργίας αποκόπτεται η οπτική επαφή των πιστών με το Πρεσβυτέριο, οι πιστοί χάνουν την οπτική επαφή με την προετοιμασία του Ουράνιου κόσμου, της Ουράνιας Βασιλείας³⁸. Για ορισμένους Πατέρες της εκκλησίας η στιγμή της εφάπλωσης των βήλων ταυτίζεται με την αναφορά³⁹, ενώ κατ' άλλους με την προσφορά των Τιμίων Δώρων⁴⁰. Η Ιερότητα και η εγκυρότητα του σεβαστού αυτού χώρου διασφαλίζεται μέσω του φράγματος του Πρεσβυτερίου. Η εγκυρότητα του χώρου περιορίζεται στην προετοιμασία των πιστών να δεχθούν την αποκάλυψη του μυστηρίου.

³⁷ Στο ίδιο, 130.

³⁸ Στο ίδιο.

³⁹ Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, στην Γ' Ομιλία του στην *Προς Εφραίους* επιστολή, αναφέρει ότι τα βήλα ανέλκονταν κατά την αναφορά (στο ίδιο, 136).

⁴⁰ Η *Διαθήκη του Κυρίου* αναφέρει ότι τα βήλα απλώνονται και αποκρύπτουν το Ιερό Βήμα ταυτόχρονα με την τοποθέτηση των Τιμίων Δώρων πάνω στην Αγία Τράπεζα (στο ίδιο, 137).

Είδη των φραγμάτων του Πρεσβυτερίου

Το φράγμα του Πρεσβυτερίου αποτελεί μια λειτουργική κατασκευή εντός των ναών της παλαιοχριστιανικής περιόδου, η οποία διαχωρίζει για λόγους λειτουργικούς και συμβολικούς το Ιερό Βήμα από τον υπόλοιπο κυρίως ναό. Εντός του χώρου που περιλαμβάνει το φράγμα εντοπίζεται πάντα ο θρόνος του επισκόπου και η Αγία Τράπεζα, ενώ στον περιφραγμένο αυτό χώρο εισέρχεται ο κλήρος για να τελέσει την θεία λειτουργία. Αρχαίες ειδικές μελέτες πρότειναν το διαχωρισμό της τυπολογίας και της μορφολογίας των φραγμάτων του Πρεσβυτερίου με βάση τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του και τα στοιχεία του διακόσμου του. Η κυρίαρχουσα στη βιβλιογραφία διάκριση των φραγμάτων του Πρεσβυτερίου είναι αυτή που διαχωρίζει τα φράγματα σε ευθύγραμμο ή θλαστό, σε «ψηλά» και σε «χαμηλά». Η διάκριση αυτή συχνά λαμβάνει υπόψη της τον τρόπο διαμόρφωσης της δυτικής όψης του φράγματος, που ήταν η άμεσα ορατή από τους πιστούς και που έφερε την είσοδο προς το Ιερό Βήμα.

Το ευθύγραμμο φράγμα τοποθετείται στις βασιλικές της παλαιοχριστιανικής περιόδου εγκάρσια στο κεντρικό κλίτος, καταλαμβάνοντας κατά κανόνα όλο το πλάτος του⁴¹. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα δύο άκρα του εφάπτονται είτε στις κιονοστοιχίες των κλιτών είτε μόνο στο στυλοβάτη τους (πίν. 9α-β, 34, 35, 36, 38, 39, 42, 43). Σε ορισμένες σπάνιες περιπτώσεις ενίοτε τα άκρα του φράγματος προεκτείνονταν μέχρι το βόρειο και το νότιο μακρό τοίχο του ναού (πίν. 25α-β, 41). Τέτοιου είδους φράγματα υιοθετούνται όταν εκατέρωθεν του Ιερού Βήματος υπάρχουν χώροι με κάποιον ιδιαίτερο Ιερό χαρακτήρα (παρεκκλήσια, ταφικά δωμάτια, βαπτιστήρια) ή, σε μεταγενέστερες περιόδους, όταν πλέον τα παραβήματα της πρόθεσης και του διακονικού έχουν καταλάβει τους χώρους εκατέρωθεν του Πρεσβυτερίου⁴².

Το θλαστό φράγμα έχει στην συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων το σχήμα του γράμματος Π και γι' αυτό το λόγο συνήθως ονομάζεται πίσσχημο, αφού διαθέτει τρία σκέλη, δύο πλάγια, βόρειο και νότιο, και μια δυτική πλευρά. Τα άκρα του πίσσχημου φράγματος, που στην ουσία πρόκειται για τις ανατολικές απολήξεις των πλαγίων σκελών του, εφάπτονται είτε στις γενέσεις της αφίδας του Ιερού Βήματος είτε στα δυτικά πέρατα των συμφελλίων, όταν αυτά πλασιώνουν τον κεντρικό χώρο του Ιερού Βήματος και δεν παραμένουν προσκολλημένα στον εσωτερικό χώρο της αφίδας. Αν το σύνθηρο είναι

⁴¹ Ορλάνδος 1994, 510.

⁴² Στούφη-Πουλημένου 1999, 46, 51.

ημικυκλικό, τότε το φράγμα εφάπτεται στους ώμους της αφίδας του Ιερού⁴³, αν όμως το σύνθρονο είναι σύνθετο και επεκτείνεται και εκτός της αφίδας, τότε το φράγμα απολήγει στη δυτική πλευρά του συνθρόνου και συνεχίζεται επέκεινά του⁴⁴. Και στο πύοσχημο φράγμα η δυτική πλευρά διαθέτει είσοδο, την μεταγενέστερα γνωστή ως Ωραία Πύλη. Τα πύοσχημα φράγματα είναι τα πιο συχνά απαντώμενα στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Η δυτική πρόσοψή τους, καθώς τοποθετείται εγκάρσια στον κατά μήκος άξονα των ναών, επίσης καταλαμβάνει το πλάτος του κεντρικού κλίτους είτε εν μέρει ή και καθ' ολοκληρίαν, χωρίς ωστόσο το μήκος της να είναι σε κάθε περίπτωση σταθερό και συγκεκριμένο. Υπάρχουν περιπτώσεις που τα πύοσχημα φράγματα είναι κατά τι στενότερα από το κεντρικό κλίτος, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ανάμεσα στις παράλληλες πλευρές τους, τη βόρεια και τη νότια, και στους αντίστοιχους στυλοβάτες των κιονοστοιχιών μικροί και στενοί διάδρομοι. Τόσο το ευθύγραμμο όσο και το πύοσχημο φράγμα απαντούν σε διάφορες παραλλαγές, ανάλογα με το σχήμα τους, τις διαστάσεις τους και την τοποθέτησή τους στο χώρο. Όπως το ευθύγραμμο έτσι και το πύοσχημο φράγμα του Πρεσβυτερίου μπορεί να είναι χαμηλό ή ψηλό, κάτι που σχετίζεται με το ύψος και τη διαμόρφωση των στηριγμάτων που το συναποτελούν.

⁴³ Ορλάνδος 1994, 509.

⁴⁴ Στο ίδιο, 509.

Τα μέρη του φράγματος του Πρεσβυτερίου

Ορολογία

Το φράγμα αποτελείται από "κάγκελα", ή "καγκέλλους", ή "κιγκλίδες", μαζί με "καγκελοθύρια" ή "άγια θύρια", τα οποία όταν ήταν κατασκευασμένα από ξύλο ονομάζονταν "δίκτυα", "δρύφακτα" ή "δρύφακτοι". Τα κάγκελα αποτελούνται από δύο ειδών στοιχεία, από κάθετα στηρίγματα και από τις ανάμεσά τους τοποθετημένες πλάκες. Τα κάθετα στηρίγματα είναι είτε τετράγωνης τομής πεσσίσοι ή πεσσίσοι με συμφυή κιονίσκο ή ακόμη και κίονες, και ανάμεσά τους παρεμβάλλονται ξύλινες επιφάνειες με πλεκτό συνήθως διάκοσμο ή ανάγλυφα διακοσμημένες λίθινες πλάκες, γνωστές από τις πηγές ως "στηθέα" ή "θωράκια"⁴⁵. Στην περίπτωση που το φράγμα διέθετε ανάμεσα στα θωράκια πεσσίσοι ως κάθετα στηρίγματα, των οποίων το ύψος κατά κανόνα δεν ξεπερνά το 1,30 μ., τότε το φράγμα αυτό ονομάζεται «χαμηλό». Στην περίπτωση που το φράγμα διέθετε ανάμεσα στα θωράκια ως κάθετα στηρίγματα πεσσίσοι με συμφυή κιονίσκο ή κίονες, τότε το φράγμα ονομάζεται «ψηλό» και, κατά κανόνα, οι κίονες ή οι κιονίσκοι οι συμφύεις με τους πεσσίσοι έφεραν ευθύγραμμο επιστύλιο. Στις εκκλησίες της Συρίας, ανάμεσα σ' αυτά τα ψηλά στηρίγματα πάνω από τα θωράκια απλώνονταν παραπετάσματα από πολυτελή υφάσματα, τα "βήλα" των πηγών, γνωστά και ως παραπετάσματα ή καταπετάσματα⁴⁶, για να αποκόπτεται ολοκληρωτικά η οπτική επαφή των πιστών με τα δρώμενα εντός του Ιερού Βήματος⁴⁷. Τα ανασκαφικά δεδομένα μαρτυρούν τη χρήση κίωνων ως ψηλών στηριγμάτων του φράγματος του Πρεσβυτερίου ήδη από τον 6^ο αιώνα⁴⁸. Ανάλογα με το ύψος του φράγματος του Πρεσβυτερίου, αποκόπτεται η οπτική επαφή των πιστών με το Ιερό Βήμα, μερικώς ή ολικώς αντίστοιχα αν το φράγμα είναι χαμηλό ή ψηλό.

Καθ' ύψος το φράγμα του Πρεσβυτερίου διαχωρίζεται σε δύο ζώνες, στην κατώτερη ζώνη που αποτελείται από τα ξύλινα ή τα μαρμάρινα θωράκια, τα οποία στηρίζονται ανάμεσα σε πεσσίσοι με ή χωρίς συμφυή κιονίσκο ή σε κίονες, και στην ανώτερη ζώνη, στην οποία ανήκουν τα βήλα. Στην περίπτωση που στις ανασκαφικές έρευνες εντοπίζονται μόνο πεσσίσοι, τότε σίγουρα αναφερόμαστε σε χαμηλό φράγμα, το οποίο δεν θα μπορούσε να διαθέτει βήλα. Τα θωράκια των χαμηλών και των ψηλών φραγμάτων, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, διαθέτουν συνήθως προεξοχές στην άνω επιφάνειά τους, οι οποίες

⁴⁵ Ορλάνδος 1994, 512.

⁴⁶ Στο ίδιο, 74.

⁴⁷ Στούφη-Πουλημένου 1999, 137.

⁴⁸ Στο ίδιο, 119.

επιτρέπουν τη στήριξη μελών που αποτελούν την επίστεψη⁴⁹, χωρίς ωστόσο αυτό να αποτελεί τον κανόνα. Η μορφή του χαμηλού φράγματος είναι ιδιαίτερα συχνή στα πρώιμα παλαιοχριστιανικά χρόνια και μάλλον πρόκειται για την αρχαιότερη και απλούστερη μορφή φράγματος Πρεσβυτερίου⁵⁰.

Τα μέρη του φράγματος του Πρεσβυτερίου αποτελούν αυτοτελή αρχιτεκτονικά στοιχεία, κατασκευασμένα κατά κανόνα από το ίδιο υλικό και κοσμημένα έστω και με την πιο υποτυπώδη και απλή μορφή γλυπτικής διακόσμησης. Όλα τα μέλη του φράγματος του Πρεσβυτερίου συνδέονται μεταξύ τους με συνδέσμους, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη εγκοπών και προεξοχών στα άκρα τους ή σε κάποιες από τις στενές επιφάνειές τους, αλλά πολύ συχνή είναι και η μολυβδοχόηση για πιο σταθερή συναρμολόγηση.

Ο στυλοβάτης

Η όλη κατασκευή του φράγματος του Πρεσβυτερίου μπορούσε να εδράζεται είτε απευθείας στο έδαφος είτε σε πάνω έναν, χαμηλό συνήθως, στυλοβάτη, ο οποίος κατά κύριο λόγο είναι κατασκευασμένος από το ίδιο υλικό από το οποίο είναι κατασκευασμένα και τα υπερκείμενα μέρη του φράγματος. Από το είδος και τη διάταξη του στυλοβάτη του φράγματος τεκμηριώνουμε την ύπαρξη και το σχήμα του ίδιου του φράγματος του Πρεσβυτερίου. Σε περίπτωση που δεν εντοπίζεται στυλοβάτης ή είναι διαταραγμένος ή κατεστραμμένος, τότε αντιλαμβανόμαστε την ύπαρξη του φράγματος από τα ίχνη που σχεδόν πάντα αφήνει στο δάπεδο του ναού, είτε αυτό είναι πλακόστρωτο ή μωσαϊκό ή από απλό κονίαμα.

Ο στυλοβάτης του φράγματος του Πρεσβυτερίου στα πρώιμα παλαιοχριστιανικά χρόνια ήταν αρκετά χαμηλός, τόσο που σχεδόν έμοιαζε ανύπαρκτος. Από τον 5^ο αιώνα όμως αρχίζει σταδιακά να ανυψώνεται, με αποτέλεσμα ο χώρος του Ιερού Βήματος να τοποθετείται τουλάχιστον κατά μια βαθμίδα ψηλότερα από τον υπόλοιπο κυρίως ναό⁵¹. Από τις αρχές του 6^{ου} αιώνα και καθόλη τη διάρκειά του, το Ιερό Βήμα υψώνεται σταδιακά ολοένα και περισσότερο, με αποτέλεσμα τα φράγματα να εδράζονται επί όλο και πιο ψηλών στυλοβατών.

Ο στυλοβάτης δεν ήταν κατασκευή ασταθής, αλλά αντιθέτως, λόγω του ότι στήριζε ανωδομή μεγάλου βάρους και σημασίας, έπρεπε να είναι αρκετά σταθερός. Επομένως, δεν τοποθετούνταν απευθείας πάνω στο δάπεδο του ναού, αλλά υποστηριζόταν από ιδιαίτερη

⁴⁹ Στο ίδιο, 118.

⁵⁰ Στο ίδιο, 71.

⁵¹ Στο ίδιο, 82.

υποθεμελίωση, η οποία σχεδόν πάντα σώζεται, ακόμη και στα μνημεία που βρίσκονται στην πιο ερειπωμένη κατάσταση, αν βέβαια αυτά δεν έχουν υποστεί μηχανικές φθορές. Το υλικό της υποθεμελίωσης δεν ήταν απαραίτητο να είναι το ίδιο με το υπόλοιπο φράγμα⁵². Μπορούσε να αποτελείται από υλικά με τα οποία δομούνται τα υπόλοιπα θεμέλια του εκάστοτε μνημείου. Η υποθεμελίωση αυτή ισοδυναμούσε με έναν μικρό κτιστό τοιχίσκο κάτω από το σημείο όπου θα τοποθετούνταν ο στυλοβάτης, ή αποτελούνταν από μαρμάρινους ή πώρινους λίθους. Οι υποθεμελίώσεις των στυλοβατών των φραγμάτων εντοπίζονται σε τομές που διανοίγονται από τους ανασκαφείς, και που στόχο έχουν τη διερεύνηση του υπεδάφους και της θεμελίωσης των εκκλησιών.

Από όλα τα μέλη του φράγματος του Πρεσβυτερίου ο στυλοβάτης είναι ο μοναδικός που σχεδόν πάντα σώζεται σε μεγάλο ποσοστό. Τα λίθινα τμήματά του δεν είναι πάντα ενιαία. Συνήθως τον συναποτελούν ανόμοιων διαστάσεων λιθόπλινθοι που διακοσμούνται πάντα κατά τον ίδιο τρόπο και συνδέονται μεταξύ τους με μεταλλικούς συνδέσμους. Δεν είναι εντούτοις σπάνιες οι περιπτώσεις που εντοπίζονται ανομοιομορφοί και ασύμμετροι στυλοβάτες⁵³. Πολλές είναι όμως οι περιπτώσεις που εντοπίζονται στις ανασκαφές τμήματα βάσης φράγματος Πρεσβυτερίου, που στην πραγματικότητα αποτελούν παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση⁵⁴. Την παλαιότερη χρήση τους μπορεί κανείς να υποθέσει από το είδος της διακόσμησης, που σε αυτές τις περιπτώσεις είναι ανομοιογενής. Τέτοια διακόσμηση μπορεί να είναι αρχαιότερα διακοσμητικά στοιχεία, όπως κυμάτια και αστράγαλοι⁵⁵, ή ακόμη και αρχαίοι ενεπίγραφοι λίθοι⁵⁶.

Οι πεσσίσκοι

Πάνω στο στυλοβάτη εδράζονται μέσω εγκοπών και προεξοχών, τα άλλα δυο βασικά μέρη του φράγματος, τα θωράκια και οι πεσσίσκοι με ή χωρίς συμφυή κιονίσκο ή οι κίονες. Οι πεσσίσκοι είναι, όπως λέει και η ονομασία τους, μικροί πεσσοί τετράγωνης τομής και φέρουν εγκοπές στήριξης των θωρακίων σε δύο πλάγιες όψεις τους, ενώ διαθέτουν προεξοχές στήριξης τους στη βάση τους. Οι προεξοχές αυτές προσαρμόζονται σε κατάλληλα διαμορφωμένους τόρμους στο στυλοβάτη του φράγματος.

⁵² Στο ίδιο, 82.

⁵³ Βλ. αρ. καταλόγου 20.

⁵⁴ Στούφη-Πουλημένου 1999, 83.

⁵⁵ Βλ. αρ. καταλόγου 5, 6 και 9.

⁵⁶ Βλ. αρ. καταλόγου 10.

Όταν το φράγμα είναι χαμηλό, στην άνω πλευρά τους οι πεσίσκοι φέρουν απολήξεις γεωμετρικές ή φυτικές. Στις γεωμετρικής μορφής απολήξεις συγκαταλέγονται οι σφαιροειδείς, οι ημιωσειδείς και οι κωνικές (πίν. 5β), ενώ στις φυτικής μορφής απολήξεις ανήκουν οι θύρσοι, οι θύσανοι, τα άνθη και οι καρποί⁵⁷ (πίν. 13, 24α). Στην περίπτωση που το φράγμα είναι ψηλό, οι πεσίσκοι διαθέτουν συμφυή κιονίσκο. Στους πεσίσκους αυτούς απουσιάζει η άνω απόληξη και τη θέση της καταλαμβάνει ένας κατά κανόνα αρράβδωτος κιονίσκος κυκλικής τομής, ο οποίος διαθέτει συμφυή ή μη βάση και απολήγει σχεδόν πάντα σε μικρό συμφυές κιονόκρανο (πίν. 48) για να στηρίξει το επιστύλιο⁵⁸. Σε περίπτωση που τα στηρίγματα του ψηλού φράγματος είναι κίονες, τότε αυτοί είναι κατά κανόνα αρράβδωτοι και διαθέτουν βάση και κιονόκρανο, είτε ως συμφυή είτε ως αυτοτελή μέλη (πίν. 14β, 19β).

Και οι τρεις μορφές στηριγμάτων του φράγματος του Πρεσβυτερίου διέθεταν στο πλάι εγκοπές στήριξης των θωρακίων και προεξοχές στήριξης τους πάνω στο στυλοβάτη. Για τη σταθερή στήριξή τους στο στυλοβάτη συχνά χρησιμοποιούνταν, όπως προαναφέρθηκε, μεταλλικοί σύνδεσμοι ή μολυβδοχόηση⁵⁹.

Οι πεσίσκοι του φράγματος του Πρεσβυτερίου έφεραν στις ορατές τους όψεις διακόσμηση, απλή ή πολύπλοκη, γεωμετρική ή φυτική. Στη γεωμετρική διακόσμηση συγκαταλέγονται ομόκεντρα πλαίσια⁶⁰ (πίν. 47), φολιδωτά κοσμήματα, κοσμήματα με σταυρό και χρίσμα, εφαπτόμενους κύκλους και σπείρες. Στη φυτική διακόσμηση ανήκουν ελικοειδείς βλαστοί, κληματίδες, άνθη και φυτά⁶¹. Δεν είναι σπάνιες όμως οι περιπτώσεις που συναντούμε μικτή διακόσμηση, με συνδυασμό φυτικών και γεωμετρικών μοτίβων⁶² (πίν. 24α). Δεν απουσιάζουν όμως από τα παραδείγματα και οι εντελώς ακόσμητοι πεσίσκοι. Τόσο οι βάσεις όσο και τα κιονόκρανα των κίωνων ή των κιονίσκων με τους συμφυείς πεσίσκους ακολουθούν την εξέλιξη των βάσεων και των κιονοκράνων των κίωνων των κionoστοιχιών του κυρίως ναού, των οποίων συνήθως αποτελούν μικρυσμένες εκδόσεις.

Τα θωράκια

Εκείνα που αποτελούν στην πραγματικότητα τα βασικότερα μέλη των κιγκλίδων είναι τα θωράκια. Τα θωράκια ήταν αρχικά ξύλινες επίπεδες επιφάνειες, που, όπως προαναφέρθηκε, έφεραν συνήθως πλεκτή διακόσμηση, που από τον 4ο αιώνα και εξής

⁵⁷ Στούφη-Πουλημένου 1999, 88-89.

⁵⁸ Στο ίδιο, 93.

⁵⁹ Βλ. αρ. καταλόγου 10.

⁶⁰ Βλ. αρ. καταλόγου 21.

⁶¹ Βλ. αρ. καταλόγου 7 και 8.

⁶² Στούφη-Πουλημένου 1999, 86-88.

απέβησαν λίθινες πλάκες που διακοσμούνταν με ποικίλα φυτικά ή γεωμετρικά κοσμήματα. Τα θωράκια εδράζονται πάνω στο στυλοβάτη και στηρίζονται στους πεσσίσιους. Τα ανασκαφικά δεδομένα μαρτυρούν ότι τα θωράκια φέρουν ειδικά διαμορφωμένες προεξοχές στις τρεις τουλάχιστον πλευρές τους, με σκοπό τη στήριξή τους και τη σύνδεσή τους με τους πεσσίσιους και το στυλοβάτη. Στις δύο πλάγιες και στην κάτω φέρουν προεξοχές, οι οποίες αντιστοιχούν σε ανάλογου πλάτους εγκοπές των πεσσίσιων ή των κιόνων και σε αυλάκωση της άνω επιφάνειας του στυλοβάτη. Σ' αυτές τις εγκοπές εισχωρούν τα θωράκια και στερεώνονται. Η ολοκλήρωση της εικόνας των θωρακίων πολλές φορές περιελάμβανε και την επίστεψή τους. Αυτό σημαίνει ότι, σε κάποιες περιπτώσεις, τα θωράκια διέθεταν προεξοχές και στην άνω πλευρά τους, η οποία εισχωρούσε σε ειδικά διαμορφωμένες εσοχές των λίθινων εκείνων μελών που αποτελούσαν την επίστεψη των θωρακίων. Αυτά τα αρχιτεκτονικά μέλη ήταν κατασκευασμένα από το ίδιο υλικό με τα θωράκια και έφεραν σχεδόν πάντα μια υποτυπώδη διακόσμηση, π.χ. ένα κυμάτιο, απλό ή διπλό, ενώ δεν απουσιάζουν και οι περιπτώσεις με πιο περίτεχνο διάκοσμο από μαιάνδρους και φυτά με άνθη και φρούτα⁶³.

Τα θωράκια, όπως προαναφέρθηκε, μπορούσαν να είναι ξύλινα ή λίθινα. Τα ξύλινα θωράκια δεν έχουν διασωθεί, λόγω του φθαρτού υλικού από το οποίο ήταν κατασκευασμένα. Τα πιο συνηθισμένα θωράκια που εντοπίζονται στις ανασκαφές είναι τα λίθινα, από πωρόλιθο ή από ασβεστόλιθο, και ιδιαίτερα από μάρμαρο, των οποίων η διακόσμηση είναι διάτρητη ή ανάγλυφη. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι, τουλάχιστον αρχικά, ο διάκοσμος που έφεραν τα λίθινα θωράκια είχε ως πρότυπο εκείνον των ξύλινων θωρακίων. Γενικότερα, όμως, στα διακοσμητικά σχέδια των θωρακίων συγκαταλέγονται γεωμετρικά και φυτικά κοσμήματα. Το πιο απλό, και μάλιστα χρονολογικά πρωιμότερο, διακοσμητικό σχέδιο των θωρακίων ήταν το διάτρητο σχέδιο, το οποίο διακρίνεται σε δικτυωτό και φολιδωτό. Αργότερα υιοθετήθηκε διάκοσμος με σαφές χριστιανικό θεματολόγιο, όπως ο σταυρός μέσα σε κύκλο (πίν. 51α), το χρίσμα, οι κληματίδες και τα πτηνά, οι ιχθύες, θέματα που πλαισιώνονταν από γεωμετρικά σχέδια, όπως ρόμβοι, φολίδες, μαιάνδροι και πλοχμοί, μεμονωμένα ή σε μεταξύ τους συνδυασμό (πίν. 50γ)⁶⁴. Η διακόσμηση που μπορούσαν να φέρουν τα θωράκια δεν ήταν απαραίτητο να οργανώνεται πάντοτε με βάση το ίδιο θέμα⁶⁵. Υπήρχαν περιπτώσεις, οι οποίες αποδεικνύονται από τα ανασκαφικά δεδομένα, που τα θωράκια, τα οποία ανήκαν στο ίδιο φράγμα Πρεσβυτερίου, έφεραν ποικιλία διακόσμησης,

⁶³ Στο ίδιο, 118.

⁶⁴ Ορλάνδος 1994, 514-515. Στούφη-Πουλημένου 1999, 98-99.

⁶⁵ Στούφη-Πουλημένου 1999, 98.

από πολύ απλά σχέδια μέχρι και πολύ περίπλοκα (πίν. 22α-β). Αυτό καμιά φορά έχει να κάνει με την επαναχρησιμοποίηση θωρακίων από άλλα σημεία του ναού, όπως τα μετακίονια των κιονοστοιχιών, ή με την επανατοποθέτηση παλαιότερων θωρακίων, σε συνδυασμό με την προσθήκη νεότερων μελών. Γι' αυτό και εντοπίζεται ποικιλία σχεδίων και θεματολογίου στα θωράκια ενός και μόνο φράγματος (πίν. 12α-β). Τίποτε δεν αποκλείει, βεβαίως, η ποικιλία αυτή να ήταν και εσκεμμένη επιλογή. Δυστυχώς, στον ελλαδικό χώρο δεν έχει διασωθεί κατά χώραν ούτε ένα σύνολο παλαιοχριστιανικού φράγματος με όλα του τα θωράκια, ώστε να μπορούν να διατυπωθούν απόψεις σχετικά με την ύπαρξη ή μη συγκεκριμένου εικονογραφικού προγράμματος.

Σταδιακά με την πάροδο των ετών, η τεχνική διακόσμησης των θωρακίων γινόταν όλο και πιο περίπλοκη. Δεν είναι μικρός ο αριθμός των ανασκαφικών ευρημάτων που μαρτυρούν την ύπαρξη θωρακίων με περίτεχνη διακόσμηση (πίν. 33α, 52α-β), ώστε το ανάγλυφο να αναδύεται περισσότερο έντονα από το βάθος του θωρακίου, το ανάγλυφο να γίνεται ολοένα και πιο έντονα έξεργο. Ταυτόχρονα, τα διάτρητα σχέδια και οι διάτρητοι κάμποι των θωρακίων υποχωρούν (πίν. 37β) και αντικαθίστανται από λιγότερο διαμπερείς επιφάνειες (πίν. 12β). Αυτό έχει ως τελικό αποτέλεσμα τα διακοσμητικά σχέδια να τοποθετούνται πάνω σε μια επιφάνεια διακοσμημένη μεν, αλλά με λιγότερα διαμπερή σημεία, κάτι που ανταποκρίνεται και στη θέληση του κλήρου να μην είναι ορατά από τους πιστούς όσα τελούνταν στο εσωτερικό του Ιερού Βήματος.

Τα διακοσμημένα σχέδια στα θωράκια τοποθετούνται πάντα εντός ομόκεντρων πλαισίων, δίβαθμων ή και τριβαθμων. Τα πλαίσια αυτά σχεδόν πάντα είναι ακόσμητα, αλλά εντοπίζονται και περιπτώσεις που τα πλαίσια αυτά φέρουν επιγραφές, αφιερωματικές ή επικλητικές. Αυτές οι επιγραφές μπορεί να ανήκουν στην αρχική μορφή των θωρακίων, αλλά μπορεί και να χαράχθηκαν μεταγενέστερα⁶⁶ (πίν. 22α-β, 49β).

⁶⁶ Βλ. αρ. καταλόγου 10.

Διαμόρφωση της εισόδου

Στο μέσο της δυτικής πλευράς του φράγματος του Πρεσβυτερίου τοποθετείται η κεντρική είσοδος του Ιερού Βήματος, η επονομαζόμενη Ωραία Πύλη. Τόσο στα ευθύγραμμα όσο και στα πύσχημα φράγματα η είσοδος δεν είναι πάντα ένα απλό άνοιγμα στο φράγμα, αλλά συχνά φέρει επιμέρους κατασκευές και διαθέτει τέτοια διαμόρφωση, που της προσδίδει έμφαση και μνημειακότητα. Η είσοδος αυτή μπορεί να ισοδυναμεί με ένα απλό άνοιγμα που κλείνει με διακοσμημένες θύρες, τα "καγκελοθύρια", είτε να επιστέφεται με τόξο είτε τέλος να τοποθετείται κάτω από μια κατασκευή σαν κιβώριο, που εισδύει στο κεντρικό κλίτος προς τα δυτικά και λέγεται προστώ.

Η τοξωτή πύλη

Η πιο απλή μορφή διαμόρφωσης της εισόδου είναι η διακοπή της συνέχειας του φράγματος στο μέσον της δυτικής του πλευράς, όπως κατά κανόνα απαντά στα χαμηλά φράγματα (πίν. 5α, 7β, 8). Η αμέσως λιγότερο απλή διαμόρφωση εισόδου είναι η τοξωτή πύλη. Για τη διαμόρφωσή της σε ευθύγραμμα αλλά και σε πύσχημα φράγματα, και σε χαμηλά αλλά και σε ψηλά, τα στηρίγματα των θωρακίων που πλαισιώνουν την είσοδο, διαφοροποιούνται από όλα τα υπόλοιπα, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μια διαφορετική αίσθηση στην είσοδο, μια εικόνα μεγαλοπρέπειας και επισημότητας. Οι πεσίσκοι τότε μπορούν να αντικαθίστανται από πεσίσκους με συμφυή κιονίσκο ή από κίονα, αλλά και στους ήδη υπάρχοντες κίονες μπορούν να αντικατασταθούν τα κιονόκρανά τους με άλλα διαφορετικά από τα υπάρχοντα (πίν. 36α-β, 37α). Κατά κανόνα η τοξωτή πύλη απαιτεί να πλαισιώνουν την είσοδο ψηλά στηρίγματα με κιονόκρανα ή επίκρανα, τα οποία υποβαστάζουν ιδιαίτερο τοξωτό επιστύλιο⁶⁷. Το τύμπανο του επιστυλίου ενδέχεται να έχει γλυπτό διάκοσμο⁶⁸. Έτσι, με το τοξωτό πλαίσιο πάνω από την κεντρική είσοδο του Ιερού Βήματος διαμορφώνεται ένα επιμέρους στοιχείο που προσδίδει στην είσοδο επισημότητα και μεγαλοπρέπεια, αναδεικνύοντάς την.

Το προστώ

Μια πιο επιβλητική διαμόρφωση της κεντρικής εισόδου του Ιερού Βήματος ήταν εκείνη μέσω προστώου. Και σ' αυτήν την περίπτωση, στο μέσο της δυτικής πλευράς του φράγματος η είσοδος λαμβάνει μια διαμόρφωση επιβλητική και μνημειακή. Το προστώ

⁶⁷ Στούφη-Πουλημένου 1999, 80. Επίσης, για επικλινές επιστύλιο τοξωτής πύλης, βλ. αρ. καταλόγου 5.

⁶⁸ Βλ. αρ. καταλόγου 5.

έμοιαζε στην πραγματικότητα με μικρό στεγασμένο διάδρομο, με μια μικρή στοά η οποία οδηγούσε από τον κυρίως ναό στο Ιερό. Επρόκειτο στην ουσία για κάμψη, στα δυτικά, του φράγματος μέχρι κάποιο συγκεκριμένο μήκος στο χώρο εντός του κυρίως ναού (πίν. 16α-β, 21β). Μαζί με το φράγμα καμπτόταν και ο στυλοβάτης, πάνω στον οποίο τοποθετούνταν τα τέσσερα ψηλά στηρίγματα του προστώου, που συνήθως διαφοροποιούνταν από τα στηρίγματα του υπόλοιπου φράγματος του Πρεσβυτερίου είτε ως προς το υλικό κατασκευής είτε ως προς το είδος. Οι πεσσίσκοι με τους συμφυείς κιονίσκους ή οι κίονες του προστώου έφεραν κιονόκρανα, τα οποία με τη σειρά τους στήριζαν επιστύλιο, το ίδιο με εκείνο του υπόλοιπου φράγματος, το οποίο επίσης ακολουθούσε την όλη κάμψη του φράγματος.

Πολλές φορές το επιστύλιο, ενώ σε όλο το φράγμα, αν αυτό ήταν ψηλό, ήταν ευθύγραμμο, στο προστώο μπορούσε να είναι καμπύλο ή να μετατρέπεται σε τόξα, όπως συνέβαινε σε ρωμαϊκά θριαμβικά τόξα και σε κιβώρια⁶⁹. Τα τόξα αυτά μπορούσαν να στηρίζουν επίπεδη ή επικλινή στέγη, η οποία εσωτερικά διαμορφωνόταν σε χαμηλό τρουλίσκο ή σταυροθόλιο. Δυστυχώς, στον ελλαδικό χώρο δεν σώζεται κανένα προστώο για να μπορούμε να καταλάβουμε ακριβώς τη μορφή του. Συμπεράσματα συνάγονται μόνο από τα λιγοστά αρχαιολογικά ευρήματα⁷⁰.

⁶⁹ Στούφη-Πουλημένου 1999, 81.

⁷⁰ Στο ίδιο, 81 υποσημείωση 70.

Τυπολογία και χρονολόγηση

Τα πρώτα φράγματα πρεσβυτερίου που χρησιμοποιήθηκαν σε ευκτήριους οίκους ήταν κατά πάσα πιθανότητα από φθαρτά υλικά, όπως ξύλο, και γι' αυτό το λόγο δε σώθηκε κανένα ίχνος από αυτά, ώστε να μπορούμε να γνωρίζουμε τη μορφή τους. Με την ανίδρυση χριστιανικών μνημειακών ναών και τη σταθεροποίηση της θείας λειτουργίας όμως, που είχε σαν άμεσο αποτέλεσμα τη δημιουργία πιο σταθερών λειτουργικών κατασκευών εντός του ναού για την εξυπηρέτηση των αναγκών της θείας λειτουργίας, επιβεβαιωνόμαστε από τα ανασκαφικά δεδομένα για τα επιμέρους μέρη του φράγματος του πρεσβυτερίου, έτσι ώστε να μπορούμε να σχηματίσουμε μια πλήρη εικόνα για τη μορφή της λειτουργικής αυτής κατασκευής. Τα λίθινα φράγματα του Πρεσβυτερίου κατά πάσα πιθανότητα αρχικά μιμήθηκαν τη μορφή των παλαιότερων μερών από φθαρτά υλικά, χωρίς όμως αυτό να είναι απολύτως βέβαιο, ελλείψει ανασκαφικών τεκμηρίων. Η διαμόρφωση αυτών των μεταγενέστερων φραγμάτων του πρεσβυτερίου, και κυρίως η διακόσμησή τους, ίσως διέφεραν σημαντικά, γιατί κατά πάσα πιθανότητα ήταν κατασκευασμένα με νέα περίτεχνα και καλοδομημένα σχέδια, τα οποία ήταν σχεδιασμένα και λαξευμένα σε πιο πολυτελή υλικά.

Η πρώτη και απολύτως απαραίτητη για τη Θεία Λειτουργία σταθερή κατασκευή που εντοπίζεται και η ύπαρξή της αναφέρεται σε όλα τα μνημεία που σχετίζονται με τη λατρεία είναι η Αγ. Τράπεζα⁷¹. Ξύλινοι ήταν πιθανώς αρχικά και οι επισκοπικοί θρόνοι, όπως αυτός του Μαξιμιανού στη Ραβέννα, με επένδυση ελεφαντοστέινων πλακιδίων⁷². Τα σχέδια της μορφής και της δομής των ξύλινων φραγμάτων τα λαμβάνουμε από τα μεταγενέστερα λίθινα του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα⁷³, τα οποία χρησιμοποιούν τα προγενέστερα φράγματα του Πρεσβυτερίου ως πρότυπα. Τα λίθινα φράγματα του πρεσβυτερίου κατασκευάζονται στους πρώτους μεγάλους χριστιανικούς ναούς της κωνσταντινείας εποχής, δηλαδή στις αρχές του 4^{ου} αιώνα⁷⁴. Έτσι μπορούμε βέβαια να υποστηρίξουμε ότι τα φράγματα του Πρεσβυτερίου που εντοπίζονται στις ανασκαφές μπορούν να χρονολογηθούν από τον 4^ο αιώνα και εξής, μιας και οι ναοί στους οποίους ανήκουν ιδρύθηκαν μετά τα διατάγματα των ετών 311-313.

Από το σύνολο των φραγμάτων του πρεσβυτερίου που σώζονται, ή ακόμη και από τα λιγοστά ίχνη που αυτά αφήνουν, μπορεί να παρατηρηθεί μια εξέλιξη των επιμέρους

⁷¹ Ορλάνδος 1994, 439.

⁷² Στο ίδιο, 504.

⁷³ Στο ίδιο, 513.

⁷⁴ Krautheimer 1998, 32 κ 51. Ορλάνδος 1994, 21.

στοιχείων τους, ανά εποχή και ανά περιοχή. Η εξέλιξη αυτή είναι δυνατό να σχετίζεται αφενός μεν με το υλικό κατασκευής του φράγματος, αφετέρου δε με τη διακόσμηση που τα επιμέρους στοιχεία του φέρουν. Επομένως μπορούμε να θεωρήσουμε ως ένα πρώτο στοιχείο χρονολόγησης των φραγμάτων του πρεσβυτερίου το υλικό κατασκευής τους. Μέχρι τα τέλη του 3^{ου} αιώνα δεν εντοπίζεται σε κανέναν ναό σταθερή κατασκευή για το φράγμα του Πρεσβυτερίου, παρά μόνο οι βάσεις, ορισμένες φορές, για τη στήριξη φράγματος που Πρεσβυτερίου, που ενδέχεται να ήταν από φθακτά υλικά.

Όσον αφορά μεμονωμένα τα μέρη του φράγματος του Πρεσβυτερίου κι αυτά με τη σειρά τους μπορούν να αποτελέσουν βάση χρονολόγησης. Είδαμε ότι τα μέλη του φράγματος του Πρεσβυτερίου είναι ο στυλοβάτης, τα στηρίγματα – πεσίσκοι, πεσίσκοι με συμφυή κιονίσκο και κίονες – και τα θωράκια. Η μελέτη των μελών αυτών και η προσπάθεια χρονολόγησής τους μπορούν να δώσουν πληροφορίες για πιθανή ύπαρξη εργαστηρίων παραγωγής, είναι δυνατό επίσης να διαχωριστούν είδη διακόσμου ενώ ακόμη μπορούν να διακριθούν κατασκευαστικές φάσεις σε ένα μόνο φράγμα.

Ξεκινώντας από τα κατώτερα μέλη του φράγματος του Πρεσβυτερίου, ο στυλοβάτης του φράγματος του Πρεσβυτερίου σταδιακά λαμβάνει ύψος και από πολύ χαμηλός που εντοπίζεται στα πρωιμότερα μνημεία, αρχίζει πλέον να λαμβάνει τέτοιο ύψος, ώστε να εξυψώνεται σχεδόν κατά μια βαθμίδα ολόκληρο το Πρεσβυτέριο. Ήδη από τον 4^ο αιώνα ο στυλοβάτης του φράγματος του Πρεσβυτερίου είναι τόσο χαμηλός που μοιάζει σχεδόν ανύπαρκτος, κάτι που θεωρείται κανόνας για την εποχή⁷⁵. Από τον 5^ο αιώνα και εξής, ο στυλοβάτης του φράγματος του Πρεσβυτερίου υψώνεται αισθητά, όπως υψώνεται και το ίδιο το Πρεσβυτέριο, συνήθως κατά μία βαθμίδα⁷⁶. Στον κανόνα αυτό όμως είναι δυνατό να εντοπίζονται και κάποιες εξαιρέσεις, όπως φράγματα του Πρεσβυτερίου με πολύ χαμηλό στυλοβάτη να διαθέτουν άλλα στοιχεία που να τα χρονολογούν στον 6^ο και στον 7^ο αιώνα.

Όσον αφορά στους πεσίσκους, η διακόσμησή τους είναι εκείνη που προσδίδει και τη χρονολόγησή τους. Το πιο σύνθητες διακοσμητικό στοιχείο των πεσίσκων, το οποίο δυστυχώς δε μπορεί να αποδώσει χρονολόγηση είναι τα ομόλογα πλαίσια. Το διακοσμητικό αυτό στοιχείο εντοπίζεται σε πεσίσκους όλης της Παλαιοχριστιανικής περιόδου, επομένως είναι αδύνατο να το εκλάβουμε σαν βάση χρονολόγησης. Όμως σταδιακά τα ομόλογα πλαίσια εμπλουτίζονται με φυτικά σχέδια, τα οποία είναι χρονολογήσιμα ιδιαίτερα όταν παρουσιάζουν αδρή εργασία και σχηματοποίηση του θέματος. Αυτά τα διακοσμητικά

⁷⁵ Στούφη – Πουλημένου 1999, 82.

⁷⁶ Στο ίδιο. Ορλάνδος 1994, 525.

στοιχεία χρονολογούνται περίπου στα μέσα του 6^{ου} αιώνα⁷⁷. Μετά όμως, τα μέσα του 6^{ου} αιώνα και καθόλη τη διάρκεια της Παλαιοχριστιανικής περιόδου τα διακοσμητικά σχέδια απομακρύνονται από την κλασική μορφή τους με ρόμβους, παραλληλόγραμμα, ομόλογα πλαίσια και αδρά κατεργασμένα φυτικά κοσμήματα και προχωρούν σε πιο έντονες και περίτεχνες διακοσμήσεις, έχοντας έτσι την όψη μιας κατάκοσμης επιφάνειας⁷⁸. Θέματα από το φυτικό και το ζωικό βασίλειο διακοσμούν τις επιφάνειες των πεσσίσκων. Πολλά επίσης είναι και τα Χριστιανικά σύμβολα που χρησιμοποιούνται στη διακόσμηση⁷⁹.

Εκτός όμως από τις επιμέρους διακοσμήσεις των πεσσίσκων, η ίδια η διαμόρφωσή τους μπορεί να αποδώσει στοιχεία για χρονολόγηση. Μέχρι τον 5^ο αιώνα, όπου εντοπίζεται ψηλό φράγμα του Πρεσβυτερίου, εντοπίζονται και πεσσίσκοι με συμφυή κιονίσκο. Όμως, από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα οι πεσσίσκοι με συμφυή κιονίσκο παύουν να χρησιμοποιούνται και τη θέση τους καταλαμβάνουν οι ολόσωμοι κίονες, με βάση και κιονόκρανο, κάτι που παρατηρείται ακόμη πιο έντονα από τον 6^ο αιώνα⁸⁰. Το στοιχείο αυτό γίνεται πιο έντονο από τα τέλη του 7^{ου} αι, οπότε και το φράγμα του Πρεσβυτερίου μετατρέπεται σε Τέμπλο⁸¹.

Τέλος, τα θωράκια, μπορούν να δώσουν στοιχεία χρονολόγησης, αφενός μεν βάσει του υλικού κατασκευής τους, αφετέρου δε βάσει της διακόσμησης που διαθέτουν. Όσον αφορά το υλικό κατασκευής, προαναφέρθηκε ότι τα θωράκια ή στηθέα, στα πρωιμότερα δείγματα φράγματος του Πρεσβυτερίου ήταν ξύλινα. Ξύλινα θωράκια, τα οποία μάλιστα έφεραν διακόσμηση με σανίδες ξύλου, τοποθετημένες σε σταυρωτό ή χιαστό πλέγμα συνήθως, χρονολογούνται στον 4^ο ή στις αρχές του 5^{ου} αιώνα, επιτρέπουν όμως να υποθέσουμε την ύπαρξή τους από τα μετέπειτα λίθινα θωράκια του 5^{ου} και 6^{ου} αιώνα, τα οποία διακοσμούνται κατά παρόμοιο τρόπο⁸².

Η διακόσμηση αυτών των λίθινων θωρακίων μπορεί επίσης να δώσει πληροφορίες για τη χρονολογική τους κατάταξη. Από τις αρχές του 4^{ου} ως τις αρχές του 5^{ου} αιώνα χρονολογούνται τα θωράκια με διάτρητη δικτυωτή διακόσμηση, η χρήση τους όμως συνεχίζεται μέχρι και τον 6^ο αι⁸³. Η διάτρητη δικτυωτή διακόσμηση αποτελείται από ταινίες οι οποίες τέμνονται κάθετα και δημιουργούν κάποιου είδους πλέγμα, είτε

⁷⁷ Στούφη – Πουλημένου 1999, 88.

⁷⁸ Στο ίδιο.

⁷⁹ Στο ίδιο.

⁸⁰ Ορλάνδος 1994, 533.

⁸¹ Στο ίδιο, 534.

⁸² Ορλάνδος 1994, 513. Στούφη – Πουλημένου 1999, 98.

⁸³ Στούφη – Πουλημένου 1999, 98.

παραλληλόγραμμο είτε χιαστό⁸⁴. Στον 4^ο αιώνα χρονολογούνται και τα διάτρητα φολιδωτά θωράκια⁸⁵, των οποίων η διακόσμηση δεν είναι τίποτε άλλο πέρα από φολίδες, τοποθετημένες σε σειρά. Σε μερικά παραδείγματα εντοπίζονται διακοσμητικές σειρές με φολίδες, οι οποίες τοποθετούνται και εναλλάξ, η μια με όψη προς τα πάνω και η άλλη προς τα κάτω, ώστε να σχηματίζονται φολίδες εν είδει σειρών οκτώσχημων ασπίδων⁸⁶. Και τέτοιου είδους φολιδωτή διάτρητη διακόσμηση χρονολογείται από τα μέσα του 4^{ου} ως τα τέλη του 5^{ου} αιώνα.

Σταδιακά ο διάτρητος γεωμετρικός διάκοσμος αντικαθίσταται από θέματα αρκετά πολύπλοκα. Πριν από τη σταδιακή αυτή αντικατάσταση η φολιδωτή διακόσμηση εμπλουτίζεται με κοσμήματα, τα οποία μεταγενέστερα θα αποτελέσουν το κατεξοχήν διακοσμητικό θέμα των θωρακίων των φραγμάτων του Πρεσβυτερίου των ναών της Παλαιοχριστιανικής περιόδου⁸⁷. Τέτοιος διάκοσμος χρονολογείται ήδη από τις αρχές του 6^{ου} αιώνα⁸⁸. Τα στοιχεία που συγκροτούν αυτή τη διακόσμηση είναι θέματα άκρως Χριστιανικά, κυρίως όμως χρησιμοποιείται το Χρίσμα και ο Σταυρός, τα οποία τοποθετούνται επί του δικτυωτού ή φολιδωτού βάρους στο κέντρο του θωρακίου και πλαισιώνονται από στέφανο δάφνης ή κυκλικό πλαίσιο⁸⁹.

Από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα πραγματοποιείται σιγά σιγά μια μετάβαση από τα διάτρητα θωράκια στα λιγότερο διαμπερή, στα ανάγλυφα. Η μετάβαση αυτή πραγματοποιείται με τα ημιδιάτρητα θωράκια, τα οποία αν και σπάνια, δεν αποτελούσαν κάτι το άγνωστο. Η τεχνική των ημιδιάτρητων θωρακίων αποτελεί στοιχείο των αρχών του 7^{ου} αιώνα, τοποθετείται δηλαδή χρονικά λίγο νωρίτερα από τη χρήση των ανάγλυφων θωρακίων και ισοδυναμεί με την επιβίωση της διάτρητης τεχνικής στα όψιμα Παλαιοχριστιανικά χρόνια⁹⁰. Τα θωράκια όμως που θεωρούνται ως τα πιο συχνά εντοπιζόμενα στις ανασκαφικές έρευνες και χρονολογούμενα από τον 7^ο αιώνα και εξής, είναι τα πλήρη ανάγλυφα, τα οποία απομακρύνονται πλέον από τη διάτρητη διακόσμηση. Τα ανάγλυφα θωράκια δεν είναι διαμπερή και καλύπτονται σε όλη την επιφάνειά τους με διάφορα διακοσμητικά θέματα, τα οποία μπορεί να είναι χριστιανικά, αλλά μπορεί και να

⁸⁴ Ορλάνδος 1994, 514, ειχ. 475, 1. Στούφη – Πουλημένου 1999, 98.

⁸⁵ Ορλάνδος 1994, 514, ειχ. 475, 2. Στούφη – Πουλημένου 1999, 98.

⁸⁶ Ορλάνδος 1994, 514, ειχ. 475, 6. Στούφη – Πουλημένου 1999, 98.

⁸⁷ Ορλάνδος 1994, 514-515.

⁸⁸ Στούφη – Πουλημένου 1999, 100.

⁸⁹ Ορλάνδος 1994, 514-515, ειχ. 475, 2. Στούφη – Πουλημένου 1999, 98-99.

⁹⁰ Στούφη – Πουλημένου 1999, 100.

διαθέτουν επιρροές από αρχαίζοντα θέματα και από ανατολική τέχνη⁹¹. Γεωμετρικά σχέδια, φυτικά κοσμήματα, Σταυροί, Χρίσμα, αμφορείς, καρποί, πτηνά, ιχθείς, ιππόκαμποι είναι λίγα από τα στοιχεία που κοσμούν τα θωράκια της περιόδου αυτής⁹², αλλά και ανθέμια, ρόδακες και μαιάνδροι καλύπτουν τις λίθινες επιφάνειες και προδίδουν αρχαίζουσα προέλευση⁹³. Το όλο ανάγλυφο μπορεί να διακοσμείται με πλήρως γεωμετρικά σχέδια, ως ανατολική επίδραση⁹⁴. Στα ανάγλυφα θωράκια συγκαταλέγονται και εκείνα των οποίων η επιφάνεια καλύπτεται με ανάγλυφους ρόμβους, οι οποίοι εγγράφονται σε ορθογώνια πλαίσια και δημιουργούν έτσι πέντε επιμέρους επιφάνειες, μία του ρόμβου και άλλες τέσσερις των διαχώρων γύρω από αυτόν. Αυτές οι επιμέρους επιφάνειες πολύ συχνά δέχονται διακοσμητικά στοιχεία. Την πιο ποικίλη διακόσμηση με γεωμετρικά σχήματα και φυτικά κοσμήματα τη δέχεται η κεντρική επιφάνεια του ρόμβου. Οι ακμές των ρόμβων συνήθως απολήγουν σε κισσόφυλλα. Αυτά τα θωράκια είναι τα πιο συνηθισμένα στον ελλαδικό χώρο και προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη και χρονολογούνται στον 5^ο και 6^ο αιώνα⁹⁵. Η διακόσμηση αυτή των ανάγλυφων θωρακίων μπορεί να περάσει και στην πίσω όψη των θωρακίων, οπότε μιλάμε για αμφίγλυφα θωράκια⁹⁶. Τα αμφίγλυφα αυτά θωράκια καταλαμβάνουν κυρίαρχη θέση από τα τέλη του 6^{ου} με αρχές 7^{ου} αιώνα, η τεχνική τους όμως είναι γνωστή ήδη από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα⁹⁷.

Σταδιακά λοιπόν παρατηρείται μια απομάκρυνση από τα χαλαρά πλέγματα του τέλους του 4^{ου} αιώνα και μια υιοθέτηση πιο σφιχτοδεμένων πλεγμάτων, τα οποία με τη σειρά τους αντικαθίστανται από πλήρη ανάγλυφα, των οποίων κύριος σκοπός είναι να αποτρέψουν την οπτική επαφή των πιστών με το εσωτερικό του Ιερού Βήματος. Η διακόσμηση καταλαμβάνει ολόκληρη την επιφάνεια του παραλληλόγραμμου λίθου, χωρίς να αφήνει το παραμικρό κομμάτι ακόσμητο.

Συμπερασματικά, παρατηρούμε ότι τα πληροφοριακά στοιχεία με τα οποία μπορούμε να χρονολογήσουμε τα φράγματα του Πρεσβυτερίου, μπορούν να συλλεχθούν αφενός από ειδολογική και τυπολογική κατάταξη και αφετέρου από μορφολογικές και κατασκευαστικές παρατηρήσεις στα επιμέρους μέλη του. Οι παρατηρήσεις αυτές, οι οποίες μπορούν να προκύψουν και από τα πιο μικρά θραύσματα των μελών αυτών, είναι ικανές να

⁹¹ Ορλάνδος 1994, 519-520.

⁹² Στο ίδιο, 520.

⁹³ Στο ίδιο, 521.

⁹⁴ Στο ίδιο.

⁹⁵ Στούφη – Πουλημένου 1999, 113-114.

⁹⁶ Ορλάνδος 1994, 520. Στούφη – Πουλημένου 1999, 100.

⁹⁷ Στούφη – Πουλημένου 1999, 100, 119.

αποδώσουν πληροφορίες που αφορούν στο υλικό κατασκευής τους είτε στο είδος της τεχνικής της λάξευσης είτε στη μορφή του διακόσμου που φέρουν, και βεβαίως στη χρονολόγηση.

A. ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Δημητριάς, επισκοπή

1. Δημητριάδα, βασιλική Α, "της Δημοκρατίας"

- Τύπος ναού: Τρίκλιτη βασιλική (πίν. 4α).
- Ιερό Βήμα: Το Ιερό Βήμα τοποθετείται στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους και καταλαμβάνει το χώρο μέχρι το δεύτερο από ανατολικά ζεύγος κιόνων (πίν. 4β-5α).
- Φράγμα
Πρεσβυτερίου: Το φράγμα του πρεσβυτερίου είναι πύοσχημο. Ξεκινά στα ανατολικά από τους ώμους της αφίδας και φτάνει στα δυτικά ως το ύψος του δεύτερου ζεύγους κιόνων των κιονοστοιχιών του ναού. Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται είσοδος.
- Εντοπίστηκαν κατά χώραν: τμήμα του βόρειου σκέλους του στυλοβάτη, που βαίνει παράλληλα προς το στυλοβάτη της βόρειας κιονοστοιχίας του ναού. Το τμήμα αυτό γωνιάζει στη βορειοδυτική γωνία με το δυτικό σκέλος του στυλοβάτη του φράγματος του πρεσβυτερίου. Στη νοτιοανατολική γωνία εντοπίστηκε τμήμα του νότιου σκέλους του στυλοβάτη, που βαίνει παράλληλα προς το στυλοβάτη της νότιας κιονοστοιχίας του ναού και ακουμπά στο νότιο ώμο της ημικυκλικής αφίδας του Ιερού Βήματος⁹⁸ (πίν. 5^α, 6). Και τα τρία τμήματα έχουν μήκος 1,90 μ. και πλάτος περίπου 0,175 μ. Στην άνω επιφάνεια φέρουν αύλακα πάκτωσης θωρακίων, πλάτους 0,06 μ.⁹⁹.
- Στην επίχωση του Ιερού Βήματος βρέθηκαν θραύσματα μαρμάρινων θωρακίων και τμήμα πεσσίσκου¹⁰⁰. Από το συγκεκριμένο τμήμα ο ανασκαφέας συμπεραίνει ότι οι πεσσίσκοι του Ιερού Βήματος είχαν κωνική απόληξη (πίν. 5β)¹⁰¹.
- Τα λίθινα αυτά ευρήματα θεωρήθηκε ότι προέρχονται από ανακατασκευή βάσει του αρχικού σχεδίου¹⁰².

⁹⁸ Marzloff 1987, 241.

⁹⁹ Οι μετρήσεις βασίζονται στο σχέδιο του Marzloff 1987, πίν. 39.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, 147, 241.

¹⁰¹ Στο ίδιο, 241 και πίν. 46.

¹⁰² Στο ίδιο, 118.

Χρονολόγηση: Κατά τον ανασκαφέα στο ναό διακρίνονται οκτώ οικοδομικές φάσεις, από τον 4^ο ως τα μέσα του 6^{ου} αι¹⁰³.

Σύμφωνα με τον Marzloff, το σωζόμενο φράγμα του πρεσβυτερίου ανήκει στην έκτη οικοδομική φάση, η οποία είναι αποτέλεσμα συνεχόμενων αναδιαμορφώσεων και μετασκευών της αρχικής¹⁰⁴. Από νόμισμα Θεοδοσίου Α' και Αρκαδίου, που βρέθηκε μέσα στο υπόστρωμα του δαπέδου του Ιερού Βήματος, η αρχική φάση του ναού χρονολογείται στο διάστημα 388-402¹⁰⁵. Στην ίδια χρονολόγηση της αρχικής φάσης (γύρω στο 400) συνηγορεί και η τεχνολογική ανάλυση των ψηφιδωτών του ναού¹⁰⁶. Ωστόσο, νομίσματα σε άλλα σημεία του ναού δίνουν χρονολογήσεις μέχρι και τον 6^ο αιώνα, ενώ ο ανασκαφέας τοποθετεί την έκτη φάση (στην οποία ανήκει και το φράγμα του πρεσβυτερίου) στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αιώνα¹⁰⁷. Οι Milošić και Pallas χρονολογούν τη βασιλική από το 400 ως τον 7^ο αιώνα¹⁰⁸.

Βιβλιογραφία: Marzloff 1987, 118, 147, 224-241, 341, πίν. 39, 46. Milošić 1973, 343. Pallas 1977, 54-55. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 145. Βαραλής 2001, 218-219. Ντίνα 1990α, 93. Ντίνα 1996, 114-115, 126, εικ. 2.

2. Δημητριάδα, βασιλική Β, Κοιμητηριακή

Τύπος ναού: Τρίκλιτη βασιλική.

Ιερό Βήμα: Το Ιερό Βήμα τοποθετείται στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους και καταλαμβάνει το χώρο μέχρι το δεύτερο από ανατολικά ζεύγος κιόνων. Το πλάτος του είναι ίδιο με αυτό του κεντρικού κλίτους (πίν. 7β, 8).

¹⁰³ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 145. Marzloff 1987, 224-241.

¹⁰⁴ Marzloff 1987, 224.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, 236.

¹⁰⁶ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 145.

¹⁰⁷ Marzloff 1987, 237, 341.

¹⁰⁸ Milošić 1973, 343. Pallas 1977, 54-55.

Φράγμα	Το φράγμα του πρεσβυτερίου είναι πύοσχημο. Ξεκινά στα ανατολικά από τους ώμους της αφίδας και φτάνει στα δυτικά στο ύψος του δεύτερου ζεύγους κίωνων των κιονοστοιχιών του ναού. Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται είσοδος.
Πρεσβυτερίου:	Από το Ιερό Βήμα έχει ανασκαφεί μόνο το νότιο τμήμα: έχει αποκαλυφθεί τμήμα του νότιου στυλοβάτη του φράγματος, όπου διακρίνονται αυλακώσεις για τη στήριξη θωρακίων και πεσσίσκων ¹⁰⁹ . Επισημάνθηκε ο πεσσίσκος της νοτιοδυτικής γωνίας και ένας από τους πεσσίσκους της εισόδου ¹¹⁰ . Έχουν επίσης εντοπιστεί θραύσματα θωρακίων με δικτυωτό διάτρητο διάκοσμο ¹¹¹ .
Χρονολόγηση:	Ο ναός χρονολογείται στα τέλη του 4 ^{ου} ή στις αρχές 5 ^{ου} αιώνα (Θεοχάρης, Pallas, Ντίνα, Βαραλής). Το φράγμα ανήκει, κατά πάσα πιθανότητα, στην αρχική φάση του ναού.
Βιβλιογραφία:	Milojčić 1973, 342-347. Pallas 1977, 55-58. Θεοχάρης 1963, 139-140. Ντίνα, 1990α, 93. Ντίνα 1996, 116, 131, εικ. 10, 132, εικ. 11. Στούφη-Πουλημένου 1999, 99. Βαραλής 2001, 219-220.

3. Νησίδα Παλαιό Τρίκερι, βασιλική Αγίας Σοφίας

Τύπος ναού:	Τρίκλιτη βασιλική (πίν. 9α).
Ιερό βήμα:	Το Ιερό Βήμα φαίνεται να καταλαμβάνει ολόκληρη την επιφάνεια της ημικυκλικής αφίδας και το ανατολικότερο κομμάτι του κεντρικού κλίτους, ως την απόσταση περίπου 5 μ. από τον ανατολικό τοίχο του ναού (πίν. 9β) ¹¹² .
Φράγμα πρεσβυτερίου:	Από το φράγμα του πρεσβυτερίου δε σώζεται τίποτε, παρά μόνο ένα μικρό τμήμα του λίθινου στυλοβάτη, το οποίο είναι κάθετα εντοιχισμένο στον στυλοβάτη της βόρειας κιονοστοιχίας. Το τμήμα αυτό φέρει στην άνω επιφάνειά του ίχνη αύλακας (πλάτ. περίπου 0,03-0,04 μ.) για τη στήριξη θωρακίου.
Χρονολόγηση:	Χρονολόγηση του ναού δεν έχει δοθεί από την έρευνα.

¹⁰⁹ Στούφη-Πουλημένου 1999, 174. P. Milojčić, *AD 28* (1973), *B'3-Χρονικά*, 342.

¹¹⁰ Ντίνα 1996, 116.

¹¹¹ Στούφη-Πουλημένου 1999, 99, υποσημ. 202.

¹¹² Μαστροκώστας 1956, 36.

Βιβλιογραφία: Μαστροκώστας 1956, 36.

4. Πλατανίδια Μαγνησίας (Μεθώνη), βασιλική Β

Τύπος ναού: Τρίλιτη βασιλική (πίν. 9γ).

Ιερό Βήμα: Το Ιερό βήμα τοποθετείται στο ανατολικό πέρας του κεντρικού κλίτους, στο ίδιο επίπεδο με τον υπόλοιπο ναό (πίν. 10)¹¹³.

Δεν είναι δυνατό να προσδιοριστούν περαιτέρω λεπτομέρειες των κατασκευών και των μελών του, επειδή σε μεταγενέστερη περίοδο ιδρύθηκε στο ίδιο σημείο ένας τετράκογχος ναΐσκος.

Φράγμα
Πρεσβυτερίου: Από το φράγμα σώζονται μόνο θραύσματα από κιονίσκους και διάτρητα θωράκια¹¹⁴, τα οποία εντοπίστηκαν στο χώρο του Ιερού Βήματος του μεταγενέστερου ναΐσκου.

Χρονολόγηση: Ο παλαιοχριστιανικός ναός χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αιώνα (Βαραλής, Ντίνα).

Βιβλιογραφία: Α. Ντίνα, *ΑΔ 40* (1985), Β' Χρονικά, 222. Ντίνα 1994, 368-369. Βαραλής 2001, 235-236.

Θήβαι, Επισκοπή

5. Νέα Αγχιάλος (Φθιώτιδες Θήβαι), βασιλική Α, του "Αγίου Δημητρίου"

Τύπος ναού: Τρίλιτη βασιλική (πίν. 11α).

Ιερό βήμα: Το Ιερό Βήμα περιλαμβάνει το χώρο της ημικυκλικής αφίδας και το ανατολικότερο τμήμα του κεντρικού κλίτους, φτάνοντας μέχρι το ύψος του τρίτου από ανατολικά ζεύγους κιόνων (πίν. 11β)¹¹⁵. Καταλαμβάνει σχεδόν όλο το πλάτος του κεντρικού κλίτους, αφήνοντας μικρές διόδους ανάμεσα στο στυλοβάτη του φράγματος και στο στυλοβάτη των κιονοστοιχιών του ναού. Στα βόρεια και στα

¹¹³ Ντίνα 1994, 369.

¹¹⁴ Α. Ντίνα, *ΑΔ 40* (1985), Β' Χρονικά, 222.

¹¹⁵ Σωτηρίου 1929, 21.

	<p>νότια οριοθετείται από τα συμφέλλια για τα έδρανα των ιερών και από τα αντίστοιχα σκέλη του φράγματος, ενώ στα δυτικά μόνο από το φράγμα.</p>
Φράγμα πρεσβυτερίου:	<p>Το φράγμα του πρεσβυτερίου έχει πύοσχημο στυλοβάτη και αποτελείται από θωράκια, με γεωμετρικά και φυτικά σχέδια¹¹⁶, που στηρίζονται σε πεσσίσκους, θραύσματα μόνο των οποίων έχουν βρεθεί (πίν. 12α-β).</p> <p>Από το στυλοβάτη διατηρήθηκαν κατά χώραν το νότιο σκέλος και ένα μικρό κομμάτι του βόρειου σκέλους του.</p> <p>Οι ανατολικές απολήξεις του στυλοβάτη ακουμπούν στη δυτική πλευρά των συμφελλίων, αφήνουν όμως πλάγιες διόδους. Βρέθηκαν μεγάλα τμήματά του από λευκό μάρμαρο, ύψους 0,27 και πλάτους 0,70 μ. Η εξωτερική επιφάνεια των λιθοπλίνθων του στυλοβάτη του φράγματος διακοσμείται με επιμελείς γλυφές, ενώ στην άνω επιφάνειά τους φέρουν εγκοπές (πλάτ. 0,10 μ.) για τη στήριξη θωρακίων και πεσσίσκων (πίν. 24β). Στο δυτικό τέρμα του ο στυλοβάτης φέρει ίχνη μεγαλύτερης βάσης και βαθείς τόρμους με πλάγια αύλακα μολυβδοχόησης, όπου στερεωνόταν μάλλον κίονας παρά πεσσίσκος.</p> <p>Η είσοδος του Ιερού Βήματος διαμορφώνεται με προστώο, που επιστεφόταν με μαρμάρινο τόξο¹¹⁷.</p> <p>Από τα περισυλλεγένητα ευρήματα στην περιοχή του Ιερού Βήματος, πολλά ήταν τα μαρμάρινα θραύσματα των θωρακίων και των πεσσίσκων και κιώνων του φράγματος του πρεσβυτερίου.</p> <p>Χάρη σ' αυτά τα ευρήματα και τα μαρμάρινα μέλη είναι δυνατή η αποκατάσταση και του στυλοβάτη και του φράγματος ολόκληρου.</p>
Χρονολόγηση:	<p>Το φράγμα τοποθετείται στην πρώτη φάση του ναού, που χρονολογείται στα μέσα του 5^{ου} αιώνα (γύρω στο 470, Σωτηρίου) ή στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αιώνα (Βαραλής).</p>

Βιβλιογραφία: Pallas 1977, 42-44. Krautheimer 1998, 156-157. Λαζαρίδης ΠΑΕ 1972, 31-38, 43-45. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1973, 33. Σωτηρίου 1929, 26-27. Σωτηρίου, ΠΑΕ 1935, 65. Σωτηρίου, ΠΑΕ 1955, 134-135.

¹¹⁶ Krautheimer 1998, 157.

¹¹⁷ Σωτηρίου 1929β, 26-27.

6. Νέα Αγχίαλος, βασιλική Β, του "επισκόπου Ελπιδίου"

Τύπος ναού:	Τρίκλιτη βασιλική.
Ιερό βήμα:	Το Ιερό Βήμα καταλαμβάνει το χώρο της ημικυκλικής αφίδας και το ανατολικότερο κομμάτι του κεντρικού κλίτους, φτάνοντας μέχρι το τρίτο από ανατολικά ζεύγος κιόνων των κιονοστοιχιών του ναού (πίν. 14β).
Φράγμα πρεσβυτερίου:	<p>Το φράγμα του πρεσβυτερίου είναι πύοσχημο. Διατηρείται μόνο ο στυλοβάτης του, ο οποίος, σε συνδυασμό με πολλά μαρμάρινα μέλη που εντοπίστηκαν¹¹⁸, βοηθά στην αποκατάστασή του (πίν. 16α-β). Ο στυλοβάτης του φράγματος του πρεσβυτερίου ξεκινά ανατολικά από τα δυτικά μέτωπα των συμφελλίων και προχωρά προς τα δυτικά, βαίνοντας παράλληλα με το βόρειο και το νότιο στυλοβάτη των κιονοστοιχιών του ναού. Ανάμεσα στα ανατολικά πέρατα του φράγματος και στα άκρα των συμφελλίων αφήνεται διάδος πλάτους 0,80 μ., τόσο στη βόρεια όσο και στη νότια πλευρά. Ο στυλοβάτης της βόρειας και νότιας πλευράς αποτελείται από μαρμάρινες πλάκες, πλάτους 0,30 μ., οι οποίες μόλις που εξέχουν από το δάπεδο και στην άνω επιφάνειά τους διασώζουν ίχνη στήριξης πεσσίσκων. Στη δυτική πλευρά το πλάτος του στυλοβάτη φτάνει στα 0,50μ. και σε ύψος στα 0,25μ. Στην εξωτερική επιφάνεια διακοσμείται με γλυφές και προχωρεί εκατέρωθεν της εισόδου μέχρι τους στυλοβάτες των κιονοστοιχιών (πίν. 24β).</p> <p>Από τους πεσσίσκους βρέθηκαν έξι, τρεις ακέραιοι και τρεις σε τεμάχια. Ήταν όλοι ίδιοι μεταξύ τους, ύψους 1,20 μ. και πλάτους 0,26μ., εκτός από έναν που ήταν κατά τι μικρότερος, με πλάτος 0,20 μ.</p> <p>Στο μέσον της δυτικής πλευράς του φράγματος η είσοδος διαμορφώνεται με προστώο. Στο σημείο της κάμψης του στυλοβάτη του προστώου διακρίνονται ίχνη κονιάματος, τα οποία καλύπτουν επιφάνεια 0,40 X 0,40 μ., με κεντρικό τόρμο στο μέσο,</p>

¹¹⁸ Ντίνια 1990, 91.

ο οποίος διασώζει μεταλλικό σύνδεσμο για τη στήριξη κίονα και όχι πεσσίσκου. Όμοια ίχνη στα δυτικά άκρα του προστώου μαρτυρούν την ύπαρξη και εκεί κίωνων και όχι πεσσίσκων. Αυτά τα ίχνη, σε συνδυασμό με τα μετακίονια διαστήματα, τα οποία υπολογίζονται στο 1,50 μ., μπορούν εύλογα να επιτρέψουν την υπόθεση ότι το προστώο διαμορφωνόταν τετρακίονιο¹¹⁹.

Οι κίονες του προστώου είναι από ερυθρό και πράσινο μάρμαρο και αποκαλύφθηκαν σε τεμάχια. Τα θωράκια φέρουν διάτρητο φυτικό διάκοσμο¹²⁰.

Τα συλλεχθέντα μαρμάρινα θραύσματα και τα ίχνη του στυλοβάτη μπόρεσαν να βοηθήσουν σημαντικά στην αποκατάσταση του φράγματος του πρεσβυτερίου (πίν. 16α-β). Η αποκατάσταση αυτή βοήθησε και στην αποκατάσταση του φράγματος του πρεσβυτερίου της βασιλικής Α.

Χρονολόγηση: Η αρχική φάση της βασιλικής Β τοποθετείται στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές 6^{ου} αιώνα, ενώ μετασκευές και μετατροπές συμβαίνουν στο ναό στα τέλη του 6^{ου} αιώνα (Σωτηρίου, Ντίνα, Βαραλής). Το φράγμα του πρεσβυτερίου ανήκει στην αρχική φάση του ναού.

Βιβλιογραφία: Σωτηρίου 1928, 55-57. Σωτηρίου 1929α, 63-67. Σωτηρίου 1929β, 127. Ντίνα 1990, 91. Στούφη-Πουλημένου 1999, 101.

7. Νέα Αγχιάλος (Φθιώτιδες Θήβαι), βασιλική Γ, του "αρχιερέως Πέτρου"

Τύπος ναού: Τρίκλιτη βασιλική.
Ιερό Βήμα: Το Ιερό βήμα καλύπτει το ανατολικότερο τμήμα του κεντρικού κλίτους (πίν. 17β).
Φράγμα
Πρεσβυτερίου: Το φράγμα του πρεσβυτερίου είναι πύοσχημο. Στο δυτικό σκέλος ανοίγεται είσοδος, η οποία διαμορφώνεται με προστώο, η βάση του οποίου σε κάτοψη σχηματίζει ορθογώνιο, διαστάσεων 3,15 X 2,90 μ.¹²¹. Τόσο το βόρειο όσο και το νότιο σκέλος του στυλοβάτη βαίνουν παράλληλα προς τους στυλοβάτες των κιονοστοιχιών του

¹¹⁹ Σωτηρίου 1928, 55-57. Σωτηρίου 1929α, 63-67. Σωτηρίου 1929β, 127.

¹²⁰ Στούφη-Πουλημένου 1999, 101, υποσημ. 212.

¹²¹ Λαζαρίδης 1970, 39-43.

ναού δημιουργώντας στενό διάδρομο ανάμεσά τους. Στα ανατολικά οι στυλοβάτες διακόπτονται από τα συμφέλλια για τα έδρανα των πρεσβυτέρων.

Ο στυλοβάτης έχει διασωθεί ακέραιος και στις τρεις πλευρές, βόρεια, νότια και δυτική. Αποτελείται από μαρμάρινες λιθοπλίνθους, διαστάσεων 1,50 X 0,94 X 0,26 μ., από τις οποίες άλλες έχουν κατασκευαστεί για τη θέση αυτή και άλλες είναι σε δεύτερη χρήση, αφού πρώτα τροποποιήθηκαν κατάλληλα¹²².

Στην άνω επιφάνεια των λιθοπλίνθων του στυλοβάτη ανοίγονται υποδοχές στήριξης πεσσίσκων και θωρακίων. Οι πεσσίσκοι συνδέονται με τα θωράκια με μεταλλικούς γόμφους και στερεώνονται στο στυλοβάτη με μολυβδοχόηση¹²³.

Στο προστώο, από τις τέσσερις μαρμάρινες βάσεις των κιόνων, σώζεται κατά χώραν η νοτιοανατολική, η άνω επιφάνεια της οποίας έχει διάμετρο 0,42 μ. Η θέση των άλλων τριών βάσεων προσδιορίζεται από τα υπολείμματα του συνδετικού κουρασανιού, που σώζεται πάνω στις μαρμάρινες λιθοπλίνθους. Η νοτιοανατολική βάση φέρει εγκοπές στη νότια και τη δυτική πλευρά της πλίνθου, για την προσαρμογή των αντίστοιχων θωρακίων. Διασώθηκε στη θέση του τμήμα του θωρακίου από τη νότια πλευρά, με πλούσια φυτική διακόσμηση.

Έχει ανασιαφεί και περισυλλεγεί μεγάλος αριθμός μαρμάρινων μελών που ανήκουν στο φράγμα του πρεσβυτερίου¹²⁴.

Όμως η αρχική διάταξη του φράγματος δε διατηρήθηκε μέχρι το πέρας της λειτουργίας και της ζωής της βασιλικής, κάτι που αποδεικνύεται από τα στρώματα κουρασανιού που εντοπίστηκαν στην άνω επιφάνεια του στυλοβάτη, και μάλιστα, σε κάποιες περιπτώσεις πάνω από τις υποδοχές των πεσσίσκων και των θωρακίων¹²⁵. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι η μορφή του

¹²² Λαζαρίδης 1970, 39-43.

¹²³ Παπάγγελος 1989, 68.

¹²⁴ Λαζαρίδης 1969, 23.

¹²⁵ Λαζαρίδης 1970, 42.

¹²⁶ Στο ίδιο.

φράγματος του πρεσβυτερίου πρέπει να μεταβλήθηκε και οι πεσίσκοι εν μέρει καταστράφηκαν ή αντικαταστάθηκαν από βάσεις μεγάλων διαστάσεων επί των οποίων στηρίχθηκαν κίονες ή κτιστοί πεσσοί¹²⁶.

Χρονολόγηση: Στο ναό αναγνωρίζονται οκτώ κύριες οικοδομικές φάσεις, από τα τέλη του 4^{ου} ως τον 6^ο αιώνα (Λαζαρίδης)¹²⁷ ή έως και τον 7^ο αιώνα (Βαραλής). Το φράγμα του πρεσβυτερίου ανήκει στη τρίτη εκκλησία¹²⁸, αυτή των μέσων του 6^{ου} αιώνα. Από τις άλλες δύο προγενέστερες βασιλικές, οι οποίες χρονολογούνται στον 5^ο και στον 4^ο αιώνα αντίστοιχα¹²⁹ δεν έχουν εντοπιστεί ίχνη φράγματος πρεσβυτερίου.

Βιβλιογραφία: Λαζαρίδης 1969, 23. Λαζαρίδης 1970, 40-44. Λαζαρίδης 1987, 325. Ντίνα 1990, 91-92. Παπάγγελος 1989, 68.

8. Νέα Αγχιάλος (Φθιώτιδες Θήβαι), Λόφος Αγίου Δημητρίου, βασιλική Δ

Τύπος ναού: Τρίκλιτη βασιλική με πλάγια περύγια.

Ιερό Βήμα: Το Ιερό Βήμα καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους (πίν. 19α-β).

Φράγμα Πρεσβυτερίου: Το φράγμα του πρεσβυτερίου είναι πύοσχημο. Ξεκινά στα ανατολικά από τα συμφέλλια για τα έδρανα των πρεσβυτέρων και στα δυτικά φτάνει ως το ύψος του τρίτου από ανατολικά ζεύγους κίωνων.

Το φράγμα δεν έχει σωθεί εξ ολοκλήρου. Από το βόρειο σκέλος του διασώζεται ένα μικρό τμήμα του στυλοβάτη, το ανατολικότερο, το οποίο βαίνει παράλληλα και σε μικρή απόσταση από το στυλοβάτη της βόρειας κιονοστοιχίας του ναού, αφήνοντας στο ενδιάμεσο έναν μικρό διάδρομο. Από το νότιο σκέλος διασώζεται τμήμα του στυλοβάτη, επίσης παράλληλο προς το στυλοβάτη της νότιας κιονοστοιχίας, όπως και το νότιο τμήμα της δυτικής πλευράς του φράγματος.

¹²⁷ Λαζαρίδης 1987, 325.

¹²⁸ Ντίνα 1990, 150.

¹²⁹ Στο ίδιο.

Τα μαρμαροθετήματα που εντοπίστηκαν από τους ανασκαφείς στον εξωτερικό χώρο του Ιερού βήματος, στο ύψος του μετακιονίου του τρίτου και τέταρτου κίονα των κιονοστοιχιών, υποδεικνύουν ότι στα δυτικά η είσοδος του φράγματος του πρεσβυτερίου διαμορφωνόταν με προστώο, από το οποίο δεν εντοπίστηκε ούτε στυλοβάτης ούτε στηρίγματα, ούτε θωράκια.

Χρονολόγηση: Στο ναό αναγνωρίζονται τρεις οικοδομικές φάσεις, από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα έως τα τέλη του 6^{ου} (Λαζαρίδης, Ντίνα). Ο Γ. Σωτηρίου, ο πρώτος ανασκαφέας του ναού, είχε χρονολογήσει αρχικά την εκκλησία στις αρχές ή τα μέσα του 7^{ου} αιώνα, αλλά αργότερα στο β' μισό του 5^{ου} αιώνα¹³⁰ Το φράγμα ανήκει μάλλον στην πρώτη φάση του ναού και τοποθετείται στα τέλη του 5^{ου} αιώνα (Βαραλής).

Βιβλιογραφία: Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1972, 28-31, 42-43. Στούφη-Πουλημένου 1999, 173. Σωτηρίου ΠΑΕ 1934, 61-66. Σωτηρίου ΠΑΕ 1935, 52-64. Σωτηρίου ΠΑΕ 1936, 57 κ. εξ.

9. Νέα Αγχιάλος (Φθιώτιδες Θήβαι), βασιλική του Μαρτυρίου

Τύπος ναού: Τρίκλιτη βασιλική.

Ιερό Βήμα: Το Ιερό Βήμα καταλαμβάνει το χώρο της αφίδας και το ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους, ενώ το πλάτος του είναι κατά τι μικρότερο από αυτό του κλίτους. Το Ιερό Βήμα φτάνει μέχρι το ύψος του τρίτου από ανατολικά ζεύγους κίωνων των κιονοστοιχιών του ναού (πίν. 20β, 21α).

Φράγμα
Πρεσβυτερίου: Το φράγμα του πρεσβυτερίου είναι πρόσχημο. Ξεκινά στα ανατολικά από τα δυτικά πέρατα των συμφελλίων για τα έδρανα των πρεσβυτέρων και στα δυτικά φτάνει μέχρι το ύψος του τρίτου από ανατολικά ζεύγους κίωνων των κιονοστοιχιών του ναού. Στο μέσο της δυτικής πλευράς του ανοίγεται είσοδος, η οποία διαμορφώνεται με προστώο.

Από το φράγμα του πρεσβυτερίου έχει αποκαλυφθεί το νότιο

¹³⁰ Στούφη-Πουλημένου 1999, 173.

σκέλος του, που βαίνει παράλληλα προς το στυλοβάτη της κιονοστοιχίας, αφήνοντας έναν διάδρομο μεταξύ τους. Σώζεται ακόμη και το νότιο τμήμα της δυτικής πλευράς του φράγματος, ο νότιος στυλοβάτης του προστώου και ένα μικρό τμήμα από το βόρειο σκέλος¹³¹.

Το νότιο σκέλος του φράγματος απαρτίζεται από δυο τμήματα. Ανάμεσα σε αυτά υπάρχει άνοιγμα πλάτους 0,70 μ. Το τμήμα που εφάπτεται στο νότιο συμφέλλιο είναι θραυσμένο στη μέση. Αυτό έχει μήκος 2,155 μ., πλάτος 0,50 μ. και πάχος 0,21 μ., είναι ακόσμητο και στην άνω επιφάνειά του ανοίγονται δύο στρόγγυλες υποδοχές για τη στήριξη κιόνων, διαμέτρου 0,33 μ. Το τμήμα στα δυτικά του ανοίγματος έχει μήκος 2,05 μ. και πλάτος 0,45 μ. Η εξωτερική του επιφάνεια είναι διακοσμημένη με κοιλόκυρτο κυμάτιο και στην άνω επιφάνειά του εντοπίζονται πολύπλευρες υποδοχές για την στήριξη πεσσίσκων. Οι υποδοχές αυτές συνδέονταν μεταξύ τους με αύλακα¹³², για την προσαρμογή των θωρακίων. Το νότιο τμήμα της δυτικής πλευράς φέρει στην άνω επιφάνειά του υποδοχές για τη στήριξη πεσσίσκων και θωρακίων. Είναι επίσης διακοσμημένο με κοιλόκυρτο κυμάτιο στην εξωτερική πλευρά και έχει το ίδιο πλάτος με το τμήμα στα δυτικά του ανοίγματος της νότιας πλευράς¹³³. Από το προστώο σώζεται ο νότιος στυλοβάτης, μια μαρμάρινη λιθόπλινθος, στην άνω επιφάνεια της οποίας υπάρχουν υποδοχές στήριξης πεσσίσκων και θωρακίων, αύλακα μολυβδοχόησης για την στήριξη κίονα και επιγραφή¹³⁴. Το μικρό τμήμα του στυλοβάτη του βορείου σκέλους έχει τις ίδιες διαστάσεις με το τμήμα του νοτίου σκέλους που εφάπτεται στα έδρανα των πρεσβυτέρων και είναι θραυσμένο.

¹³¹ Λαζαρίδης 1978, 36. Α. Ντίνα, *ΑΔ* 33 (1978), *Β'1-Χρονιά*, 176.

¹³² Λαζαρίδης 1978, 37.

¹³³ Στο ίδιο.

¹³⁴ Στο ίδιο, 39. Α. Ντίνα, *ΑΔ* 33 (1978), *Β'1-Χρονιά*, 176.

¹³⁵ Λαζαρίδης 1978, 37. Λαζαρίδης 1981, 84. Ντίνα 1990, 91. Ντίνα 1994, 358.

¹³⁶ Λαζαρίδης 1978, 41.

¹³⁷ Λαζαρίδης 1979, 64-65, ειμ. 3.

Στο χώρο του Ιερού βήματος εντοπίστηκαν πεσσίσκοι και τμήματα από θωράκια. Οι πεσσίσκοι είναι οκτάπλευροι¹³⁵, ενώ σε ένα από τα θωράκια εντοπίστηκε και η επιγραφή που έδωσε το όνομα στο ναό¹³⁶.

Με βάση το νότιο στυλοβάτη του φράγματος του πρεσβυτερίου, ο οποίος σώζεται σχεδόν ανέραιος, και από τα περισυλλεχθέντα θραύσματα μαρμαρίνων μελών από το χώρο του Ιερού Βήματος έγινε προσπάθεια να αποκατασταθεί το φράγμα του πρεσβυτερίου (πίν. 21β)¹³⁷.

Χρονολόγηση: Το φράγμα του πρεσβυτερίου ανήκει στην αρχική φάση του ναού, που χρονολογείται με βάση ψηφιδωτή αφιερωτική επιγραφή το 431 ή το 462 μ.Χ. (Λαζαριδής). Η Ντίνα και ο Γούναρης υποστηρίζουν την χρονολόγηση στα 431. Άλλη άποψη θέλει το ναό να τοποθετείται στο δεύτερο τρίτο του 6^{ου} αιώνα (Βαραλής).

Βιβλιογραφία: Λαζαριδής 1978, 35-39. Λαζαριδής 1979, 63-65, πίν. 42 α-β. Λαζαριδής 1981, 82 κ. εξ. Α. Ντίνα, ΑΔ 33 (1978), Β'1-Χρονικά, 176. Ντίνα 1990, 91. Ντίνα 1994, 358. Βαραλής 2001, 229.

10. Νέα Αγχίαλος, Τρίκλιτος ιδιότυπος ναΐσκος

Τύπος ναού: Πρόκειται για μονόχωρο ναΐσκο με τρίκλιτη εσωτερική διαίρεση, ο οποίος είναι κτισμένος εκτός των τειχών, στα ανατολικά της βασιλικής Γ. Έχει προσανατολισμό Α-Δ, και απουσιάζει από τα ανατολικά η ημικυκλική αψίδα. Διαθέτει όμως στα δυτικά νάρθηκα. Από τον ανατολικό και το δυτικό τοίχο του κυρίως ναού εξέχουν παραστάδες, οι οποίες στήριζαν ξύλινα κιγκλιδώματα¹³⁸ τα οποία ήταν μάλλον τα διαχωριστικά των κλιτών (πίν. 23).

Ιερό βήμα: Το Ιερό Βήμα τοποθετείται στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους.

Φράγμα πρεσβυτερίου: Δεν υπάρχει καμία σταθερή ένδειξη για το φράγμα του πρεσβυτερίου. Μόνο το πλακόστρωτο δάπεδο και δυο υποδοχές σ' αυτό μπορούν να υποδείξουν την ύπαρξη φράγματος¹³⁹. Η είσοδος

¹³⁸ Α. Ντίνα, ΑΔ 37 (1982), Β'2-Χρονικά, 247-248.

¹³⁹ Στο ίδιο.

	του ξύλινου φράγματος δεν παρουσιάζει κάποια ιδιαίτερη διαμόρφωση.
Χρονολόγηση	Ο ναΐσκος έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 3 ^{ου} ή στις αρχές του 4 ^{ου} αιώνα ¹⁴⁰ (Ντίνα) ή στα τέλη του 6 ^{ου} αιώνα (Βαραλής). Η βόρεια πλευρά και τμήμα της ανατολικής πλευράς του ναού προσκολλώνται στο τείχος, επομένως δεν μπορούν να χρονολογηθούν πριν από αυτό.
Βιβλιογραφία:	A. Ντίνα, ΑΔ 37 (1982), Β'2-Χρονικά, 247-248. Ντίνα 1990, 91. Βαραλής 2001, 228-229.

Υπάτη, Επισκοπή

11. Υπάτη (Υπατα), Γυμνάσιο, βασιλική Αγίου Ηρωδίου

Τύπος ναού:	Τρίκλιτη βασιλική.
Ιερό Βήμα:	Το Ιερό Βήμα θεωρείται τριμερές και καταλαμβάνει όλο το πλάτος του ανατολικότερου τμήματος του ναού. Τα εκατέρωθεν δωμάτια, που επικοινωνούν με ανοίγματα με το κεντρικό τμήμα του Ιερού, έχουν ταυτιστεί με πρόθεση και διακονικό ¹⁴¹ . Στα ανατολικά προεξέχουν τρεις ημικυκλικές αψίδες, οι οποίες αντιστοιχούν στα τρία τμήματα του Ιερού (πίν. 25β).
Φράγμα Πρεσβυτερίου:	Το φράγμα του κεντρικού τμήματος του πρεσβυτερίου είναι ευθύγραμμο, ενώ στις προεκτάσεις του προς βορρά και προς νότο τοποθετούνται φράγματα (;) που τοποθετούνται μπροστά από τα εκατέρωθεν δωμάτια. Από το δημοσιευμένο σκίτσο της κάτοψης του ναού, φαίνεται πως τόσο ο στυλοβάτης όσο και τα χωρίσματα των προεκτάσεών του είχαν πλάτος όσο περίπου και οι τοίχοι του ναού ¹⁴² . Δεν είμαστε σε θέση να πούμε με βεβαιότητα αν πρόκειται για έναν κτιστό στυλοβάτη φράγματος πρεσβυτερίου που ξεκινά από το βόρειο και απολήγει στο νότιο μακρό τοίχο της εκκλησίας. Θα μπορούσαν τα εκατέρωθεν δωμάτια να αποχωρίζονται από τα

¹⁴⁰ Στο ίδιο. Ντίνα 1990, 91.

¹⁴¹ Σωτηρίου, *Βασιλικαί*, 186-187.

¹⁴² Πάλλας 1987-1988, 643.

πλάγια κλίτη με τοίχους, και μόνο το Ιερό Βήμα να αποχωρίζεται με φράγμα πρεσβυτερίου από λίθινα μέλη. Πάντως, το γεγονός ότι το σκίτσο σημειώνει διαμόρφωση εισόδων στο μέσον και των τριών χωρισμάτων υποδεικνύει την ύπαρξη κάποιας όμοιας διαμόρφωσης στα δυτικά του πρεσβυτερίου και των εκατέρωθεν δωματίων, η οποία θα μπορούσε να έχει προέλθει από κάποια μεταγενέστερη μετατροπή, όπως σωστά έχει σημειώσει ο Πάλλας¹⁴³.

Χρονολόγηση: Ο ναός χρονολογείται από τα τέλη του 6^{ου} ή τον 7^ο αιώνα (Σωτηρίου, Πάλλας) ως τον 9^ο αιώνα (Βοκοτόπουλος)

Βιβλιογραφία: Γιαννόπουλος 1918, 441-442. Σωτηρίου, Βασιλικαί, 186-187. Πάλλας 1987-1988, 641-666.

12. Θαυμακός Δομοκού, θέση Παρεκκλησιά ή Ανάθεμα, βασιλική

Τύπος ναού: Τρίκλιτη βασιλική.

Ιερό Βήμα: Το Ιερό Βήμα καταλαμβάνει το ανατολικότερο τμήμα του κεντρικού κλίτους του ναού. Το μόνο στοιχείο που διασώζει τα όριά του είναι το μισό του νοτίου σκέλους του στυλοβάτη του φράγματος του πρεσβυτερίου (πίν. 26β)¹⁴⁴.

Φράγμα Πρεσβυτερίου: Το τμήμα του στυλοβάτη του φράγματος του πρεσβυτερίου που σώζεται έχει μήκος 2,27 μ. Σ' αυτό ανοίγονται δύο τετράγωνα υποδοχές πεσσίσκων, πλευράς 0,225 μ., και αύλακα υποδοχής θωρακίων, πλάτους 0,08 μ.¹⁴⁵ Στην επίχωση περισυνελλέγησαν ένας ακραίος μαρμάρινος κιονίσκος, ύψους 1,12 μ. και διαμέτρου 0,28 μ., διακοσμημένος με επάλληλα παραλληλόγραμμα στις πλευρές του. Σε μία από τις πλευρές του έφερε εγκοπή και ίχνη πακτώσεως θωρακίου. Επίσης βρέθηκε διακοσμημένος με ανάγλυφο σταυρό ένας κιονίσκος από λευκό μάρμαρο (ύψους 1,20 μ., διαμέτρου 0,29 μ.), ο οποίος έφερε επίθημα τραπεζιόσχημο (μήκους 0,59, πλάτους 0,32 και ύψους 0,25 μ.)¹⁴⁶.

Χρονολόγηση: Ο ναός έχει χρονολογηθεί στο β' τρίτο 6^{ου} αιώνα (Βαραλής)

¹⁴³ Στο ίδιο, 644.

¹⁴⁴ Α. Ντίνα, *ΑΔ* 36 (1981), *Β'2-Χρονικά*, 269-270.

¹⁴⁵ Στο ίδιο.

¹⁴⁶ Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου, *ΑΔ* 27 (1972), *Β'2-Χρονικά*, 329.

Βιβλιογραφία: Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου, ΑΔ 27 (1972), Β'2-Χρονικά, 329. Α. Ντίνα, ΑΔ 36 (1981), Β'2-Χρονικά, 269-270. Βαραλής 2001, 221.

Καισάρεια, Επισκοπή

13. Αγία Παρασκευή Κοζάνης, βασιλική

Τύπος ναού: Τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος, του οποίου οι στενές πλευρές είναι ημικυκλικές (πίν. 27α)¹⁴⁷.

Ιερό βήμα: Το Ιερό Βήμα ορίζεται δυτικά από το φράγμα του πρεσβυτερίου, ενώ βόρεια και νότια ορίζεται από τα συμφέλλια, τα οποία τοποθετήθηκαν ανάμεσα στους ανατολικούς πεσσούς του εγκαρσίου κλίτους και στους ώμους της αφίδας στον ανατολικό τοίχο. Ο χώρος του πρεσβυτερίου καλύπτει το χώρο της ημικυκλικής αφίδας και το ανατολικότερο τμήμα του κεντρικού τμήματος του εγκαρσίου κλίτους (πίν. 27β, 28α-β)¹⁴⁸.

Φράγμα πρεσβυτερίου: Το φράγμα του πρεσβυτερίου είναι πύοσημο και ορίζεται από τα λίγα τμήματα του στυλοβάτη που σώθηκαν κατά χώραν. Εντοπίστηκε χαμηλός στυλοβάτης, ο οποίος διατηρεί ίχνη πακτώσεως θωρακίων και απολήγει στα δυτικά, όπου και η είσοδος του προστώου, στις βάσεις δύο κιονίσκων¹⁴⁹.

Η είσοδος διαμορφωνόταν με προστώο, του οποίου την πρόσοψη πλαισίωναν οι δύο προαναφερθέντες κιονίσκοι.

Μαρμάρινα μέλη του φράγματος δεν έχουν εντοπιστεί.

Δεν έχουν δημοσιευτεί αναπαραστάσεις ή σχεδιαστικές αποκαταστάσεις του φράγματος του πρεσβυτερίου.

Χρονολόγηση: Στο ναό έχουν διακριθεί δύο κύριες οικοδομικές φάσεις, η αρχική των μέσων του 6^{ου} και μια λίγο μεταγενέστερη, του γ' τέταρτου του 6^{ου} αιώνα. Το σωζόμενο φράγμα του πρεσβυτερίου ανήκει μάλλον στην πρώτη φάση.

Βιβλιογραφία: Κουρκουτίδου, Μιχαηλίδης 2002, 8-9, εικ. 3-5.

¹⁴⁷ Κουρκουτίδου, Μιχαηλίδης 2002, 7.

¹⁴⁸ Κουρκουτίδου, Μιχαηλίδης 2002, 25.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, 9.

Διοκλητιανούπολις, επισκοπή

14. Άργος Ορεστικό (Διοκλητιανούπολις), θέση Αρμενοχώρι, βασιλική Β

- Τύπος ναού: Τρίκλιτη βασιλική.
- Ιερό βήμα: Ο χώρος του Ιερού Βήματος καταλαμβάνει το χώρο της ημικυκλικής αφίδας και το ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους. Στα βόρεια και τα νότια οριοθετείται από τα συμφέλλια για τα έδρανα των ιερέων (πίν. 29β).
- Φράγμα
πρεσβυτερίου: Το φράγμα του πρεσβυτερίου είναι ευθύγραμμο. Η μορφή του ορίζεται από τα λείψανα του στυλοβάτη που εντοπίζονται κατά χώραν.
- Ο στυλοβάτης του φράγματος ανιχνεύθηκε παράλληλα προς τον ανατολικό τοίχο, σε απόσταση περίπου 3,50 μ. από αυτόν, και σε απόσταση 1,50 μ. από το δυτικό άκρο των συμφελλίων¹⁵⁰. Ο τρόπος που εφάπτεται το φράγμα στη βόρεια κιονοστοιχία του ναού δεν είναι γνωστός.
- Σώζεται μόνον το βόρειο σκέλος του στυλοβάτη. Πρόκειται για λιθόπλινθο από πωρόλιθο, μήκους 1,10 μ. και πλάτους 0,30 μ. Το τμήμα αυτό γωνιάζει στο νότιο άκρο του με μία μικρότερη λιθόπλινθο από πωρόλιθο, μήκους 0,50 μ. και ίδιου πλάτους¹⁵¹.
- Και τα δύο κομμάτια πωρόλιθου φέρουν στην άνω επιφάνεια εγκοπές στήριξης θωρακίων και κιονίσκου στη γωνία.
- Η είσοδος διαμορφώνεται με προστώο, το δυτικό πέρας του οποίου δεν έχει εντοπιστεί.
- Θωράκια και κιονίσκοι, κίονες ή πεσσίσκοι δεν έχουν βρεθεί. Ωστόσο, οι αυλακώσεις των εγκοπών για τη στήριξη των θωρακίων, μήκους 1.85 μ.¹⁵², και ο τώρμος έδρασης του κίονα ή κιονίσκου στο βόρειο άκρο της εισόδου του προστώου μαρτυρεί την ύπαρξη στηριγμάτων.

¹⁵⁰ Παπαζώτος 1988, 209.

¹⁵¹ Στο ίδιο.

¹⁵² Στο ίδιο.

Χρονολόγηση: Η βασιλική έχει χρονολογηθεί στα μέσα του 5^{ου} αιώνα

Βιβλιογραφία: Παπαζώτος 1988, 207-211. Βαραλής 2001, 215-216

B. ΠΑΛΑΙΑ ΗΠΕΙΡΟΣ

Νικόπολις, μητρόπολις

15. Νικόπολη, βασιλική Α', του Αγίου Δημητρίου ή του "Δουμετίου"

Τύπος ναού:	Τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος ή με εγκάρσια περύγια.
Ιερό Βήμα:	Το Ιερό βήμα τοποθετείται στο ανατολικό πέρας του κεντρικού κλίτους. Ορίζεται στα ανατολικά από τον ανατολικό τοίχο και την αψίδα, ενώ στα δυτικά από το φράγμα του προσβυτερίου. Το δάπεδό του είναι σε ψηλότερο κατά μια βαθμίδα επίπεδο από το υπόλοιπο κλίτος (πίν. 30β).
Φράγμα Προσβυτερίου:	Το φράγμα του προσβυτερίου είναι ευθύγραμμο. Δεν φαίνεται να έχει εντοπιστεί ο στυλοβάτης του, παρά μόνο οι παρυφές του δαπέδου του Ιερού Βήματος. Στα δυτικά το φράγμα θα στηριζόταν στους κίονες του θριαμβικού τόξου του εγκαρσίου κλίτους ¹⁵³ .
Χρονολόγηση:	Αν και ο Σωτηρίου τοποθετεί το ναό στον 5 ^ο αιώνα ¹⁵⁴ , στην εκκλησία έχουν αναγνωριστεί δύο κύριες οικοδομικές φάσεις, η αρχική στο δεύτερο τέταρτο του 6 ^{ου} και μια αμέσως μεταγενέστερη, στο δεύτερο μισό του 6 ^{ου} αιώνα (Βαραλής). Στην πρώτη φάση φαίνεται να ανήκει το φράγμα του προσβυτερίου.

Βιβλιογραφία: Βαραλής 2001, 200-201. Σωτηρίου 1929, 181-182. Φιλαδελφεύς ΑΕ 1916, 33-45. Φιλαδελφεύς ΑΕ 1917, 48-51. Φιλαδελφεύς ΑΕ 1918, 34-41. Φιλαδελφεύς ΠΑΕ 1915, 59-65. Φιλαδελφεύς ΠΑΕ 1916, 49-59.

16. Νικόπολη, βασιλική Β', του Αγίου Αλκίσινα

Τύπος ναού:	Πεντάκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος ή με εγκάρσια περύγια.
Ιερό Βήμα:	Το Ιερό βήμα καταλαμβάνει το ανατολικό πέρας του κεντρικού κλίτους. (πίν. 32α-β).

¹⁵³ Σωτηρίου, *Βασιλικαί*, 181-182.

¹⁵⁴ Στο ίδιο.

Φράγμα	Το φράγμα του πρεσβυτερίου είναι πύοσχημο. Εντοπίστηκε πολύ κατεστραμμένο, αλλά σώθηκαν ορισμένα ίχνη του στο δάπεδο ¹⁵⁵ .
Πρεσβυτερίου:	Ξεινά από τα δυτικά πέρατα των εδράνων των πρεσβυτέρων και φτάνει στα δυτικά μέχρι τους δυτικούς πεσσούς του εγκρασίου κλίτους ¹⁵⁶ .
	Από το φράγμα εντοπίστηκαν δύο πεσσίσκοι τετράγωνοι στις βάσεις και πολυγωνικοί άνω ¹⁵⁷ . Επίσης ένας από τους πεσσίσκους διέθετε τμήμα συμφύους κιονίσκου, επομένως το φράγμα ήταν ψηλό ¹⁵⁸ . Τα θωράκια που χρησιμοποιήθηκαν ήταν φατνωματικές πλάκες από κάποιο παλαιότερο μνημείο, εδώ σε δεύτερη χρήση ¹⁵⁹ . Έχει επίσης εντοπιστεί θραύσμα θωρακίου που απεικονίζει αντωπούς αμνούς (πίν. 33α) ¹⁶⁰ .
Χρονολόγηση:	Στο ναό έχουν διακριθεί τέσσερις κύριες οικοδομικές φάσεις, όμως το φράγμα του πρεσβυτερίου τοποθετείται στην πρώτη φάση (τέλη 5 ^{ου} αιώνα, Βαραλής).
Βιβλιογραφία:	Σωτηρίου, Βασιλικαί, 181-182. Σωτηρίου, Ορλάνδος 1930, 79-80.

17. Νικόπολη, βασιλική Γ

Τύπος ναού:	Τρίκλιτη βασιλική.
Ιερό Βήμα:	Το Ιερό Βήμα καταλαμβάνει το ανατολικότερο τμήμα του κεντρικού κλίτους (πίν. 34β).
Φράγμα	Έχει εντοπιστεί μόνο ο στυλοβάτης του φράγματος του πρεσβυτερίου. Το φράγμα είναι ευθύγραμμο. Στο μέσο του ανοίγεται είσοδος, η οποία διαμορφώνεται με προστώο ¹⁶¹ . Τα δυτικά πέρατα των σκελών του προστώου είναι σπασμένα και δεν έχουν εντοπιστεί.
Πρεσβυτερίου:	

¹⁵⁵ Σωτηρίου, Ορλάνδος 1930, 79-80.

¹⁵⁶ Spito 1978, 465-488.

¹⁵⁷ Σωτηρίου, Ορλάνδος 1930, 79-80.

¹⁵⁸ Σωτηρίου, Βασιλικαί, 181-182.

¹⁵⁹ Σωτηρίου, Ορλάνδος 1930, 79-80.

¹⁶⁰ Στούφη – Πουλημένου 1999, 114, εικ. 143.

¹⁶¹ Σωτηρίου, Ορλάνδος 1937, 81.

Χρονολόγηση: Στο ναό αναγνωρίζονται δύο οικοδομικές φάσεις, όμως το φράγμα χρονολογείται στην πρώτη φάση, πιθανότατα στα μέσα του 6^{ου} αιώνα (Βαραλής). Οι Σωτηρίου και Ορλάνδος χρονολογούν το ναό στα τέλη του 6^{ου} αιώνα, ενώ ο Πάλλας πριν το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα

Βιβλιογραφία: Βαραλής 2001, 203. Pallas 1971, 221. Σωτηρίου, Ορλάνδος 1937, 81.

18. Νικόπολη, Λόφος Ασυρμάτου, βασιλική Δ

Τύπος ναού: Τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος ή με εγκάρσια πτερώγια.

Ιερό Βήμα: Το Ιερό Βήμα καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους. Ορίζεται βόρεια και νότια από τους στυλοβάτες του ναού και δυτικά από το φράγμα του πρεσβυτερίου(πίν. 35β).

Φράγμα
Πρεσβυτερίου: Το φράγμα του πρεσβυτερίου είναι ευθύγραμμο και εκτείνεται ανάμεσα στους δυτικούς πεσσούς του εγκαρσίου κλίτους. Στο μέσο διαθέτει προστώ¹⁶², το οποίο διαμορφώνεται από τέσσερις κίονες¹⁶³. Αναφέρονται τμήματα από διάτρητα θωράκια που βρέθηκαν στο ανατολικό τμήμα του ναού και που πιθανότατα προέρχονται από το φράγμα του πρεσβυτερίου.

Χρονολόγηση: Ο ναός έχει χρονολογηθεί στο πρώτο τέταρτο του 6^{ου} αιώνα (Pallas) ή στα τέλη του 5^{ου} αιώνα (Βαραλής). Το φράγμα του πρεσβυτερίου ανήκει στην αρχική φάση του ναού.

Βιβλιογραφία: Ορλάνδος ΠΑΕ 1956, 149-153. Ορλάνδος ΠΑΕ 1959, 90-97. Ορλάνδος ΠΑΕ 1961, 98-101. Ορλάνδος ΠΑΕ 1966, 196. Ορλάνδος ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, 208. Ορλάνδος ΑΔ 17 (1961/62) Χρονικά, 199-201. Pallas 1977, 221-222. Spiro 1978, 488-498.

19. Μύτιας Ακαρνανίας, θέση Αγία Σοφία, βασιλική

Τύπος ναού: Τρίκλιτη βασιλική

¹⁶² Pallas 1977, 134-136.

¹⁶³ Spiro 1978, 488-498

Ιερό βήμα:	Το Ιερό Βήμα καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους, φτάνοντας μέχρι το ύψος του δεύτερου ζεύγος κιόνων των κιονοστοιχιών του ναού ¹⁶⁴ , σε μήκος 4,10 μ. ¹⁶⁵ (πίν. 36β).
Φράγμα πρεσβυτερίου:	Το φράγμα του πρεσβυτερίου είναι ευθύγραμμο (πίν. 37α). Από τη δημοσιευμένη άποψη ¹⁶⁶ μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι αποκαλύφθηκε το νότιο σκέλος του στυλοβάτη. Από το βόρειο σκέλος σώζεται η βάση του στηρίγματος της εισόδου, που θα πρέπει να ήταν κιονίσκος ή πεσσίσκος. Ο στυλοβάτης του φράγματος του πρεσβυτερίου (ύψους 0,18 μ. και πλάτους 0,22 μ. ¹⁶⁷) βγαίνει σε απόσταση 4,10 μ. από τον ανατολικό τοίχο. Δεν έχουν εντοπιστεί θωράκια και πεσσίσκοι ή κίονες, παρά μόνο σε θραύσματα, που να μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα στο φράγμα του πρεσβυτερίου, επομένως δεν μπορούμε να δώσουμε ακριβή περιγραφή του φράγματος και της διαμόρφωσης της εισόδου του. Για τον ίδιο λόγο δεν μπορούμε να ξέρουμε αν πρόκειται για ψηλό ή χαμηλό φράγμα.
Χρονολόγηση	Ο ναός χρονολογείται στον 5 ^ο αιώνα (Βοκοτόπουλος) ή στο β' τρίτο του 6 ^{ου} αιώνα (Βαραλής).
Βιβλιογραφία:	Βοκοτόπουλος 1972, 109-113, 121-126. Gounaris 1989, 2694, εικ. 7. Pallas, 1977, 29-30.

20. Νησίδα Κέραλος Αμβρακικού κόλπου, βασιλική Α

Τύπος ναού:	Τρίκλιτη βασιλική.
Ιερό βήμα:	Το Ιερό Βήμα καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους, φτάνοντας πιθανότατα μέχρι το ύψος του δεύτερου ζεύγους κιόνων των κιονοστοιχιών του ναού (πίν. 38β).

¹⁶⁴ Pallas 1977, 29-30.

¹⁶⁵ Βοκοτόπουλος 1972, 111.

¹⁶⁶ Gounaris 1989, 2694, εικ. 7

¹⁶⁷ Βοκοτόπουλος 1972, 111

Φράγμα πρεσβυτερίου:	Φράγμα του πρεσβυτερίου δεν έχει βρεθεί, εντοπίστηκε όμως το θεμέλιό του, που υποδεικνύει ότι και αυτό ήταν ευθύγραμμο ¹⁶⁸ . Το θεμέλιο εκτείνεται ανάμεσα στο δεύτερο από ανατολικά ζεύγος κίωνων των κιονοστοιχιών του ναού. Το θεμέλιο του στυλοβάτη επίσης δεν φαίνεται να διαθέτει ίχνη διαμορφωμένης εισόδου με προστώο. Αναπαραστάσεις δεν έχουν δημοσιευτεί.
Χρονολόγηση	Στο ναό έχουν διακριθεί τρεις οικοδομικές φάσεις: η πρώτη φάση τοποθετείται στο α' μισό του 6ου αιώνα, η δεύτερη φάση τοποθετείται στο β' τρίτο του 6 ^{ου} αιώνα, ενώ η τρίτη φάση τοποθετείται στη β' πενήνταετία του 6 ^{ου} αιώνα. Το φράγμα κατά πάσα πιθανότητα ανήκει στην αρχική φάση (Βαραλής).
Βιβλιογραφία:	Μπάραλα 1965, 78. Μπάραλα 1966, 95. Μπάραλα 1967, 28. Μπάραλα 1968. Spiro 1978, 417.

Δωδώνη, επισκοπή

21. Δωδώνη, Ιερό του Διός, βασιλική

Τύπος ναού:	Τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος ή με εγκάρσια πτερύγια, των οποίων οι στενές πλευρές απολήγουν σε ημικυκλικές κόγχες (πίν. 39α).
Ιερό Βήμα:	Το Ιερό Βήμα τοποθετείται στα ανατολικά πέρατα του κεντρικού κλίτους. Ορίζεται ανατολικά από τον ανατολικό τοίχο του ναού και την αφίδα και δυτικά από το φράγμα του πρεσβυτερίου.
Φράγμα Πρεσβυτερίου:	Το φράγμα του πρεσβυτερίου είναι ευθύγραμμο και τοποθετείται ανάμεσα στους δυτικούς πεσσούς του εγκαρσίου κλίτους. Στο μέσο του ανοίγεται είσοδος. Σώζεται ο στυλοβάτης, στην άνω επιφάνεια του οποίου διακρίνονται οι εγκοπές στήριξης θωρακίων. Ίχνη κίωνων ή πεσσίσκων δε διακρίνονται. Έχουν χρησιμοποιηθεί μαρμάρινα μέλη του αρχαιότερου μνημείου που υπήρχε στο χώρο

¹⁶⁸ Spiro 1978, 417.

	για την κατασκευή των θωρακίων ¹⁶⁹ .
Χρονολόγηση:	Στο ναό έχουν διακριθεί ανασκαφικά δύο κύριες οικοδομικές φάσεις: το σωζόμενο πρεσβυτέριο ανήκει στη δεύτερη οικοδομική φάση που έχει χρονολογηθεί στο β' τρίτο του 6 ^{ου} αιώνα (Σωτηρίου, Βαραλής). Από το πρεσβυτέριο της αρχαιότερης οικοδομικής φάσης δεν έχει βρεθεί παρά μόνο ένα θωράκιο (πίν. 40β).
Βιβλιογραφία:	Ευαγγελίδης 1930, 52. Σωτηρίου, Βασιλικαί, 203-204.

Αδριανούπολη, επισκοπή

22. Ζερμ (Jerim), (Αντιγόνεια). Θέση Λεκλί (Lekli), βασιλική 1

Τύπος ναού:	Μονόχωρος ναός.
Ιερό Βήμα:	Το Ιερό βήμα τοποθετείται στον τρίκογχο χώρο που προστίθεται στην ανατολική πλευρά του κεντρικού κλίτους του ναού (πίν. 41β).
Φράγμα	Το φράγμα του πρεσβυτερίου είναι ευθύγραμμο και τοποθετείται
Πρεσβυτερίου:	στο ανατολικό άκρο του κεντρικού κλίτους, διαχωρίζοντας το τρίκογχο πρεσβυτέριο από τον υπόλοιπο ναό. Ο στυλοβάτης του φράγματος είναι ευθύγραμμος και διακόπτεται στο μέσον από το άνοιγμα της εισόδου. Είναι λίθινος και στην άνω επιφάνειά του φέρει εγκοπές και ίχνη πάκτωσης θωρακίων ¹⁷⁰ .
Χρονολόγηση:	Ο ναός χρονολογείται στα τέλη του 6 ^{ου} ή στις αρχές 7 ^{ου} αιώνα (Βαραλής).
Βιβλιογραφία:	Varalis 1999, 199, 202, 224 αρ. 38, εικ. 2.

23. Μεσαπλίκ (Mesaplik). Θέση Μπρέγκου ι κίσης (Bregu i kishes), βασιλική

Τύπος ναού:	Τρίκλιτη βασιλική (πίν. 42α) ¹⁷¹ .
Ιερό Βήμα:	Το Ιερό βήμα καταλαμβάνει το ανατολικότερο τμήμα του κεντρικού κλίτους. Ορίζεται βόρεια και νότια από τους στυλοβάτες των κίονοστοιχιών του ναού, ενώ δυτικά από το φράγμα του πρεσβυτερίου.

¹⁶⁹ Σωτηρίου, Βασιλικαί, 203-204, εικ. 35

¹⁷⁰ Varalis 1999, 199-202, 224.

¹⁷¹ Komata 1984, 183.

Φράγμα	Το φράγμα του πρεσβυτερίου φαίνεται πως ήταν ευθύγραμμο με προστώο. Δεν εντοπίστηκε ολόκληρο. Έχουν εντοπιστεί τα ψηφιδωτά του δαπέδου που το πλασιώνουν και μικρά τμήματα του προστώου στα δυτικά. Δεν εντοπίστηκαν όμως τα δυτικά πέρατα του προστώου, γεγονός που δεν επιτρέπει να γνωρίζουμε τις διαστάσεις του.
Πρεσβυτερίου:	Ο στυλοβάτης του ήταν κτιστός. Δεν εντοπίζονται μαρμαρίνα μέλη του φράγματος, ούτε και ίχνη στήριξης θωρακίων και πεσσίσκων.
Χρονολόγηση:	Ο ναός χρονολογείται στο α' μισό του 6 ^{ου} αιώνα (Βαραλής)
Βιβλιογραφία:	Komata 1984, 183-184, εικ. 2, 196.

24. Παλαιόκαστρο (Paleokaster), βασιλική Α

Τύπος ναού:	Τρίκλιτη βασιλική.
Ιερό Βήμα:	Το Ιερό βήμα καταλαμβάνει έναν αρκετά ευρύ χώρο στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους. Ορίζεται ανατολικά από τον ανατολικό τοίχο του ναού και την αφίδα, βόρεια και νότια από τους στυλοβάτες των κιονοστοιχιών και δυτικά από το φράγμα του πρεσβυτερίου (πίν. 43β).
Φράγμα	Το φράγμα του πρεσβυτερίου, αν και δε διασώζεται ολόκληρο, είναι ευθύγραμμο. Ο στυλοβάτης του είναι κτιστός και εφάπτεται στους στυλοβάτες των κιονοστοιχιών. Στη δημοσιευμένη κάτοψη σημειώνεται ως σωζόμενο μόνο το βόρειο σκέλος του φράγματος.
Πρεσβυτερίου:	Στο χώρο του ιερού βήματος έχουν εντοπιστεί κίονες, κιονόκρανα και θωράκια, τα οποία ανήκουν στο φράγμα του πρεσβυτερίου ¹⁷² .
Χρονολόγηση:	Ο ναός χρονολογείται στα μέσα του 6 ^{ου} αιώνα, οπότε χρονολογείται και το φράγμα του πρεσβυτερίου.
Βιβλιογραφία:	Bace 1978, 73-76, εικ.2, 86-87. Meksi 1985, 42.

25. Παλαιόκαστρο (Paleokaster), βασιλική Β

Τύπος ναού:	Μονόχωρος ναός (πίν. 44α) ¹⁷³ .
-------------	--

¹⁷² Bace 1978, 73-75. Meksi 1985, 42.

¹⁷³ Bace 1978, 76.

Ιερό Βήμα:	Το Ιερό βήμα διαθέτει όρια, που όμως δεν είναι αρχιτεκτονικώς προσδιορισμένα. Το δάπεδό του είναι στρωμένο με πήλινες πλάκες οι οποίες κοσμούνται με φίδια και άλλα σύμβολα χθόνιου χαρακτήρα. Το πλακόστρωτο καλύπτει το ανατολικότερο σημείο του χώρου, ενώ στο δυτικό οι πλάκες είναι ακόσμητες.
Φράγμα Πρεσβυτερίου:	Φράγμα του πρεσβυτερίου δεν έχει διασωθεί. Το μόνο που σώζεται είναι το πλακόστρωτο δάπεδο του ανατολικού τμήματος του χώρου, το οποίο σε μικρή απόσταση από το βόρειο και το νότιο τοίχο διακόπτεται από ορθογώνιες παραλληλεπίπεδες κτιστές κατασκευές, οι οποίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως συμφέλλια για τα έδρανα των πρεσβυτέρων (πίν. 45).
Χρονολόγηση:	Στο ναό αναγνωρίζονται δύο οικοδομικές φάσεις, στον 7 ^ο και στον 8 ^ο αιώνα. Το δάπεδο θεωρείται πως ανήκει στην πρώτη φάση.
Βιβλιογραφία:	Base 1978, 76, εικ. 5, 86-87. Βαραλής 2001, 206.

Αγγισμός, επισκοπή

26. Αγ. Σαράντα (Sarande) (Αγγισμός), πόλη, βασιλική

Τύπος ναού:	Δίκλιτη βασιλική, προερχόμενη από μετασκευές παλαιότερου τρίκλιτου κτίσματος, ίσως συναγωγής.
Ιερό Βήμα:	Το Ιερό βήμα καταλαμβάνει το ανατολικότερο τμήμα του κεντρικού κλίτους και φτάνει μέχρι το ύψος του τρίτου από ανατολικά κίονα της βόρειας κιονοστοιχίας του ναού (πίν. 46β). Οι κίονες της κιονοστοιχίας αυτής αντιστοιχούν στις παραστάδες του νότιου τοίχου του κεντρικού κλίτους.
Φράγμα Πρεσβυτερίου:	Το φράγμα του πρεσβυτερίου είναι ευθύγραμμο. Έχει εντοπιστεί κατά χώραν ο στυλοβάτης του φράγματος του πρεσβυτερίου, ο οποίος είναι από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους και έχει μήκος περίπου 2 μ. και πλάτος 0,40 μ. ¹⁷⁴ . Επίσης εντοπίζονται θραύσματα θωρακίων και τμήμα επίστεψης θωρακίων ¹⁷⁵ , αλλά και θραύσματα πεσίσκων με συμφυή κιονίσκο, τα οποία υποδηλώνουν ότι το

¹⁷⁴ Lako 1991, 138.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, 137, 159.

φράγμα ήταν ψηλό (πίν. 47, 48). Τα θωράκια κοσμούνται με διπλά ή τριπλά πλαίσια που περικλείουν σταυρούς και φύλλα κισσού, σε ελαφρώς έξεργο ανάγλυφο¹⁷⁶ (πίν. 49α). Στην περιφέρεια κάποιων θωρακίων διακρίνονται επιγραφές¹⁷⁷ (πίν. 49β). Στις πλάγιες όψεις διαθέτουν προεξοχές για τη στήριξή τους στους πεσσίσκους¹⁷⁸. Οι πεσσίσκοι διακοσμούνται στις δύο όψεις με γλυφές, βάθους 0,04-0,05 μ. και πλάτους 0,15 μ. (πίν. 47)¹⁷⁹. Οι συμφυείς κιονίσκοι είναι αοράβδωτοι και φέρουν κιονόκρανα με κυματοειδή διακόσμηση (πίν. 48)¹⁸⁰.

Χρονολόγηση: Στο ναό αναγνωρίζονται τρεις οικοδομικές φάσεις, από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα ως τα τέλη του 6^{ου} αιώνα¹⁸¹. Το φράγμα του πρεσβυτερίου ανήκει στη δεύτερη φάση του ναού, και τοποθετείται στα τέλη του 5^{ου} με αρχές 6^{ου} αιώνα¹⁸².

Βιβλιογραφία: Lako 1991, 126, εικ. 2, 130-131, εικ. 9, 137-139, 159-160, 164-168, πίν. IV, V, VI, VIII.

Κέρκυρα, επισκοπή

27. Κέρκυρα, Παλαιόπολη, βασιλική Ιοβιανού

Τύπος ναού: Πεντάκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος ή με εγκάρσια πτερύγια (πίν. 50α)¹⁸³.

Ιερό Βήμα: Το Ιερό Βήμα καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους¹⁸⁴. Διαφοροποιείται από το υπόλοιπο κεντρικό κλίτος από μια τρίβαθμη κλίμακα που το τοποθετεί σε ψηλότερο επίπεδο (πίν. 51β).

¹⁷⁶ Στο ίδιο, 139.

¹⁷⁷ Στο ίδιο.

¹⁷⁸ Στο ίδιο.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, 131.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, 164.

¹⁸¹ Στο ίδιο, 159-160.

¹⁸² Στο ίδιο, 159.

¹⁸³ Π. Καλλιγάς, *ΑΔ* 24 (1969), *Β'-Χρονικά*, 263.

¹⁸⁴ Παπαδημητρίου 1942-1944, 43, εικ. 5.

Φράγμα	Στη δημοσιευμένη κάτοψη δεν αναγνωρίζεται το σχήμα του.
Πρεσβυτερίου:	Σώζονται όμως θραύσματα θωρακίων, από μάρμαρο και από πωρόλιθο, που ανήκαν σ' αυτό ¹⁸⁵ . Τα μαρμάρινα θωράκια χρονολογούνται στην πρώτη φάση της πεντάκλιτης βασιλικής και είναι αμφίγλυφα (πίν. 51α), ενώ τα πώρινα (πίν. 50γ), που χρονολογούνται στη δεύτερη φάση του ναού, όταν η πεντάκλιτη βασιλική περιορίστηκε σε τρικλιτή ¹⁸⁶ , είναι διακοσμημένα μόνο στη μία τους όψη ¹⁸⁷ . Η διακόσμηση των μαρμάρινων θωρακίων παρουσιάζει αμνούς, κριούς και σταυρούς (πίν. 52α-β), ενώ τα πώρινα διακοσμούνται με φολίδες εντός παραλληλογράμμου, το οποίο με τη σειρά του εγγράφεται σε ρόμβο ¹⁸⁸ (πίν. 50γ).
Χρονολόγηση:	Ο ναός χρονολογείται στον 6 ^ο αιώνα (Βαραλής).
Βιβλιογραφία:	Π. Καλλιγιάς, <i>ΑΔ</i> 24 (1969), Β'-Χρονικά, 263-264 σχέδ. 4, 265, σχέδ. 5, 316. Παπαδημητρίου 1942-1944, 43, εικ. 5. Βαραλής 2001, 194.

28. Κέρκυρα, Παλαιόπολη. Μονή Αγίων Θεοδώρων, βασιλική

Τύπος ναού:	Τρικλιτή βασιλική.
Ιερό Βήμα:	Το Ιερό βήμα καταλαμβάνει το ανατολικότερο τμήμα του κεντρικού κλίτους (πίν. 53β). Διαφοροποιείται από το υπόλοιπο κεντρικό κλίτος από μια τριβαθμη κλίμακα που το τοποθετεί σε ψηλότερο επίπεδο ¹⁸⁹ (πίν. 54).
Φράγμα	Στη δημοσιευμένη κάτοψη δεν αναγνωρίζεται το σχήμα του. Στα ανασκαφικά ευρήματα δεν εντοπίζεται κάτι δηλωτικό της θέσης και του διακόσμου του. Οι πεσσοστοιχίες, που κάποτε χώριζαν το ναό σε τρία κλίτη, έχουν τοιχιστεί σε παλαιότερη εποχή και στον τοίχο που τοιχίζει το διάστημα ανάμεσα στους δύο πρώτους από ανατολικά πεσσούς, διακρίνεται λίθινο μέλος, εν είδει κοσμήτη, που
Πρεσβυτερίου:	

¹⁸⁵ Π. Καλλιγιάς, *ΑΔ* 24 (1969), Β'-Χρονικά, 264.

¹⁸⁶ Στο ίδιο, 316.

¹⁸⁷ Στο ίδιο.

¹⁸⁸ Στο ίδιο, 264, σχέδ. 4 και 265, σχέδ. 5.

¹⁸⁹ Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *ΑΔ* 25 (1970), Β'-Χρονικά, 335, σχέδ. 2.

	θα μπορούσε, με κάθε επιφύλαξη, να αποτελεί την απόληξη του επιστυλίου του φράγματος του πρεσβυτερίου (πίν. 54).
Χρονολόγηση:	Ο ναός χρονολογείται είτε στον 5 ^ο αι (Καλλιγιάς) είτε στα τέλη του 6 ^{ου} και στις αρχές του 7 ^{ου} αιώνα (Βαραλής).
Βιβλιογραφία:	Π. Α. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 25 (1970), Β'-Χρονικά, 335.
29. Παξοί, Οζιά, ναός Αγίου Στεφάνου, βασιλική	
Τύπος ναού:	Τρίκλιτη βασιλική (πίν. 55α).
Ιερό Βήμα:	Το Ιερό βήμα καταλάμβανε το ανατολικότερο τμήμα του κεντρικού κλίτους, χωρίς να είμαστε σε θέση να ορίσουμε σε ποια απόσταση από τον ανατολικό του τοίχο ¹⁹⁰ .
Φράγμα Πρεσβυτερίου:	Στη δημοσιευμένη άποψη δεν αναγνωρίζεται το σχήμα του. Στα ανασκαφικά ευρήματα δεν εντοπίζεται κάποιο στοιχείο δηλωτικό της παρουσίας του και του διακόσμου του. Όμως, στη βάση του τεταρτοσφαιρίου της αφίδας και στο μέτωπό της διακρίνονται δύο ελαφρώς εξέχοντες πλακοειδείς λίθοι, εν είδει κοσμήτη (πίν. 55γ) ¹⁹¹ . Δεν γνωρίζουμε τον ακριβή ρόλο των λίθων αυτών. Υποθέτουμε ότι οριοθετούν το φράγμα του πρεσβυτερίου, το οποίο είναι είτε ευθύγραμμο είτε πύοσχημο, αλλά δε γνωρίζουμε την απόσταση που το φράγμα έχει από τον ανατολικό τοίχο.
Χρονολόγηση:	Ο ναός χρονολογείται στον 7 ^ο ή τον 8 ^ο αιώνα (Βαραλής).
Βιβλιογραφία:	Π. Α. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 25 (1970), Β' Χρονικά, 342-344, εικ. 4, 5. Βαραλής 2001, 207.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, 344.

¹⁹¹ Στο ίδιο, 342, 344 σχεδ. 5 και 343 σχεδ. 4.

Συμπεράσματα

Από τη μελέτη των ναών της παλαιοχριστιανικής περιόδου που έχουν αποκαλυφθεί στις επαρχίες της Θεσσαλίας και της Παλαιάς Ηπείρου είναι δυνατό να συναχθεί μια σειρά συμπερασμάτων που αφορούν στη μορφή, στο σχήμα και στη διακόσμηση των φραγμάτων του Πρεσβυτερίου τους. Με τον κατάλογο των εν λόγω φραγμάτων ευκολύνεται κατά πολύ η προσπάθεια να εντοπιστούν οι ομοιότητες και οι διαφορές που παρουσιάζουν τα φράγματα του Πρεσβυτερίου των ναών αυτών τόσο ως προς τα επιμέρους όσο και ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά τους, όπως θα γίνει αρχικά στις γραμμές που ακολουθούν. Στη συνέχεια θα διερευνηθεί το ζήτημα της σχέσης ως προς την τυπολογία και τη μορφολογία που μπορεί να παρουσιάζουν τα φράγματα του Πρεσβυτερίου των ναών των δύο συγκεκριμένων επαρχιών. Τέλος, θα εντοπιστούν τα μνημεία εκείνα με τις περισσότερες ιδιαιτερότητες ως προς το σχήμα του φράγματος, τη θέση του στο κεντρικό κλίτος, τη διακόσμησή του και, γενικά, τη συνολική του διαμόρφωση. Στα παρακάτω συζητώνται οι σχεδιαστικές αποκαταστάσεις των φραγμάτων του Πρεσβυτερίου των ναών που έχουν προταθεί από την έρευνα, αλλά επιχειρείται και η παρουσίαση των φραγμάτων του Πρεσβυτερίου σε ναούς των οποίων τα λιγοστά ανασκαφικά στοιχεία καθιστούν δυνατή μια προσέγγιση της μορφής τους.

Στην επαρχία Θεσσαλίας ο Συνέδικμος του Ιεροκλέους απαριθμεί δώδεκα επισκοπές¹⁹² και σε όλες έχουν αποκαλυφθεί ολοκληρωτικά ή εν μέρει παλαιοχριστιανικές εκκλησίες, όμως μόνο σε πέντε επισκοπές έχουν ανασκαφεί ναοί, στους οποίους έχουν βρεθεί επαρκείς ενδείξεις για την ύπαρξη φράγματος του Πρεσβυτερίου. Αυτές οι επισκοπές είναι οι εξής : Δημητριάδος, Θηβών, Υπάτης, Καισάρειας και Διοκλητιανουπόλεως, των οποίων οι ναοί με τις επαρκείς ενδείξεις φραγμάτων Πρεσβυτερίου ανέρχονται σε δεκατέσσερις. Από αυτά τα δεκατέσσερα μνημεία, ο μεγαλύτερος αριθμός αφορά εκκλησίες της επισκοπής Θηβών, όπου έχουν ανασκαφεί συνολικά έξι βασιλικές: η βασιλική Α, του "Αγίου Δημητρίου" (αρ. καταλ. 5), η βασιλική Β, του "επισκόπου Ελπίδιου" (αρ. καταλ. 6), η βασιλική Γ, του "αρχιερέως Πέτρου" (αρ. καταλ. 7), η βασιλική Δ ή Κοιμητηριακή (αρ. καταλ. 8), στο λόφο Αγίου Δημητρίου, η βασιλική του Μαρτυρίου (αρ. καταλ. 9), εκτός των τειχών της πόλης, και ένας τρίκλιτος ιδιότυπος ναϊσκος (αρ. καταλ. 10), που εφάπτεται εξωτερικά στο τείχος των Φθιωτίδων Θηβών. Από τα υπόλοιπα οκτώ μνημεία, τα τέσσερα ανήκουν στην επισκοπή Δημητριάδος, οι δύο βασιλικές Α, της Δαμοκρατίας (αρ. καταλ. 1) και Β, η Κοιμητηριακή (αρ. καταλ. 2) στη Δημητριάδα, η βασιλική της Αγ. Σοφίας στη

¹⁹² Honigmann 1939.

νησίδα Παλαιό Τρίκερι (αρ. καταλ. 3) και η βασιλική Β στα Πλατανίδια (αρ. καταλ. 4). Άλλα δύο μνημεία, οι βασιλικές του Αγ. Ηρωδίωνα (αρ. καταλ. 11) και της Παρεκκλησιάς του Θαυμακού Δομοκού (αρ. καταλ. 12), υπάγονταν στην επισκοπή Υπάτης, ενώ στις άλλες δύο επισκοπές, Καισαρείας και Διοκλητιανουπόλεως, ανήκαν τα τελευταία δύο μνημεία του καταλόγου, η βασιλική της Αγ. Παρασκευής Κοζάνης (αρ. καταλ. 13) και η βασιλική Β στο Αρμενοχώρι του Άργους Ορεστικού (αρ. καταλ. 14), αντίστοιχα.

Ως προς την τυπολογία τους, οι βασιλικές είναι όλες τρίκλιτες, εκτός από τη βασιλική Δ στη Νέα Αγχίαλο και τη βασιλική του Αγ. Ηρωδίωνα στην Υπάτη, που είναι τρίκλιτες με πλάγια περύγια (αρ. καταλ. 8 και 11), τον τρίκλιτο ιδιότυπο ναΐσκο στην Αγχίαλο, ο οποίος αν και συχνά αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως τρίκλιτος, ουσιαστικά είναι μονόχωρος ναΐσκος με τρίκλιτη εσωτερική διαίρεση (αρ. καταλ. 10), η βασιλική στο Θαυμακό Δομοκού (αρ. καταλ. 12) και η βασιλική της Αγ. Παρασκευής στην Κοζάνη (αρ. καταλ. 13), που είναι τρίκλιτες με εγκάρσιο κλίτος (ή με εγκάρσια περύγια), οι στενές πλευρές των ακραίων τμημάτων των οποίων απολήγουν σε ημικυκλικές κόγχες (αρ. καταλ. 13).

Στην επισκοπή Θηβών, όπου εντοπίζονται οι περισσότεροι ανασκαμμένοι και δημοσιευμένοι ναοί, παρατηρούνται πύοσημα φράγματα του Πρεσβυτερίου, με εξαίρεση τον τρίκλιτο ιδιότυπο ναΐσκο, ο οποίος στη βιβλιογραφία απαντά ως ιδιωτικός, ίσως λόγω του ότι δεν ακολουθεί την αρχιτεκτονική των υπολοίπων ναών της περιοχής, αλλά και λόγω του μεγέθους του: πρόκειται στην πραγματικότητα για έναν ναΐσκο μικρών διαστάσεων, μονόχωρο, ο οποίος διαθέτει στο εσωτερικό του τρίκλιτη διαίρεση, με κιγκλιδώματα από φθαρτά υλικά, κάτι που σημαίνει ότι μπορεί να χρονολογηθεί στα πρώιμα χριστιανικά χρόνια, αναγνωριζόμενος ως ευκτήριος οίκος. Η απουσία μαρμαρίνων αρχιτεκτονικών μελών εντός αυτού μπορεί να υποστηρίξει την υπόθεση αυτή: έχουν εντοπιστεί στο δάπεδο του ναΐσκου οι υποδοχές εκείνες που θα στήριζαν το φράγμα του Πρεσβυτερίου¹⁹³. Υποδοχές στήριξης της αγίας τράπεζας δεν υπάρχουν και γι' αυτό υποτίθεται ότι η αγία τράπεζα θα ήταν φορητή. Αυτό που έχει εντοπιστεί είναι η βάση του άμβωνα (;) με τις υποδοχές τεσσάρων πεσσίσκων, οι οποίοι υποβάσταζαν το δάπεδό του. Τέλος, στο ανατολικότερο μέρος του κτίσματος αυτού εντοπίζεται ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο όρυγμα, πιθανώς για την τοποθέτηση κιβωτιδίου τιμίων λειψάνων, ίσως κάποιου μάρτυρα. Επομένως, μπορούμε να αναφερόμαστε σε ένα ναΐσκο ή έναν ευκτήριο οίκο, του οποίου η αγία τράπεζα ήταν φορητή, το φράγμα του Πρεσβυτερίου ήταν κατασκευασμένο από φθαρτά υλικά και διέθετε τρίκλιτη εσωτερική διαίρεση, με ξύλινες κιγκλίδες. Ο χώρος που

¹⁹³ Ντίνα 1994, 365.

θεωρητικά ανήκει στο ιερό βήμα βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με τον υπόλοιπο ναΐσκο, χαρακτηριστικό που χρονολογείται μέχρι τον 4^ο αιώνα¹⁹⁴. Ο ναΐσκος είναι κτισμένος εκτός των τειχών της παλαιοχριστιανικής πόλης των Φθιωτίδων Θηβών και μάλιστα χρησιμοποιεί το τείχος προς αντικατάσταση του βόρειου και του ανατολικού τοίχου του. Το γεγονός ότι τοποθετείται εκτός των τειχών αποδεικνύει ότι κατασκευάστηκε πολύ πιο πριν από τις μεγάλες βασιλικές, πριν ακόμα δοθεί ελευθερία στους χριστιανούς να χτίζουν ναούς στο εσωτερικό των πόλεων. Από τις χρονολογήσεις που έχουν δοθεί πιο πιθανή είναι η χρονολόγηση που τοποθετεί το ναΐσκο στα τέλη του 3^{ου} με αρχές 4^{ου} αιώνα¹⁹⁵, μιας και ανταποκρίνεται απόλυτα σε αυτό που λέγεται ευκτήριος οίκος και εντοπίζεται πολύ πιο πριν από την κατασκευή των μεγάλων και επιβλητικών ναών. Εντούτοις, έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι το κομμάτι του τείχους, στο οποίο είναι προσκολλημένος ο ναΐσκος έχει οικοδομική φάση τη Ιουστινιάνειας περιόδου, επομένως ο ναΐσκος κατασκευάστηκε εκεί ως ναΐσκος αφιερωμένος σε κάποιον Άγιο ή και στη Θεοτόκο, για την προστασία των τειχών. Η ίδια άποψη θεωρεί απίθανο το γεγονός να κατασκευάστηκε ναός εκτός των τειχών της πόλης στην περίοδο του πρώτου κύματος βαρβαρικών επιδρομών, ενώ παράλληλα υποστηρίζει ότι τα χαρακτηριστικά της φτωχής διακόσμησης, φορητή αγία τράπεζα, ξύλινα κιγκλιδώματα κλπ. είναι χαρακτηριστικά που ανήκουν σε παρεκκλήσια κάθε αιώνα κάθε περιοχής¹⁹⁶.

Στις υπόλοιπες πέντε βασιλικές της επισκοπής των Θηβών, τα φράγματα του Πρεσβυτερίου είναι όλα πιόσχημα. Σε όλες τις βασιλικές το φράγμα του Πρεσβυτερίου φτάνει σε απόσταση από τον ανατολικό τοίχο μέχρι το ύψος του τρίτου ζεύγος κίωνων των κιονοστοιχιών του ναού. Επίσης όλα τα φράγματα του Πρεσβυτερίου παρουσιάζουν είσοδο με προστώο, που διαμορφώνεται με κίονες. Αυτό όμως δε γίνεται αντιληπτό στη βασιλική Δ, την Κοιμητηριακή (αρ. καταλ. 8), γιατί από το προστώο σώζεται μόνο ο στυλοβάτης. Επίσης διαφορετικό είναι το προστώο της βασιλικής του Μαρτυρίου (αρ. καταλ. 9): στη δυτική πρόσοψη του προστώου τοποθετούνται κίονες¹⁹⁷, αντιθέτως από τη δημοσιευμένη αναπαράσταση (πίν. 21β), ενώ στην ανατολική πλευρά του διατηρούνται οι πεσσίσκοι με συμφυή κιονίσκο.

Στις βασιλικές Αγ. Δημητρίου (αρ. καταλ. 5), Αρχιερέως Πέτρου (αρ. καταλ. 7), Κοιμητηριακή (αρ. καταλ. 8) και Μαρτυρίου (αρ. καταλ. 9) το βόρειο και το νότιο σκέλος

¹⁹⁴ Ορλάνδος 1994, 525. Στούφη-Πουλημένου 1999, 82.

¹⁹⁵ Ντίνα 1994, 365.

¹⁹⁶ Βαράλης, προσωπική επικοινωνία.

¹⁹⁷ Λαζαρίδης 1978, 39. Α. Ντίνα, *ΑΔ* 33 (1978), *Β'1-Χρονικά*, 176.

του πρόσχημου φράγματος του Πρεσβυτερίου ξεκινούν ανατολικά από τα δυτικά πέρατα των συμφελλίων και βαίνουν παράλληλα προς τις κιονοστοιχίες των κλιτών. Δεν εφάπτονται όμως στους στυλοβάτες τους, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ανάμεσα στα σκέλη αυτά και στις κιονοστοιχίες στενοί διάδρομοι.

Στη βασιλική Α, του Αγ. Δημητρίου (αρ. καταλ. 5) εντοπίστηκαν θωράσματα θωρακίων τα οποία διαθέτουν διακόσμηση με γεωμετρικά και φυτικά σχέδια (πίν. 12α-β)¹⁹⁸, που χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές 6^{ου} αιώνα¹⁹⁹. Στη βασιλική Β, του επισκόπου Ελπίδιου (αρ. καταλ. 6), το χαμηλό φράγμα του Πρεσβυτερίου διαθέτει θωράκια με διάτρητο φυτικό διάκοσμο ανάμεσα σε πεσσίσκους. Η διακόσμηση των θωρακίων τοποθετείται χρονικά ως τα μέσα του 4^{ου} αιώνα²⁰⁰. Ο στυλοβάτης της δυτικής πλευράς του φράγματος παρατηρήθηκε ότι είναι πιο ψηλός και πιο πλατύς, ενώ στο στυλοβάτη του προστώου εντοπίστηκαν ίχνη στερέωσης κίωνων κι όχι πεσσίσκων. Ο στυλοβάτης του προστώου έχει τις ίδιες διαστάσεις με εκείνον της δυτικής πλευράς, επομένως μάλλον η πλευρά αυτή πρέπει να παρουσιάζει ομοιόμορφη διάταξη, αφού πλατύτερος και ψηλότερος στυλοβάτης υποδεικνύει την ύπαρξη ψηλών στηριγμάτων. Η αποκατάσταση που δημοσιεύει ο Σωτηρίου²⁰¹ (πίν. 16β) παρουσιάζει ένα φράγμα χαμηλό στη βόρεια και νότια πλευρά με πεσσίσκους και θωράκια, όπου ο στυλοβάτης είναι χαμηλότερος και στενότερος, και ψηλό στη δυτική πλευρά με κίονες και θωράκια, όπου ο στυλοβάτης είναι ψηλότερος και πλατύτερος. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η όλη κατασκευή της ψηλής δυτικής όψης τοποθετείται σε έναν στυλοβάτη ο οποίος έρχεται σε επαφή με το στυλοβάτη των κιονοστοιχιών του ναού, επομένως διαθέτει πιο ισχυρή στερέωση, αφού αφενός δένεται με την ισχυρή θεμελίωση των στυλοβατών και αφετέρου το επιστύλιο ακουμπά (και ενδεχομένως στερεώνεται) στους κίονες των κιονοστοιχιών (πίν. 14β). Δεν είναι εντούτοις καθόλου σίγουρο ότι η δυτική πρόσοψη του φράγματος ανήκει στην αρχική φάση του Πρεσβυτερίου, διότι μια τέτοια διαφορά διαστάσεων και διακόσμησης στους στυλοβάτες (0,30 μ. οι πλάγιοι, χαμηλοί και ακόσμητοι, και 0,50 μ. ο δυτικός, ψηλός και με σειρά γλυφών στην εξωτερική πλευρά) και στα στηρίγματα του φράγματος (πεσσίσκοι στα πλάγια σκέλη και κίονες στη δυτική πλευρά) θα μπορούσε κάλλιστα να υποδηλώνει διαφορά χρονολογική και κατασκευαστική. Λανθασμένη παρουσιάζεται η αναπαράσταση που

¹⁹⁸ Krautheimer 1998, 157.

¹⁹⁹ Ορλάνδος 1994, 524.

²⁰⁰ Στο ίδιο, 515.

²⁰¹ Στούφη Πουλημένου 1999, 42, εικ. 19α

δημοσιεύει ο Ορλάνδος, αφού δεν αποκαθιστά ορθά το ζήτημα της δυτικής όψης του στυλοβάτη (πίν. 16α).

Για τη βασιλική Γ, του Αρχιερέως Πέτρου (αρ. καταλ. 7) έχουν δοθεί δύο χρονολογήσεις, που η μία θέλει το ναό να χρονολογείται σε οκτώ φάσεις από τον 4^ο ως τον 6^ο αιώνα (Λαζαρίδης), ενώ η άλλη θέλει τις ίδιες οικοδομικές φάσεις από τον 4^ο ως τον 7^ο αιώνα (Βαραλής). Το φράγμα του Πρεσβυτερίου τοποθετείται στην τρίτη οικοδομική φάση του ναού, εκείνη των μέσων περίπου του 6^{ου} αιώνα. Τα θωράκια του φράγματος της βασιλικής διακοσμούνται με πλούσια φυτικά και γεωμετρικά κοσμήματα, που χρονολογούνται από τον 5^ο αιώνα και εξής²⁰². Αναφέρεται όμως ότι το φράγμα δέχθηκε μεταγενέστερες μετατροπές, και από χαμηλό, αρχικά με πεσσίσκους, έγινε ψηλό, με κίονες ή κτιστούς πεσσούς²⁰³. Ψηλά φράγματα με κίονες χρονολογούνται από τον 6^ο αιώνα και εξής²⁰⁴. Επομένως θεωρείται πιο ορθή η χρονική τοποθέτηση του φράγματος του Πρεσβυτερίου στον 6^ο αιώνα.

Από τη βασιλική Δ, την Κοιμητηριακή (αρ. καταλ. 8), δεν εντοπίζεται κάποιο στοιχείο του φράγματος του Πρεσβυτερίου που θα μπορούσε να συμβάλει σε πιο ακριβή χρονολόγησή του. Το μόνο που είναι γνωστό είναι ότι ο ναός χρονολογείται τον 5^ο – 6^ο αιώνα και το φράγμα τοποθετείται στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, όντας σύγχρονο με τα φράγματα Πρεσβυτερίου των υπολοίπων ναών της επισκοπής Θηβών.

Τέλος, η βασιλική του Μαρτυρίου (αρ. καταλ. 9) παρουσιάζει ένα πιόσχημο φράγμα, με προστώο στη δυτική πλευρά. Το φράγμα ξεκινά από τα δυτικά πέρατα των συμφελλίων του ιερού βήματος, όπως και σε όλες τις άλλες βασιλικές της επισκοπής, αφήνοντας μια μικρή δίοδο προς το ιερό βήμα, χαρακτηριστικό που απαντά και στη βασιλική Β²⁰⁵. Τα ανατολικότερα στηρίγματα των πλαγίων σκελών του φράγματος είναι κίονες, ενώ μετά τη δίοδο – είσοδο προς το ιερό, συνεχίζει το υπόλοιπο φράγμα, με στηρίγματα οκτάπλευρους πεσσίσκους που φέρουν συμφυείς κιονίσκους (πίν. 21β)²⁰⁶. Τμήματα κιονίσκων συμφυών με τους οκτάπλευρους πεσσίσκους δεν βρέθηκαν, αλλά υποθέτουμε πως, αφού το φράγμα ξεκινά από τα ανατολικά ως ψηλό με κίονες, θα πρέπει να συνεχίζεται με ψηλά στηρίγματα, γι' αυτό και υποτίθεται η ύπαρξη κιονίσκων συμφυών με

²⁰² Στούφη Πουλημένου 1999, 100.

²⁰³ Λαζαρίδης 1970, 42. Στούφη Πουλημένου 1999, 78.

²⁰⁴ Στούφη Πουλημένου 1999, 76.

²⁰⁵ Σωτηρίου 1929β, 126-127.

²⁰⁶ Στούφη Πουλημένου 1999, 41, εικ. 18α.

τους ήδη ανευρεθέντες πεσσίσκους. Η αποκατάσταση του Λαζαρίδη²⁰⁷ παρουσιάζεται κάπως λανθασμένη: οι έρευνες στο νότιο σκέλος του στυλοβάτη του προστώου έδειξαν ότι στο δυτικότερο άκρο της λιθοπλίνθου εντοπίζεται αύλακα μολυβδοχόησης για τη στήριξη κίονα, και όχι με οκτάπλευρο πεσσίσκο με συμφυή κιονίσκο κατά τη δημοσιευμένη αποκατάσταση.

Τα θωράκια της βασιλικής του Μαρτυρίου (αρ. καταλ. 9) παρουσιάζουν διακόσμηση πλήρους πλέγματος, που εμφανίζει χρίσμα εν μέσω γεωμετρικών σχημάτων, ρόμβων και κύκλων, διάκοσμος γνωστός από τον 5^ο αιώνα²⁰⁸, ενώ η διακόσμηση με το χρίσμα στα πλήρη ανάγλυφα απαντά μετά τα μέσα του 5^{ου} αιώνα²⁰⁹. Δύο από αυτά τα θωράκια είναι σίγουρα αμφίγλυφα, κάτι που τα χρονολογεί αμέσως στο διάστημα μετά τα μέσα του 6^{ου} αιώνα (πίν. 22α-β)²¹⁰. Ο Λαζαρίδης έχει χρονολογήσει τη βασιλική στο 431 ή το 462, χρονολόγηση που επιβεβαιώνει τη χρονολόγηση των θωρακίων με το χρίσμα τοποθετημένο σε πλήρες ανάγλυφο. Όμως η χρήση αμφίγλυφων θωρακίων μετακινεί το φράγμα του Πρεσβυτερίου στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, εποχή πιο πιθανή για τη χρονολόγηση του φράγματος.

Από τις βασιλικές της επισκοπής Δημητριάδος, οι μόνες για τις οποίες διαθέτουμε ίχνη του φράγματος του Πρεσβυτερίου είναι η βασιλική Α, της Δαμοκρατίας (αρ. καταλ. 1), η Β η Κοιμητηριακή (αρ. καταλ. 2) και η βασιλική της Αγ. Σοφίας, στη νησίδα Παλαιό Τρίκερι (αρ. καταλ. 3), ενώ από τη βασιλική Β στα Πλατανίδια (αρ. καταλ. 4) το μόνο που έχει εντοπιστεί είναι θραύσματα κιονίσκων και διάτρητων θωρακίων²¹¹. Τα διάτρητα θωράκια τοποθετούν το ναό στον 4^ο με αρχές 6^{ου} αιώνα²¹². Οι κιονίσκοι θα μπορούσαν να ανήκουν σε πεσσίσκους με συμφυείς κιονίσκους, επομένως θα μπορούσε ο ναός να διαθέτει ψηλό φράγμα το οποίο με αυτή τη μορφή εμφανίζεται ήδη στο πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα²¹³. Δε γνωρίζουμε όμως αν πρόκειται για χαμηλό φράγμα με τοξωτή πύλη ή προστώο.

Η βασιλική της Αγ. Σοφίας, στη νησίδα Παλαιό Τρίκερι (αρ. καταλ. 3) εντοπίστηκε σε πολύ ερειπωμένη κατάσταση και από το φράγμα του Πρεσβυτερίου της διακρίνεται μόνο ένα μικρό τμήμα του στυλοβάτη, εντοιχισμένο στο στυλοβάτη της βόρειας κιονοστοιχίας του ναού. Οι μελετητές μιλούν για ευθύγραμμο φράγμα και δεν προτείνουν χρονολόγηση, αφού τα δημοσιευμένα στοιχεία είναι ουσιαστικά μόνο η κάτοψη του ναού. Θα μπορούσαμε

²⁰⁷ Στο ίδιο.

²⁰⁸ Στούφη - Πουλημένου 1999, 100.

²⁰⁹ Στο ίδιο, 108.

²¹⁰ Ορλάνδος 1994, 520. Στούφη - Πουλημένου 1999, 100, 119.

²¹¹ Α. Ντίνα, *ΑΔ 40* (1985), Β'-Χρονικά, 222.

²¹² Στούφη - Πουλημένου 1999, 98.

²¹³ Στο ίδιο, 74.

ίσως να παραλληλίσουμε αυτό το τμήμα του στυλοβάτη του φράγματος με το στυλοβάτη του φράγματος της βασιλικής Β της Νέας Αγγιάλου (αρ. καταλ. 6): υπάρχει ίσως πιθανότητα να υπήρχε και σε αυτό το μνημείο πύοσχημο φράγμα, του οποίου όμως ο στυλοβάτης του δυτικού σκέλους να ενσωματωνόταν στο στυλοβάτη της κιονοστοιχίας του ναού, όπως ακριβώς συμβαίνει και στη βασιλική Β της Νέας Αγγιάλου. Επομένως, αν είναι θεμιτός ένας τέτοιος παραλληλισμός, θα μπορούσαμε να χρονολογήσουμε το φράγμα της βασιλικής της Αγ. Σοφίας στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αιώνα.

Οι άλλες δύο βασιλικές της επισκοπής Δημητριάδος παρουσιάζουν πύοσχημα χαμηλά φράγματα που ξεκινούν από τους ώμους της αψίδας του Ιερού Βήματος και φτάνουν ως το δεύτερο από ανατολικά ζεύγος κίωνων των κιονοστοιχιών του ναού. Στη βασιλική Α της Δαμοκρατίας (αρ. καταλ. 1) εντοπίστηκαν πεσσίσκοι με κωνική απόληξη, που χρονολογούνται στον 5^ο αιώνα²¹⁴. Τα τμήματα θωρακίων που έχουν εντοπιστεί κοσμούνται με διάτρητο δικτυωτό πλέγμα και μοιάζουν, τόσο ως προς το σχήμα όσο και ως προς την τεχνική με τα θωράκια της βασιλικής των Δαφνουσίων της Λοκρίδας, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 5ου αιώνα²¹⁵. Η χρονολόγηση του φράγματος θα πρέπει αναγκαστικά να συμφωνήσει με την αρχική φάση της εκκλησίας, η οποία βάσει νομισματικών ευρημάτων τοποθετείται γύρω στο 400, εποχή με την οποία συμφωνεί και η χρονολόγηση που προσφέρει η τεχνοτροπική ανάλυση των ψηφιδωτών²¹⁶. Στην Κοιμητηριακή βασιλική Β (αρ. καταλ. 2) εντοπίζονται θραύσματα θωρακίων με ίδιο διάτρητο δικτυωτό διάκοσμο, του τέλους του 4^{ου} ή των αρχών του 5^{ου} αιώνα²¹⁷.

Η βασιλική της Υπάτης είναι μια τρίκλιτη βασιλική, της οποίας η χρονολόγηση έχει τοποθετηθεί από την σχετική έρευνα από τον 6^ο ως τον 9^ο αιώνα. Αυτή η χρονολόγηση προέρχεται από την εικόνα που παρουσιάζει η μορφή του ιερού βήματος, το οποίο μοιάζει τριμερές. Ο Σωτηρίου βλέπει τρεις ημικυκλικές αψίδες στα ανατολικά κατ' αντιστοιχίαν με το τριμερές πρεσβυτέριο άλλων μνημείων του 5ου αιώνα, όπως το μαρτύριο του Αγ. Συμεών του Στυλίτη στο Qual' at Siman της Συρίας (πίν. 56)²¹⁸. Ο ναός αυτός είναι όντως ένα από τα πρωιμότερα μνημεία με τη συγκεκριμένη διαμόρφωση τριμερούς Πρεσβυτερίου, αλλά δεν έχει επιβεβαιωθεί το γεγονός ότι το φράγμα του Πρεσβυτερίου αποτελεί λειτουργική κατασκευή που ανήκει στην αρχική φάση του ναού. Επίσης παρόμοια διαμόρφωση

²¹⁴ Ορλάνδος 1994, 533.

²¹⁵ Στουφή-Πουλημένου 1999, 106, εικ. 113β.

²¹⁶ Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982, 145.

²¹⁷ Στούφη Πουλημένου 1999, 98.

²¹⁸ Krautheimer 1998, 186.

τριμερούς ιερού αναφέρεται και στη μονή της Αγίας Λικατερίνης στο Σινά, αλλά στην πραγματικότητα εκεί πρόκειται για δύο παρεκκλήσια εκατέρωθεν του Πρεσβυτερίου, τα οποία είναι μεταγενέστερες προσθήκες στον αρχικό ναό²¹⁹. Βήματα με πρόθεση και διακονικό χρησιμοποιούνται για πρώτη φορά στα μετά τον Ιουστινιανό χρόνια, ήδη από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα, αποκτούν όμως οριστική μορφή και λειτουργία από τα τέλη του 7^{ου} με αρχές 8^{ου} αιώνα²²⁰. Επομένως, θα μπορούσαμε να χρονολογήσουμε τη βασιλική του Αγ. Ηρωδίουνα μετά τα τέλη του 6^{ου} και μέχρι τις αρχές 8^{ου} αιώνα.

Στα παλαιοχριστιανικά χρόνια η "τριμερής" διαμόρφωση του ιερού βήματος είναι τελείως διαφορετική από εκείνη των μεσοβυζαντινών χρόνων, όταν η χρήση των παράπλευρων χώρων του ιερού είναι βεβαιωμένα εκείνη της πρόθεσης και του διακονικού. Η πρόθεση και το διακονικό αποκτούν τη θέση τους εκατέρωθεν του Πρεσβυτερίου πριν από τα μέσα του 6^{ου} αιώνα στην Συρία²²¹, όμως στην αρχική τους μορφή δε συνδέονται αρμονικά με το ιερό. Σταδιακά μόνο εναρμονίζονται με τον υπόλοιπο χώρο, καθώς η κάτοψη ορθογωνίζεται, και επικοινωνούν άνετα με τον κυρίως ναό και το ιερό και διαμορφώνουν με το τελευταίο έναν αυτοτελή χώρο προορισμένο για το ιερατείο, το τριμερές ιερό βήμα, το οποίο στα ανατολικά απολήγει σε τρεις εξέχουσες ημικυκλικές αψίδες²²². Το δημοσιευμένο σκίτσο του ναού του Αγ. Ηρωδίουνα (πίν. 25α-β) παρουσιάζει ένα ναό με τριμερές ιερό βήμα, στα ανατολικά του οποίου όντως εξέχουν τρεις ημικυκλικές αψίδες. Τα τρία μέρη του ιερού βήματος επικοινωνούν μεταξύ τους με διόδους που ανοίγονται στους ενδιάμεσους τοίχους, ενώ ταυτόχρονα επικοινωνούν και με τον υπόλοιπο ναό, μέσω ανοιγμάτων που οδηγούν προς τα τρία κλίτη του ναού. Είναι γνωστό πως διαμερίσματα στα πλάγια του ιερού επικοινωνούν με αυτό από τα χρόνια του Ιουστινιανού και εξής²²³. Αλλά το γεγονός αυτό δεν προδικάζει και τη χρήση των συγκεκριμένων διαμερισμάτων ως πρόθεσης και διακονικού. Αξίζει να παρατηρήσουμε την κάτοψη ενός άλλου ναού, που χρονολογείται στον 6^ο αιώνα και από πρώτη ματιά παρουσιάζει ιερό βήμα με τριμερή διάταξη: πράγματι, η βασιλική Α του Čarčin Grad, διαθέτει παράπλευρους στο ιερό αψιδωτούς χώρους, στους οποίους ωστόσο διαπιστώνεται χρήση άλλη από αυτήν της πρόθεσης και του διακονικού. Στη βασιλική αυτή τα εκατέρωθεν δωμάτια, πιθανώς ταφικά παρεκκλήσια, κτίστηκαν μεν με ανοίγματα προς το ιερό, αλλά αμέσως μετά αυτά κλείστηκαν με τοιχοποιίες για να

²¹⁹ Grossmann 1990, 35-36.

²²⁰ Krautheimer 1998, 365.

²²¹ Γκολές 1992, 14.

²²² Στο ίδιο, 15.

²²³ Krautheimer 1998, 365.

τοποθετηθούν τα συμφέλλια για τα έδρανα των πρεσβυτέρων²²⁴. Παρόμοια διαμόρφωση κπαντά στον ναό της Αγίας Θέκλας στο Meriamlik της Μικράς Ασίας και στο ναό του Αγ. Απολλιναρίου in Classe στη Ραβένα²²⁵. Ο ναός της Αγ. Θέκλας, με την κεντρική αφίδα πλασιωμένη από δύο παρεκκλήσια, χρονολογείται στα 474-491²²⁶, ενώ ο ναός του Αγ. Απολλιναρίου in Classe με τους δύο άγνωστης χρήσης θαλάμους χρονολογείται στη δεκαετία του 530²²⁷. Επομένως, ο ναός του Αγ. Ηρωδίωνα στην Υπάτη μπορεί να χρονολογηθεί μετά τα παραπάνω παραδείγματα, και άρα μετά τον 6^ο αιώνα, χωρίς να είναι προς το παρόν δυνατή η ακριβέστερη χρονική του τοποθέτηση.

Ο ναός στο Θαυμακό Δομοκού (αρ. καταλ. 12) είναι ίσως στον ίδιο τύπο με το ναό της Αγ. Παρασκευής στην Κοζάνη. Γι' αυτόν το ναό η υπάρχουσα κάτοψη δεν υποδεικνύει απολύτως τίποτε για το φράγμα του Πρεσβυτερίου. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι είναι στον ίδιο τύπο με το φράγμα του πρεσβυτερίου της Αγ. Παρασκευής Κοζάνης, άρα πίσσχημο. Η ταύτιση αυτή μπορεί και να σχετίζεται με τη θέση των δύο αυτών ναών, αφού βρίσκονται στα νότια και βόρεια άκρα της επαρχίας. Για το φράγμα οι μόνες δημοσιευμένες πληροφορίες αφορούν στα περισυλλεγμένα θραύσματα, από τα οποία τα περισσότερα είναι πεσσίσχοι με συμφυή κιονίσχο, του οποίου το συνολικό ύψος φτάνει τα 1,12 μ. Οι συμφυείς κιονίσχοι φέρουν επιθήματα και όχι κιονόκρανα²²⁸. Ο διάκοσμος των πεσσίσχων και των κιονίσχων είναι γεωμετρικός, με επάλληλα παραλληλόγραμμα τα οποία περιβάλλουν σταυρό. Η διακόσμηση αυτή χρονολογείται κυρίως στον 5^ο αιώνα, αλλά και σπάνια μέχρι τα μέσα του 6^{ου} αιώνα χρονολογείται η χρήση πεσσίσχων με συμφυή κιονίσχο²²⁹, επομένως σ' αυτό το διάστημα θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονικά και το φράγμα του συγκεκριμένου ναού.

Ο ναός της Αγίας Παρασκευής Κοζάνης (αρ. καταλ. 13) είναι ένας σπάνιος για την επαρχία Θεσσαλίας ναός που είναι τρικλιτή βασιλική με εγκάρσιο κλίτος. Έχει εντοπιστεί κατά χώραν ο πίσσχημος στυλοβάτης, ενώ τα ψηφιδωτά δάπεδα του ιερού και του κεντρικού κλίτους μαρτυρούν την ύπαρξη προστώου στα δυτικά. Το προστώο, όπως διακρίνεται από το στυλοβάτη, στα δυτικά πέρατά του κατέληγε σε κίονες, άρα διαμορφωνόταν εκεί μία τοξωτή πύλη²³⁰. Ο ναός έχει χρονολογηθεί στα μέσα του 6^{ου} αιώνα. Θωράκια που θα

²²⁴ Duval 1984, 407-409, εικ. 3, 4.

²²⁵ Krautheimer 1998, 143, 336.

²²⁶ Στο ίδιο, 140-141.

²²⁷ Στο ίδιο, 340.

²²⁸ Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου, *ΑΔ* 27 (1972), Β'2-Χρονικά, 329.

²²⁹ Ορλάνδος 1994, 532-533.

²³⁰ Κουρκουτίδου, Μιχαηλίδης 2002, 9.

μπορούσαν να επιβεβαιώσουν τη χρονολόγηση αυτή δεν έχουν εντοπιστεί. Το μόνο που μπορεί να χρονολογηθεί είναι το ψηφιδωτό δάπεδο του ιερού βήματος, του οποίου η διακόσμηση φέρει γεωμετρικό διάκοσμο που πλαισιώνει μορφές ζώων ανάμεσα σε φυτά και βλαστούς, και χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αιώνα.

Η βασιλική Β στη θέση Αρμενοχώρι του Άργους Ορεστικού (αρ. καταλ. 14) διαθέτει ευθύγραμμο φράγμα του Πρεσβυτερίου, αλλά δε σώζεται παρά το βόρειο σκέλος του στυλοβάτη του. Ο ναός τοποθετείται χρονικά στα μέσα του 5^{ου} αιώνα.

Συμπερασματικά, τα φράγματα του Πρεσβυτερίου των παλαιοχριστιανικών εκκλησιών της επαρχίας Θεσσαλίας παρατηρούμε ότι είναι κατά κύριο λόγο πύσχημα (πίν. 57, βασιλικές Α και Β Δημητριάδος, Α, Β, Γ, Δ και Μαρτυρίου Νέας Αγχιάλου, Παρεκκλησιάς στο Θαυμακό Δομοκού και Αγ. Παρασκευής Κοζάνης), των οποίων τα στηρίγματα είναι κυρίως πεσίσκοι (πίν. 58, βασιλικές Α και Β Δημητριάδος, Α, Β, Γ και Μαρτυρίου Νέας Αγχιάλου και Παρεκκλησιάς Θαυμακού), εκ των οποίων οι πεσίσκοι των βασιλικών Μαρτυρίου Νέας Αγχιάλου και Παρεκκλησιάς στο Θαυμακό Δομοκού φέρουν συμφυείς κιονίσκους. Τα φράγματα του Πρεσβυτερίου των περισσότερων βασιλικών φτάνουν σε απόσταση από τον ανατολικό τοίχο ως το δεύτερο (βασιλικές Α και Β Δημητριάδος) ή και το τρίτο (βασιλικές Α, Β, Δ και Μαρτυρίου Νέας Αγχιάλου) από ανατολικά ζεύγος κίωνων των κιονοστοιχιών του ναού, γεγονός που μαρτυρεί την προοδευτική ανάγκη για αύξηση του εμβαδού του κατ' εξοχήν χώρου του κλήρου, ανεξαρτήτως του συνολικού μεγέθους της εκκλησίας. Στο δυτικό σκέλος των φραγμάτων η είσοδος διαμορφώνεται σχεδόν κατά κανόνα με προστώο, τετράγωνο ή ορθογώνιο (πίν. 59, βασιλικές Α, Β, Γ, Δ και Μαρτυρίου Νέας Αγχιάλου, Αγ. Παρασκευής Κοζάνης και βασιλική Β στο Αρμενοχώρι του Άργους Ορεστικού), ενώ στις περιπτώσεις των υπολοίπων βασιλικών η είσοδος διαμορφώνεται κατά πάσαν πιθανότητα με απλό τοξωτό άνοιγμα, το οποίο θα φερόταν από κίονες ή από πεσίσκους με συμφυείς κιονίσκους (πίν. 58, ίσως βασιλικές Β στα Πλατανίδια και Παρεκκλησιάς στο Θαυμακό Δομοκού). Πεσίσκους σε όλο το μήκος του φράγματος του Πρεσβυτερίου διαθέτουν μόνο οι δύο βασιλικές της Δημητριάδος (αρ. καταλ. 1 και 2), που αποτελούν και τις πρωιμότερες γνωστές βασιλικές όλης της επαρχίας, αφού τοποθετούνται στην εποχή γύρω στο 400. Ο διάκοσμος των πεσίσκων και των θωρακίων της πλειοψηφίας των ναών στη Θεσσαλία τοποθετεί τα φράγματα του Πρεσβυτερίου τους στο β' μισό του 5^{ου} και στο α' μισό του 6^{ου} αιώνα, με εξαίρεση τις δύο παραπάνω πρωιμότερες βασιλικές της Δημητριάδας, καθώς και τη βασιλική του Ηρωδίωνα στην Υπάτη, της οποίας η ιδιόμορφη διαμόρφωση ανήκει οπωσδήποτε στην μεταϊουστινιάνεια περίοδο.

Στην επαρχία Παλαιάς Ηπείρου ο Συνένδημος συναριθμεί μαζί με τη μητρόπολη Νικόπολη επτά επισκοπές²³¹, αλλά τα μνημεία που διαθέτουν επαρκή στοιχεία για το φράγμα του προσφυτερίου, συνολικά δεκαπέντε, ανήκουν στην ίδια τη Νικόπολη και στις επισκοπές Δωδώνης, Αδριανουπόλεως, Αγγιασμού και Κερκύρας. Οι εκκλησίες εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στην πρωτεύουσα Νικόπολη, βασιλικές Α του Δουμετίου (αρ. καταλ. 15), Β του Αγίου Αλκίσινα (αρ. καταλ. 16), Γ (αρ. καταλ. 17) και Δ του Ασυρμάτου (αρ. καταλ. 18), ενώ η βασιλική στη θέση Αγ. Σοφία του Μύτικα Ακαρνανίας (αρ. καταλ. 19) και η βασιλική Α στη νησίδα Κέφαλος Αμβρακικού κόλπου (αρ. καταλ. 20) ανήκαν σε οικισμούς που βρισκόταν από την άμεση εξάρτηση της πρωτεύουσας. Τέσσερις εκκλησίες ανήκαν στην επισκοπή Αδριανουπόλεως: η βασιλική 1 στη θέση Λεκλι (Lekli) στο Jerm, όπου η αρχαία Αντιγόνηα (αρ. καταλ. 22), η βασιλική στη θέση Μπρέγκου ι Κίσης (Bregu I Kishes) στο Μεσαπλίκ (Mesaplik) (αρ. καταλ. 23), και οι δύο βασιλικές Α (αρ. καταλ. 24) και Β στο Παλαιόκαστρο (Paleokaster) (αρ. καταλ. 25). Στην επισκοπή Κερκύρας ανήκαν τρεις ναοί, εκ των οποίων οι δύο βρίσκονται στην Παλαιόπολη, η βασιλική του Ιοβιανού (αρ. καταλ. 27) και η βασιλική της μονής των Αγ. Θεοδώρων (αρ. καταλ. 28), ενώ η τρίτη βασιλική είναι ο ναός Αγ. Στεφάνου στη θέση Οζιά των Παξών (αρ. καταλ. 29). Ένα μόνο μνημείο ανήκε στην επισκοπή Δωδώνης, η βασιλική στο αρχαίο ιερό του Διός (αρ. καταλ. 21), ενώ στην επισκοπή Αγγιασμού ανήκε η βασιλική στην πόλη των Αγ. Σαράντα (Sarande) (αρ. καταλ. 26).

Από τις βασιλικές αυτές οι τρεις, οι βασιλικές Α (αρ. καταλ. 15) και Δ της Νικοπόλεως (αρ. καταλ. 18) και η βασιλική της Δωδώνης (αρ. καταλ. 21) είναι τρίκλιτες με εγκάρσιο κλίτος (ή με εγκάρσια περύγια), ενώ στη βασιλική της Δωδώνης, οι στενές πλευρές του εγκάρσιου κλίτους απολήγουν σε ημικυκλικές κόγχες. Δύο κατά πάσαν πιθανότητα επισκοπικοί ναοί, είναι πεντάκλιτες βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος (ή με εγκάρσια περύγια), η βασιλική Β της Νικόπολης (αρ. καταλ. 16) και η αρχική φάση της βασιλικής του Ιοβιανού στην Παλαιόπολη της Κέρκυρας (αρ. καταλ. 27), η οποία σε μεταγενέστερη φάση περιορίστηκε σε πλάτος και απέβη τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος. Οι περισσότερες βασιλικές όμως της περιοχής της Παλαιάς Ηπείρου είναι τρίκλιτες βασιλικές: η βασιλική Γ Νικοπόλεως (αρ. καταλ. 17), η βασιλική στη θέση Αγ. Σοφία του Μύτικα Ακαρνανίας (αρ. καταλ. 19), η βασιλική στη νησίδα Κέφαλος Αμβρακικού (αρ. καταλ. 20), η βασιλική στη θέση Μπρέγκου ι Κίσης (Bregu I Kishes) στο Μεσαπλίκ (Mesaplik) (αρ. καταλ. 23), η βασιλική Α στο Παλαιόκαστρο (αρ. καταλ. 24), η βασιλική της μονής των Αγ. Θεοδώρων στην Παλαιόπολη Κέρκυρας (αρ. καταλ. 28) και τέλος η βασιλική Αγ. Στεφάνου

²³¹ Honigmann 1939.

στη θέση Οζιά των Παξών (αρ. καταλ.29). Αρχικά τρίκλιτη ήταν και η βασιλική της πόλης του Αγγιασμού (αρ. καταλ. 26), αλλά ως χριστιανικός ναός χρησιμοποίησε μόνο το βόρειο και το κεντρικό κλίτος, αφού τοιχίστηκε η πεσσοστοιχία του νοτίου κλίτους. Τέλος, δύο είναι οι μονόχωροι ναοί της επαρχίας, η βασιλική στη θέση Λεικί στην Αντιγόνηα (αρ. καταλ. 22) και η βασιλική Β στο Παλαιόκαστρο (αρ. καταλ. 25).

Από τα μνημεία που ανήκουν στη μητρόπολη Νικοπόλεως τα τέσσερα (βασιλικές Γ και Δ Νικοπόλεως, Αγ. Σοφίας Μύτικα Ακαρνανίας και νησίδα Κεφάλου Αμβρακιού) διαθέτουν ευθύγραμμο φράγμα του Πρεσβυτερίου, ενώ τα υπόλοιπα δύο (βασιλικές Α και Β Νικοπόλεως) φαίνεται πως έχουν πύσχημο. Στις τρίκλιτες βασιλικές με ευθύγραμμο φράγμα πρεσβυτερίου, το ιερό βήμα δείχνει να καταλαμβάνει το χώρο από τον ανατολικό τοίχο του ναού ως το δεύτερο από ανατολικά ζεύγος κίωνων των κιονοστοιχιών του ναού (βασιλική στο Μύτικα Ακαρνανίας και βασιλική στη νησίδα Κέφαλος). Στις βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος φαίνεται πως ο στυλοβάτης του φράγματος του Πρεσβυτερίου εκτείνεται ανάμεσα στους δυτικούς πεσσούς του εγκαρσίου κλίτους, όπως συμβαίνει στη βασιλική Δ της Νικόπολης, ή ανάμεσα στους κίονες του θριαμβικού τόξου του εγκαρσίου κλίτους, όπως φαίνεται να ισχύει στη βασιλική Α της Νικοπόλεως.

Ευθύγραμμο φράγμα πρεσβυτερίου που τοποθετείται ανάμεσα στους δυτικούς πεσσούς του εγκαρσίου κλίτους απαντά και στη βασιλική της Δωδώνης (αρ. καταλ. 21). Ο στυλοβάτης του φράγματος που έχει ανευρεθεί είναι ευθύγραμμος και στην άνω επιφάνειά του αναγνωρίζονται αυλακώσεις πάκτωσης θωρακίων, όχι όμως πεσσίσκων ή κίωνων, κάτι που μάλλον σημαίνει ότι το φράγμα θα διέθετε μεγάλα επιμήκη θωράκια, των οποίων η ύπαρξη δεν απαιτούσε στηρίγματα. Τα θωράκια της αρχαιότερης φάσης αποτελούν επαναχρησιμοποίηση αρχαιότερων αρχιτεκτονικών μελών²³², κάτι που εντοπίζεται και σε άλλες βασιλικές. Πράγματι, τα θωράκια που εντοπίζονται είναι μεγάλες λίθινες πλάκες, με αδρή επεξεργασία, από παλαιότερο μνημείο²³³ (πιν. 40β).

Από τα μνημεία της επισκοπής Αδριανουπόλεως, οι τρεις βασιλικές, εκείνη στη θέση Λεικί της Αντιγόνηας (αρ. καταλ. 22), η βασιλική στη θέση Bregu I Kishes του Μεσαπλίκ (αρ. καταλ. 23) και η βασιλική Α στο Παλαιόκαστρο (αρ. καταλ. 24), διαθέτουν ευθύγραμμο φράγμα πρεσβυτερίου, ενώ το φράγμα της βασιλικής Β στο Παλαιόκαστρο (αρ. καταλ. 25) δεν φαίνεται να μπορεί να εντοπιστεί. Ίσως πρόκειται τελικά για εκκλησία κτισμένη με πολύ λίγες φιλοδοξίες και με πολύ λίγα οικονομικά μέσα, άρα θα μπορούσε να διαθέτει φράγμα από ξύλινα δρύφακτα.

²³² Σωτηρίου, *Βασιλικαί*, 203-204, εικ. 35

²³³ Στο ίδιο, 98. Bowden 2003, 120, εικ. 6.11.

Ο μοναδικός ναός που ανήκε στην επισκοπή Αγγχιασμού, η βασιλική στην πόλη των Αγ. Σαράντα (αρ. καταλ. 26), διαθέτει ευθύγραμμο φράγμα πρεσβυτερίου, ενώ στους τρεις ναούς της επισκοπής Κερκύρας μπορεί να αποκατασταθεί το φράγμα του πρεσβυτερίου.

Η βασιλική Α της Νικόπολης (αρ. καταλ. 15) είναι τρίκλιτη με εγκάρσιο κλίτος βασιλική, Βεβαίως, δεν διακρίνεται κανένα από τα τμήματα ή τα αρχιτεκτονικά μέλη του φράγματος, αλλά η έκταση που καταλαμβάνει το ιερό βήμα είναι φανερή από τη βαθμίδα που διαμορφώνεται ανάμεσα στους δυτικούς πεσσούς του εγκαρσίου κλίτους, που δηλώνει διαφορά επιπέδων στα δάπεδα πρεσβυτερίου και κεντρικού κλίτους, και από την παρυφή του δαπέδου που αναγνωρίζεται στο ίδιο σημείο. Στη βασιλική έχουν διακριθεί δύο φάσεις που και οι δύο έχουν χρονολογηθεί στο α' μισό του 6^{ου} αιώνα, με βάση τις αφιερωματικές επιγραφές, αλλά λείπουν στοιχεία για την τοποθέτηση του φράγματος του πρεσβυτερίου σε μία από τις δύο φάσεις.

Η βασιλική Β της ίδιας πόλης (αρ. καταλ. 16) είναι η μοναδική πεντάκλιτη βασιλική στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου που διαθέτει πύσχημο φράγμα πρεσβυτερίου, καθόσον όπως δικαιολογημένα εικάζεται, υπήρξε ο μεγάλος επισκοπικός ναός της πόλης. Διαθέτει φράγμα πρεσβυτερίου πύσχημο, το οποίο ξεκινά στα ανατολικά από τα δυτικά πέρατα των συμφελλίων και φτάνει μέχρι τους δυτικούς πεσσούς του εγκαρσίου κλίτους. Τα θωράκια που εντοπίστηκαν να ανήκουν στο φράγμα του πρεσβυτερίου είναι αρχαιότερες φατνωματικές πλάκες σε δεύτερη χρήση²³⁴. Επίσης βρέθηκαν πεσσίσοι με συμφυή κιονίσκο, γεγονός που υποδεικνύει την ύπαρξη ψηλού φράγματος. Οι πεσσίσοι ήταν στη βάση τους τετράγωνης τομής, ενώ στο ανώτερο τμήμα τους ήταν πολυγωνικοί²³⁵. Πολυγωνικοί πεσσίσοι χρησιμοποιούνται μετά τα μέσα του 5^{ου} αιώνα²³⁶, ενώ τα ψηλά φράγματα με πεσσίσους με συμφυείς κιονίσκους χρονολογούνται γενικά στον 5^ο αιώνα²³⁷. Επομένως, το φράγμα του πρεσβυτερίου θα μπορούσε να ανήκει στην αρχική φάση του ναού που τοποθετείται μετά την επιδρομή των Γότθων του 475.

Η βασιλική Γ της ίδιας πόλης (αρ. καταλ. 17) διαθέτει ευθύγραμμο φράγμα πρεσβυτερίου με προστώ²³⁸. Από τον ανατολικό τοίχο του ναού εξέχουν τρεις ημικυκλικές αψίδες: δύο μικρότερες κόγχες τοποθετούνται εκατέρωθεν της κεντρικής αψίδας του ιερού βήματος. Από τους μακρούς τοίχους του ναού εξέχουν παραστάδες στο ύψος του

²³⁴ Σωτηρίου, Ορλάνδος 1930, 79-80.

²³⁵ Στο ίδιο.

²³⁶ Στούφη-Πουλημένου 1999, 85, υποσημ. 98.

²³⁷ Ορλάνδος 1994, 533.

²³⁸ Σωτηρίου, Βασιλικαί, 181-182.

στυλοβάτη του φράγματος του ιερού βήματος που κατά πάσαν πιθανότητα στήριζαν τόξο ή πλαισίωναν τοξωτό άνοιγμα²³⁹. Μια τέτοια διαμόρφωση αφιδωτών χώρων εκατέρωθεν του πρεσβυτερίου θυμίζει τα παστοφόρια συριακού τύπου²⁴⁰, τα οποία χρονολογούνται ήδη από τον 5^ο αιώνα²⁴¹. Τα παστοφόρια των εκκλησιών της Συρίας αποτελούν ιδιαίτερους χώρους που επικοινωνούν με τα πλάγια κλίτη με μεγάλα ανοίγματα και χρησιμοποιούνται είτε ως διακονικό ή βαπτιστήριο είτε ως χώροι αφιερωμένοι σε μάρτυρες²⁴². Όμως στη βασιλική Γ της Νικόπολης κάθε εξωτερική ομοιότητα με τα συριακού τύπου παστοφόρια δεν μπορεί να ευσταθήσει, ελλείψει περαιτέρω ανασκαφικών δεδομένων.

Η βασιλική Δ της Νικόπολης (αρ. καταλ 18) παρουσιάζει διαμόρφωση τετρακονίου προστώου στη δυτική πλευρά του φράγματος του πρεσβυτερίου. Τα θωράκια που βρέθηκαν στα ανατολικά μέρη του ναού και πιθανότατα ανήκουν στο φράγμα, είναι διάτρητα. Μια τέτοια διακόσμηση τα τοποθετεί χρονικά στα μέσα του 6^{ου} αιώνα και ενδεχομένως ανήκουν σε κάποια ανακατασκευή του φράγματος²⁴³.

Η βασιλική στη θέση Αγ. Σοφία του Μύτικα Αιαρνανίας (αρ. καταλ. 19) παρουσιάζει ευθύγραμμο φράγμα πρεσβυτερίου που τοποθετείται στο ύψος του δεύτερου από ανατολικά ζεύγους κιόνων των κιονοστοιχιών του ναού. Δεν έχει εντοπιστεί παρά μόνο το νότιο σκέλος του στυλοβάτη. Αν ισχύει η αποκατάσταση του Βοκοτόπουλου που έχει δημοσιευτεί, τότε πρόκειται για στυλοβάτη στον οποίο έχουν επαναχρησιμοποιηθεί αρχαιότερα μέλη, που έτυχαν επεξεργασίας για την κατασκευή της αυλάκωσης για την πάκτωση των θωρακίων²⁴⁴. Τα θραύσματα των θωρακίων που έχουν περισυλλεγεί έχουν διάτρητο διάκοσμο (πίν. 37β) που παρουσιάζει αξιοσημείωτες ομοιότητες με τα θραύσματα των θωρακίων της βασιλικής Δ της Νικόπολης²⁴⁵.

Στη βασιλική Α της νησίδας Κέφαλος του Αμβρακικού (αρ. καταλ. 20) σώζεται μόνο το ευθύγραμμο θεμέλιο του στυλοβάτη του φράγματος του πρεσβυτερίου, το οποίο κείται ανάμεσα στο δεύτερο από ανατολικά ζεύγος κιόνων των κιονοστοιχιών του ναού (πίν. 38α).

Η βασιλική στην Αντιγόνη (αρ. καταλ 22) είναι ένας μονόχωρος ναός, με τρίκογχο ιερό βήμα. Έχει εντοπιστεί κατά χώραν ο στυλοβάτης του φράγματος, με αυλακώσεις για

²³⁹ Pallas 1971, 222.

²⁴⁰ Στο ίδιο.

²⁴¹ Krautheimer 1998, 180-181.

²⁴² Στο ίδιο, 183.

²⁴³ Ορλάνδος 1994, 514, εικ. 475, 1. Στούφη-Πουλημένου 1999, 100.

²⁴⁴ Στούφη-Πουλημένου 1999, 84 εικ. 87.

²⁴⁵ Στο ίδιο, 100 και εικ. 119.

την πάκτωση των θωρακίων. Επειδή δεν έχουν εντοπιστεί τα θωράκια, ούτε θραύσματά τους, ο ανασκαφέας υπέθεσε ότι επρόκειτο για φράγμα από ξύλινα δρύφακτα²⁴⁶, υπόθεση τουλάχιστον αμφίβολη αν αναλογιστεί κανείς ότι είναι γενικός σχεδόν κανόνας η λιθολόγηση των κτιρίων, μετά την ερείπωσή τους. Η εκκλησία χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αιώνα και το φράγμα ανήκει στην αρχική φάση της.

Η βασιλική στο Μεσαπλίκ (αρ. καταλ 23) είναι μια τρικλιτη βασιλική που διαθέτει ευθύγραμμο φράγμα πρεσβυτερίου, του οποίου η είσοδος διαμορφώνεται με προστώο. Από το φράγμα δεν έχει βρεθεί κανένα αρχιτεκτονικό μέλος, προφανώς εξαιτίας συστηματικής λιθολόγησης, όπως μπορεί κανείς βάσιμα να υποθέσει από το μοναδικό κιονόκρανο που έχει εντοπιστεί, το οποίο είναι αποκεκρωμένο από όλες τις πλευρές. Ο ναός έχει χρονολογηθεί στο α' μισό του 6ου αιώνα από την τεχνολογική ανάλυση των ψηφιδωτών.

Τρικλιτη βασιλική με ευθύγραμμο φράγμα πρεσβυτερίου είναι η βασιλική Α του Παλαιόκαστρου (αρ. καταλ. 24), στην οποία έχουν εντοπιστεί κίονες, κιονόκρανα και θωράκια από το φράγμα του πρεσβυτερίου, το οποίο ήταν ψηλό²⁴⁷. Τα ψηλά φράγματα χρονολογούνται στον 5^ο αιώνα, όμως εκείνα τα οποία χρησιμοποιούν κίονες και όχι πεσσίσκους με συμφυή κιονίσκο χρονολογούνται γενικά από τον 6^ο αιώνα και μετά²⁴⁸.

Η βασιλική Β στο Παλαιόκαστρο (αρ. καταλ 25) είναι αναμφισβήτητα μια ιδιόμορφη εκκλησία. Πρόκειται για ένα μονόχωρο ναΐσκο, του οποίου μόνο το διασωθέν δάπεδο μπορεί να βοηθήσει στην αναγνώριση του πρεσβυτερίου. Όλο το δάπεδο του κυρίως ναού είναι στρωμένο με πήλινες πλάκες. Διακρίνεται τόσο στην κάτοψη (πίν. 44α) όσο και σε φωτογραφίες του χώρου (πίν. 45)²⁴⁹ ότι στη βάση του βόρειου και του νότιου τοίχου του ναού υπάρχουν κτιστά θρανία που κατά πάσαν πιθανότητα αποτελούν τα συμφέλλια. Στο χώρο ανάμεσά τους διακρίνεται η βάση της αγίας τράπεζας. Τριγύρω της το δάπεδο καλύπτεται με πήλινες πλάκες, που φέρουν διακόσμηση με φίδια και σταυρούς. Από ένα σημείο και μετά, στο δυτικό τμήμα του ναού, οι πήλινες πλάκες είναι πολύ μεγαλύτερων διαστάσεων και ακόσμητες. Ίχνη τοποθέτησης φράγματος δεν εντοπίζονται, ίσως επειδή το δάπεδο δε σώζεται σε άψογη κατάσταση σε όλη την έκτασή του. Πρόκειται μάλλον για ναό με ταφική χρήση, με το δάπεδο στο ιερό βήμα να καλύπτεται με πλάκες που φέρουν χθόνια σύμβολα, όπως είναι τα φίδια και οι σταυροί. Η περίπτωση να θεωρηθεί ως βάση για το φράγμα του πρεσβυτερίου ο εγκάρσιος τοίχος με το άνοιγμα στο μέσον απορρίπτεται, λόγω

²⁴⁶ Varalis 1999, 199 υποσημ. 12.

²⁴⁷ Bace 1978, 73-75. Meksi 1985, 42.

²⁴⁸ Ορλάνδος 1994, 533.

²⁴⁹ Bace 1978, 77, εικ. 6.

του ότι το ιερό βήμα δεν είναι δυνατό να εκτείνεται τόσο πολύ δυτικά και να καταλαμβάνει το μεγαλύτερο χώρο του οικοδομήματος. Επομένως, μπορούμε βάσιμα να θεωρήσουμε ως ιερό βήμα μόνο την περιοχή που καλύπτεται με τις διακοσμημένες πλάκες και να τοποθετήσουμε τη δυτική πλευρά του φράγματος στο σημείο όπου εντοπίζονται πλάκες μεγάλες και ακόσμητες, ενώ τα πλάγια σκέλη του να ξεκινούν στα ανατολικά από τα δυτικά πέρατα των κτιστών συμφελλίων.

Στη βασιλική της πόλης των Αγ. Σαράντα (αρ. καταλ. 26), που αρχικά ήταν τρίκλιτη και στη φάση του χριστιανικού ναού δίκλιτη, έχει αποκαλυφθεί μια ευθύγραμμη κτιστή κατασκευή που χρησίμευε ως βάση για το φράγμα του πρεσβυτερίου: η βάση αυτή εκτείνεται ανάμεσα στις πεσσοστοιχίες του ναού στο ύψος του τρίτου ζεύγους των πεσών των τοξοστοιχιών της αρχικής οικοδομικής φάσης (πίν. 46α). Η αψίδα του ιερού είναι ορθογώνια και το ημικυκλικό σύνθρονο τοποθετείται στο εσωτερικό της, στο ανατολικό πέρασ του κεντρικού κλίτους. Στο ανατολικό πέρασ του βόρειου κλίτους αποχωρίζεται με τοίχους ένα παρεκκλήσιο ή σκευοφυλάκιο, που θυμίζει τα παρεκκλήσια (:) στα ανατολικά πέρατα των πλαγίων κλιτών της βασιλικής Γ της Νικόπολης, χωρίς όμως εδώ να εξέχει αψίδα από τον ανατολικό τοίχο. Τα θωράκια που περισυνελέγησαν από το φράγμα του πρεσβυτερίου του ναού φέρουν διάκοσμο φυτικό και γεωμετρικό που περιβάλλει σταυρό και εγγράφεται σε ορθογώνια πλαίσια²⁵⁰ και χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου} με αρχές του 6^{ου} αιώνα²⁵¹. Επίσης εντοπίστηκαν πεσίσκοι με συμφυείς κιονίσκους, στοιχείο που δύσκολα επιτρέπει χρονολόγηση μετά τα τέλη του 5^{ου} αιώνα²⁵². Επομένως ο ναός θα μπορούσε να χρονολογηθεί το πολύ στις αρχές του 6^{ου} αιώνα.

Η βασιλική του Ιοβιανού στην Κέρκυρα (αρ. καταλ. 27) έχει το δάπεδο του ιερού βήματος σε επίπεδο κατά μία βαθμίδα ψηλότερο από εκείνο του κυρίως ναού. Από το φράγμα του πρεσβυτερίου, του οποίου το σχήμα δεν είναι ορατό και ευδιάκριτο, διασώζονται θωράκια αμφίγλυφα μαρμάρινα και ανάγλυφα πώρινα. Στη βιβλιογραφία έχουν διακριθεί δύο φάσεις: στην πρώτη οικοδομική φάση του ναού ανήκουν τα μαρμάρινα αμφίγλυφα θωράκια, με φυτικό διάκοσμο και μορφές ζώων και πτηνών, ενώ στη δεύτερη οικοδομική φάση ανήκουν τα ανάγλυφα πώρινα θωράκια με φολιδωτή διακόσμηση που εγγράφεται σε ρόμβο. Η διάκριση αυτή των δύο φάσεων δεν μπορεί να ευσταθεί, γιατί γνωρίζουμε πως η φολιδωτή διακόσμηση και μάλιστα εκείνη που πλαισιώνεται με ανάγλυφους ρόμβους τοποθετείται χρονικά κυρίως στα τέλη του 5^{ου} με αρχές του 6^{ου}

²⁵⁰ Lako 1991, 139.

²⁵¹ Στούφη-Πουλημένου 1999, 100.

²⁵² Ορλάνδος 1994, 533.

αιώνα²⁵³, ενώ τα αμφίγλυφα θωράκια χρονολογούνται γενικά στον 6^ο αιώνα²⁵⁴. Επομένως, είναι αδύνατο να προηγούνται χρονικά τα αμφίγλυφα θωράκια, και μάλιστα με διακόσμηση που περιλαμβάνει μορφές ζώων και πτηνών – τέτοια διακόσμηση χρονολογείται στις αρχές του 7^{ου} αιώνα²⁵⁵.

Στη βασιλική της μονής Αγ. Θεοδώρων της Παλαιόπολης της Κέρκυρας (αρ. καταλ. 28) το δάπεδο του ιερού βήματος τοποθετείται σε ψηλότερο κατά τρεις βαθμίδες επίπεδο από αυτό του κεντρικού κλίτους, αλλά η ανύψωση αυτή του δαπέδου μπορεί να αποτελεί μεταγενέστερη μετατροπή (πίν. 54). Από το φράγμα του πρεσβυτερίου δεν εντοπίζεται τίποτε, παρά μόνο δύο τμήματα λίθινων κοσμητών, στον τοίχο που κλείνει το διάστημα ανάμεσα στους δύο πρώτους από ανατολικά πεσσούς της νότιας κιονοστοιχίας. Ίσως αυτά τα τμήματα να αποτελούν τις απολήξεις του επιστυλίου ενός ψηλού ευθύγραμμου φράγματος πρεσβυτερίου (πίν. 54).

Στη βασιλική του Αγ. Στεφάνου στην Οζιά των Παξών (αρ. καταλ. 29), στο μέτωπο της βάσης του τεταρτοσφαιρίου της αφίδας διακρίνεται ένα μικρό μαρμάρινο τμήμα εν είδει κοσμήτη (πίν. 55γ). Αν εκλάβουμε το θραύσμα αυτό ως απόληξη επιστυλίου, τότε το ιερό βήμα θα περιοριζόταν μόνο στο χώρο της ημικυκλικής αφίδας, πράγμα σχεδόν απίθανο. Περισσότερο λογικό μοιάζει να υπήρχε αρχικά ένα πύοσχημο φράγμα, με τις ανατολικές απολήξεις των πλαγίων σκελών του να ακουμπούσαν στο μέτωπο της αφίδας. Έτσι, το λίθινο τμήμα στη γένεση του μετώπου της αφίδας θα μπορούσε να ταυτιστεί με αυτές τις ανατολικές απολήξεις των σκελών του φράγματος.

Συμπερασματικά, στην επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου μπορεί να διαπιστωθεί μια κάποια προτίμηση στη χρήση ευθύγραμμου φράγματος πρεσβυτερίου (πίν. 62). Οι περισσότερες βασιλικές, συνήθως τρίκλιτες (βασιλική Γ Νικοπόλεως, βασιλική στη θέση Αγ. Σοφία του Μύτικα Ακαρνανίας, βασιλική Α στη νησίδα Κέφαλος, βασιλική στο Μεσαπλί, βασιλική Α στο Παλαιόκαστρο, βασιλική της μονής Αγ. Θεοδώρων στην Κέρκυρα και βασιλική Αγ. Στεφάνου στην Οζιά Παξών), ή με εγκάρσιο κλίτος (βασιλικές Α, Β, Δ Νικοπόλεως, βασιλική Δωδώνης και βασιλική Ιοβιανού Κέρκυρας), υιοθετούν το ευθύγραμμο φράγμα: βασιλική Γ Νικοπόλεως, βασιλική Μύτικα, βασιλική Α Κεφάλου, βασιλική στο Μεσαπλί, βασιλική Α στο Παλαιόκαστρο και βασιλική Αγ. Θεοδώρων στην Κέρκυρα. Στην περίπτωση των βασιλικών με εγκάρσιο κλίτος, το φράγμα συνήθως

²⁵³ Στούφη-Πουλημένου 1999, 113-114.

²⁵⁴ Ορλάνδος 1994, 520. Στούφη-Πουλημένου 1999, 100, 119.

²⁵⁵ Στούφη-Πουλημένου 1999, 100, 119. Θωράκια με απεικονίσεις ζώων έχουν εντοπιστεί και στη Νικόπολη, στη βασιλική Β (στο ίδιο, 114, εικ. 143).

τοποθετείται ανάμεσα στους δυτικούς πεσσούς του κλίτους ή στο θριαμβικό τόξο που διαμορφώνεται εκεί (πίν. 60, βασιλική Δ Νικοπόλεως, βασιλική Δωδώνης). Σε μνημεία όπου έχουν σωθεί τα στηρίγματα του φράγματος, αυτά είναι πεσσίσκοι με συμφυή κιονίσκο (βασιλική Β Νικόπολης, βασιλική των Αγ. Σαράντα) ή κίονες, επομένως πρόκειται για ψηλά φράγματα (πίν. 61). Υπάρχουν όμως και φράγματα που έχουν τόσο μικρό πλάτος, ώστε δεν χρησιμοποιούν καθόλου στηρίγματα (βασιλική Δωδώνης, βασιλική της Αντιγόνας). Στους περισσότερους ναούς τα θωράκια των φραγμάτων φέρουν διάκοσμο που χρονολογείται στον 6^ο αιώνα, γεγονός που ενδεχομένως σημαίνει ότι υπήρχε κάποια ιδιαίτερη οικοδομική δραστηριότητα και, συνάμα, ότι συνέτρεχαν οι οικονομικοί όροι για μια τέτοια δραστηριότητα. Δυστυχώς δεν έχουν γίνει ειδικότερες μελέτες για την αρχιτεκτονική γλυπτική της επαρχίας, με τις οποίες θα μπορούσαν να εντοπιστούν τα εργαστήρια γλυπτικής που δρούσαν εκεί, αν δεν ήταν συγκεντρωμένα στην πρωτεύουσα Νικόπολη, ή για εκείνα τα γλυπτά μέλη που θα μπορούσαν να έχουν εισαχθεί από αλλού.

Συμπερασματικά, μετά την ολοκλήρωση της μελέτης για το φράγμα του Πρεσβυτερίου στη Θεσσαλία και στην Παλαιά Ήπειρο κατά την Παλαιοχριστιανική περίοδο, μπορούμε να οδηγηθούμε σε γενικότερα συμπεράσματα, που αφορούν στη λειτουργική αυτή κατασκευή. Σε γενικές γραμμές μπορούμε να μιλήσουμε για ομοιότητες και διαφορές που εντοπίζονται ανάμεσα στις δύο επαρχίες της Θεσσαλίας και της Παλαιάς Ηπείρου, αφού παρατηρούμε ότι η κάθε επαρχία έχει διαμορφώσει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που γίνονται διακριτά από τα κτίσματα ολόκληρα, αλλά και από τις επιμέρους λειτουργικές κατασκευές, όπως είναι και το φράγμα του Πρεσβυτερίου, που μας ενδιαφέρει.

Με την παρούσα μελέτη διαπιστώθηκε ότι τα φράγματα του Πρεσβυτερίου που εντοπίζονται στη Θεσσαλία είναι ως επί το πλείστον πύοσχημα (πίν. 57), με εξαιρέσεις το ευθύγραμμο φράγμα του Πρεσβυτερίου στις βασιλικές του Αγ. Ηρωδίωνα στην Υπάτη (αρ. καταλ. 11), τη βασιλική Β στο Αρμενοχώρι του Άργους θρηπτικού (αρ. καταλ. 14) και τη βασιλική της Αγ. Σοφίας στη νησίδα Παλαιό Τρίκερι (αρ. καταλ. 3). Αντιθέτως, τα φράγματα του Πρεσβυτερίου που εντοπίζονται στην Παλαιά Ήπειρο είναι κατά κύριο λόγο ευθύγραμμο (πίν. 60), με εξαίρεση τη βασιλική Β στη Νικόπολη (αρ. καταλ. 16), όπου το φράγμα που εντοπίζεται είναι πύοσχημο. Το φράγμα του Πρεσβυτερίου της συγκεκριμένης βασιλικής θυμίζει κατά πολύ τα φράγματα που εντοπίζονται στις βασιλικές της Αγχιάλου. Είναι πύοσχημο, ο στυλοβάτης του βαίνει παράλληλα προς το στυλοβάτη των κιονοστοιχιών και σε κοντινή απόσταση από αυτόν, αφήνοντας ένα μικρό και στενό διάδρομο ανάμεσά τους. Η μόνη διαφορά είναι ότι στη βασιλική Β της

Νικοπόλεως ο διάδρομος αυτός απολήγει στο κύκλιο, κάτι που δεν γίνεται στην Αγχιάλο, όπου ο διάδρομος αυτός απολήγει στα δυτικά πέρατα των εδράνων των πρεσβυτέρων. Από τα μέλη του φράγματος του Πρεσβυτερίου της βασιλικής Β της Νικοπόλεως αξίζει να παρατηρηθούν οι πεσσίσκοι, οι οποίοι, ξεκινώντας χαμηλά από τετράγωνη τομή, στο άνω μέρος τους απολήγουν σε πολυγωνικούς και φέρουν συμφυή κιονίσκο, κάτι που θυμίζει αρκετά τους πεσσίσκους του φράγματος του Πρεσβυτερίου της βασιλικής του Μαρτυρίου στην Αγχιάλο (αρ. καταλ. 9). Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για μεταγενέστερη επέμβαση πάνω σε αρχαιότερους πεσσίσκους πολυγωνικής τομής. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο μπορεί να γίνει αποδεκτό μόνο μετά από μια συστηματική έρευνα και καταγραφή, η οποία θα παρουσιάσει το ενδεχόμενο διαφορετικών φάσεων στο γλυπτό διάκοσμο του μνημείου.

Σε μια ύστερη φάση της βασιλικής Β της Νικοπόλεως ανήκουν κάποια θωράκια τα οποία εντοπίστηκαν και απεικονίζουν τη μορφή αμνού (πίν. 33α)²⁵⁶. Αμνοί εντοπίζονται και στη βασιλική Α της Νικοπόλεως²⁵⁷, αλλά και στη βασιλική Γ της Αγχιάλου²⁵⁸. Επίσης τέτοιας μορφής ανάγλυφα θωράκια εντοπίστηκαν στη βασιλική του Ιοβιανού στην Παλαιόπολη της Κέρκυρας (αρ. καταλ. 27)²⁵⁹. Η ομοιότητα αυτή των θωρακίων μπορεί αφενός μεν να σημαίνει την αλληλεπίδραση των δύο περιοχών, αφετέρου να υποδεικνύει την ύπαρξη κάποιου κοινού εργαστηρίου παραγωγής τους. Η βασιλική Α στη Νικόπολη, η βασιλική του Ιοβιανού στην Παλαιόπολη της Κέρκυρας και η βασιλική Γ στην Αγχιάλο αποτελούν μνημεία που παρουσιάζουν έστω και μία οικοδομική φάση στην ίδια περίοδο, στον 6^ο αιώνα, στην ίδια περίοδο που μπορεί να τοποθετηθεί και μια πιθανή ανακατασκευή στη βασιλική Β της Νικοπόλεως. Γι αυτό μπορούμε μάλλον να μιλάμε για ένα εργαστήριο που έδρασε στις δύο περιοχές.

Μια τελευταία σημαντική παρατήρηση στα μνημεία της Θεσσαλίας και της Παλαιάς Ηπείρου έχει να κάνει με τη σταδιακή μετάβαση από τη Θεία Λειτουργία της Παλαιοχριστιανικής περιόδου στη Θεία λειτουργία της Μεσοβυζαντινής περιόδου. Στη νέα μορφή της Θείας Λειτουργίας αρχίζουν να τοποθετούνται εκατέρωθεν της κεντρικής αφίδας του Ιερού Βήματος βοηθητικοί χώροι, οι οποίοι ονομάζονται παστοφόρια. Ένας από τους χώρους αυτούς είναι το Διακονικό, το οποίο μεταφέρεται νοτίως του κεντρικού χώρου του Ιερού Βήματος, από το αίθριο ή τα πλάγια του

²⁵⁶ Στούφη – Πουλημένου 1999, 114, εικ. 143.

²⁵⁷ Στο ίδιο, 117, υποσημ. 316.

²⁵⁸ Στο ίδιο, 117, υποσημ. 320.

²⁵⁹ Π. Καλλιγιάς, *ΑΔ* 24 (1969), Β' Χρονικά, 264, σχεδ. 4 και 265, σχεδ. 5.

νάρθηκα, που ήταν κατά την Παλαιοχριστιανική περίοδο. Οι νέοι αυτοί χώροι αρχίζουν από τα τέλη του 6^{ου} αιώνα να επικοινωνούν με το κεντρικό τμήμα του Ιερού Βήματος, ενώ παράλληλα επικοινωνούν με θύρες και με τα πλάγια κλίτη, στον οποίων τα ανατολικά πέρατα έχουν τοποθετηθεί²⁶⁰. Στα ανατολικά των κλιτών εξέχουν ημικυκλικές αφίδες, μικρότερες από την κεντρική, οι αφίδες της Πρόθεσης και του Διακονικού. Οριστική δομή και λειτουργία λαμβάνουν από τον 7^ο -8^ο αιώνα. Οι περιοχές που μελετήθηκαν έχουν δυο μνημεία, ένα στη Θεσσαλία, τη βασιλική του Αγ. Ηρωδίωνα στην Υπάτη και ένα στην Παλαιά Ήπειρο, τη βασιλική Γ της Νικόπολης τα οποία αποτελούν παραδείγματα της μεταβατικής αυτής φάσης της Θείας Λειτουργίας. Στο πρώτο μνημείο είδαμε ότι έχει αποτυπωθεί ευθύγραμμο φράγμα του Πρεσβυτερίου, που ξεκινά από το βόρειο τοίχο του ναού και φτάνει ως το νότιο, ενώ διακόπτεται σε κάθε κλίτος από μία είσοδο. Στα ανατολικά εξέχουν τρεις ημικυκλικές αφίδες, όμοιες με εκείνες των μεταγενέστερων παραβημάτων, της Πρόθεσης και του Διακονικού. Επίσης τα τρία αυτά τμήματα του Ιερού Βήματος επικοινωνούν μεταξύ τους, οπότε, σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν ανωτέρω, μπορεί να τοποθετηθεί χρονικά στα τέλη του 7^{ου} με αρχές του 8^{ου} αιώνα²⁶¹. Από την άλλη, η βασιλική Γ της Νικοπόλεως διαθέτει ένα φράγμα του Πρεσβυτερίου που τοποθετείται στο κεντρικό κλίτος, αλλά στον ανατολικό τοίχο του ναού εξέχουν επίσης τρεις ημικυκλικές αφίδες. Οι ημικυκλικές αφίδες που εντοπίζονται στις ανατολικές απολήξεις των πλαγίων κλιτών ανήκουν σε δύο χώρους εκατέρωθεν του Ιερού Βήματος, οι οποίοι τοποθετούνται στα ανατολικά πέρατα των πλαγίων κλιτών και αποχωρίζονται από αυτά, όχι με συνεχή τοίχο, αλλά με εξέχουσες παραστάδες, οι οποίες κατά πάσα πιθανότητα στήριζαν τόξο. Κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργούνταν τα παστοφόρια Συριακού τύπου, τα οποία χρονολογούνται από τον 5^ο αιώνα και μετά. Επομένως εντοπίζεται μια χρονική αλληλουχία ανάμεσα στα δύο αυτά μνημεία, με πρωιμότερη απεικόνιση της μετάβασης της Θείας Λειτουργίας, από την Παλαιοχριστιανική στη Μεσοβυζαντινή της μορφή, στη βασιλική Β της Νικόπολης και μεταγενέστερη στη βασιλική του Αγ. Ηρωδίωνα στην Υπάτη.

Γενικότερα, οι βασιλικές της Παλαιάς Ηπείρου με τα εγκάρσια κλίτη και τα ευθύγραμμα φράγματα του Πρεσβυτερίου δείχνουν να βρίσκονται πιο κοντά στη μεταγενέστερη μορφή της Θείας Λειτουργίας, της οποίας το κυριότερο μέρος καταλαμβάνει τους ανατολικότερους χώρους του ναού και καταργεί τις πομπές που απαιτούσε η Παλαιοχριστιανική Θεία Λειτουργία.

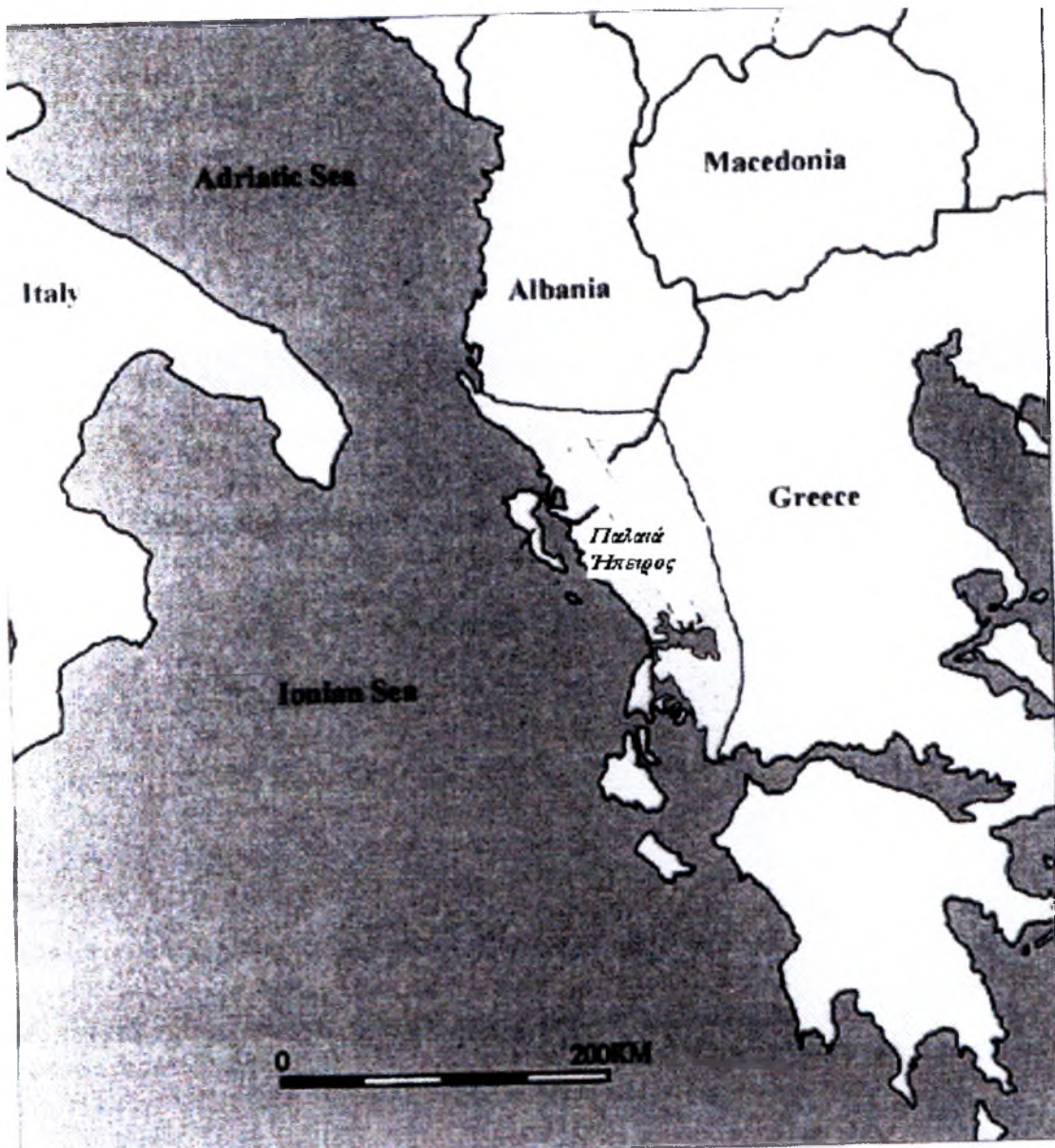
²⁶⁰ Krautheimer 1998, 365.

²⁶¹ Στο ίδιο.

Πίνακες

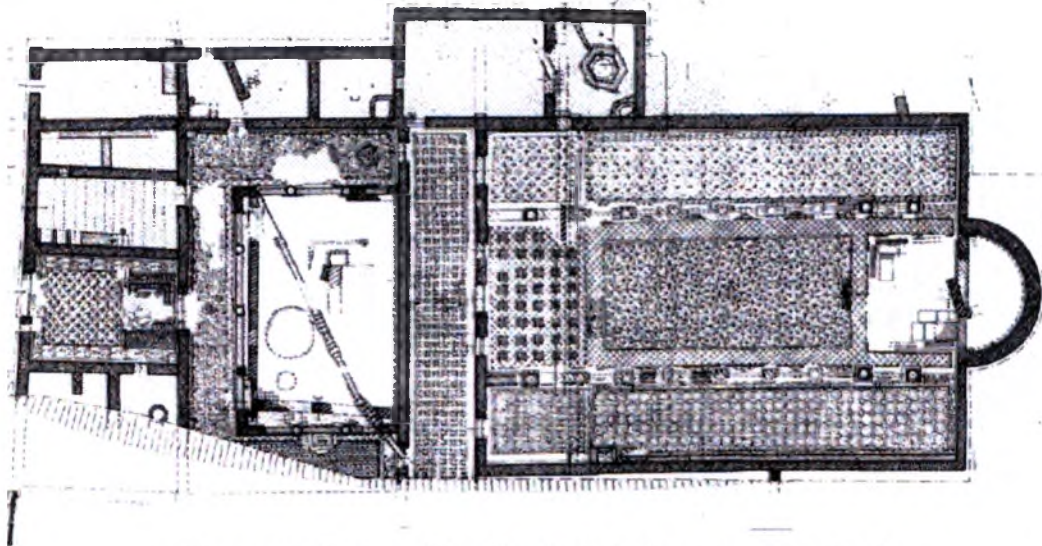
Χάρτης της Θεσσαλίας

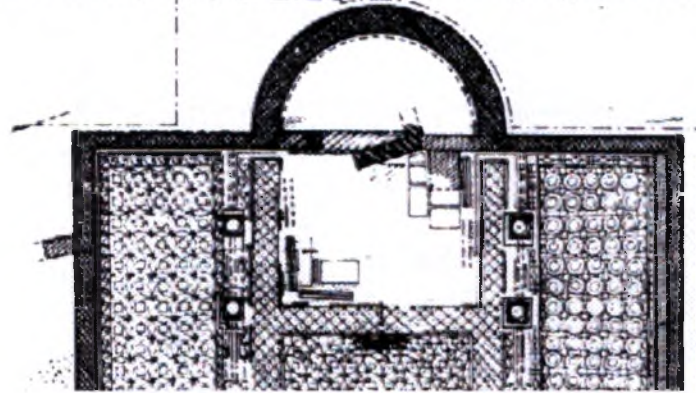
Χάρτης της Παλαιάς Ηπείρου

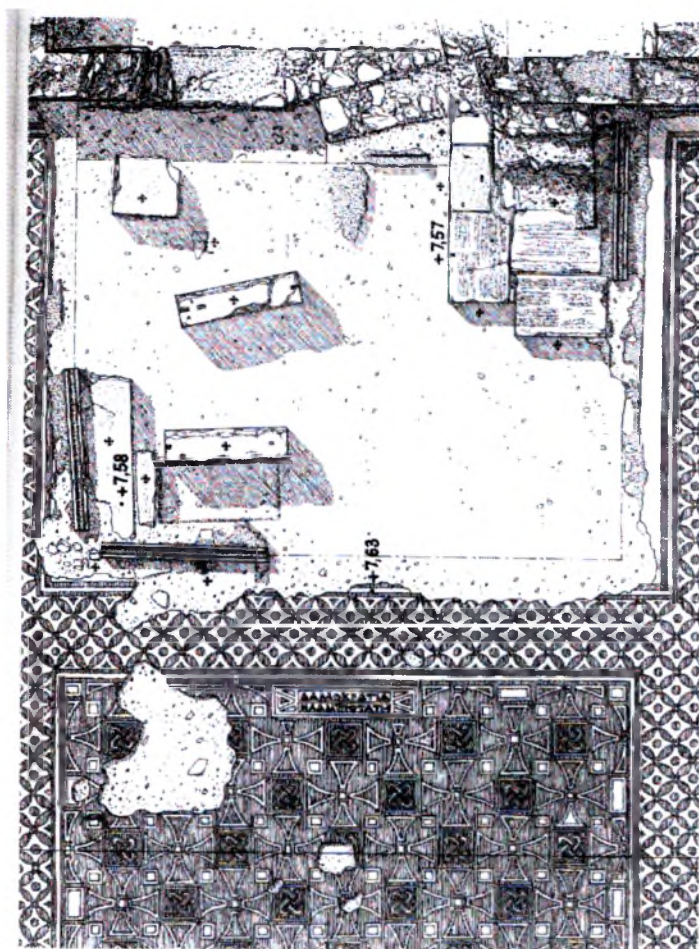
Χάρτης της Παλαιάς Ηπείρου

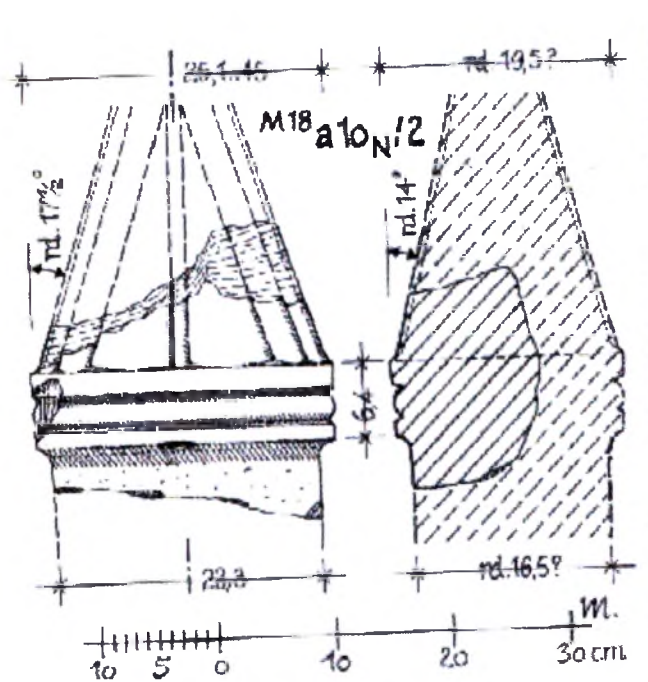
α. Επισκοπή Δημητριάδος, βασιλική Α, Δαμοκρατίας, κάτοψη.

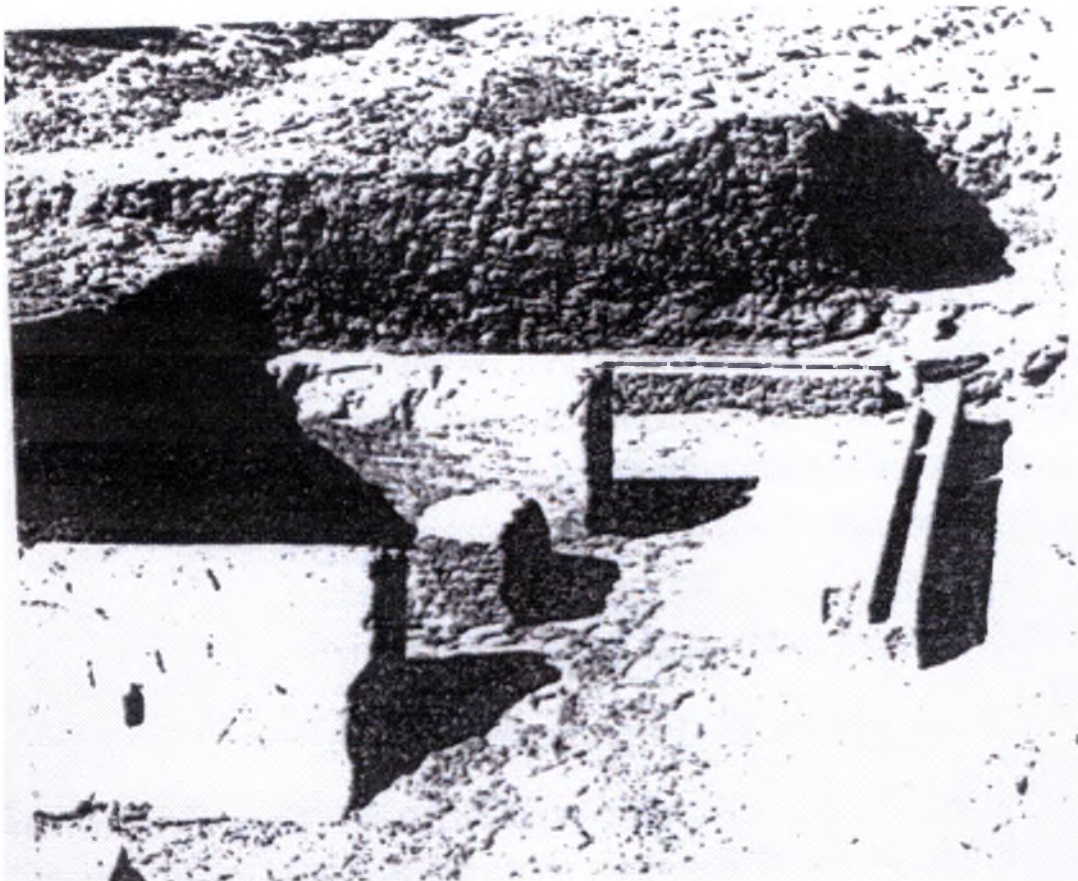
β. Επισκοπή Δημητριάδος, βασιλική Α, Δαμοκρατίας, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

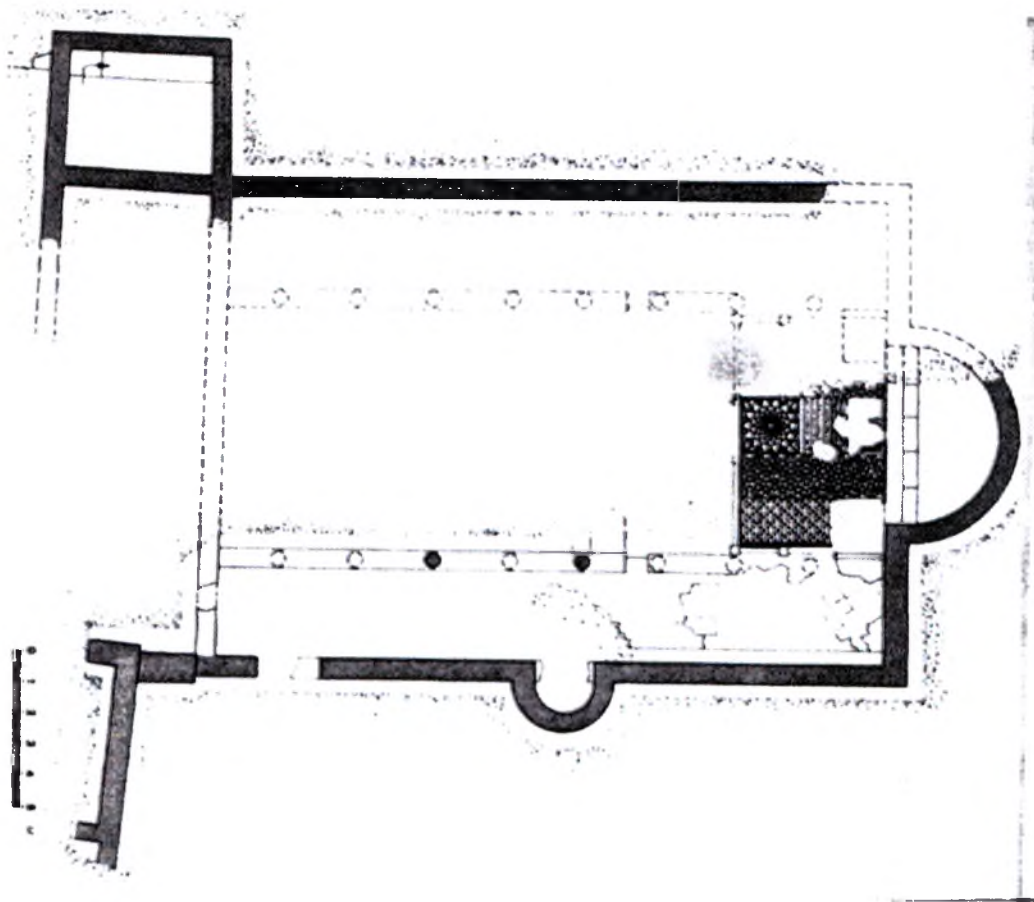
α. Επισκοπή Δημητριάδος, βασιλική Α, Δαμοκρατίας, Ιερό Βῆμα.

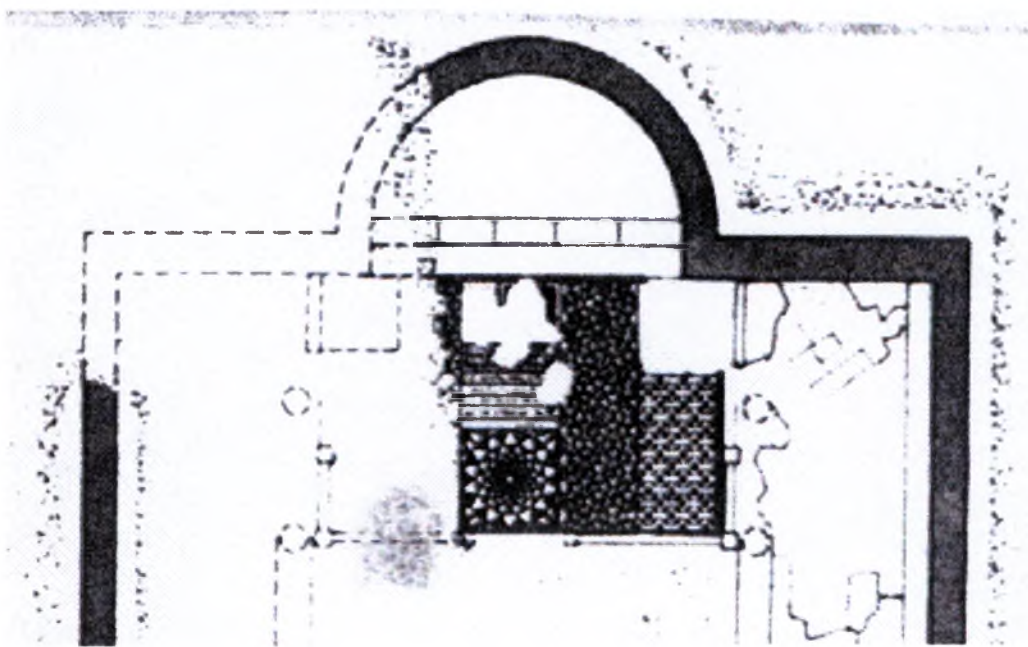
β. Επισκοπή Δημητριάδος, βασιλική Α, Δαμοκρατίας, πεσίσκοι του φράγματος του Πρεσβυτερίου.

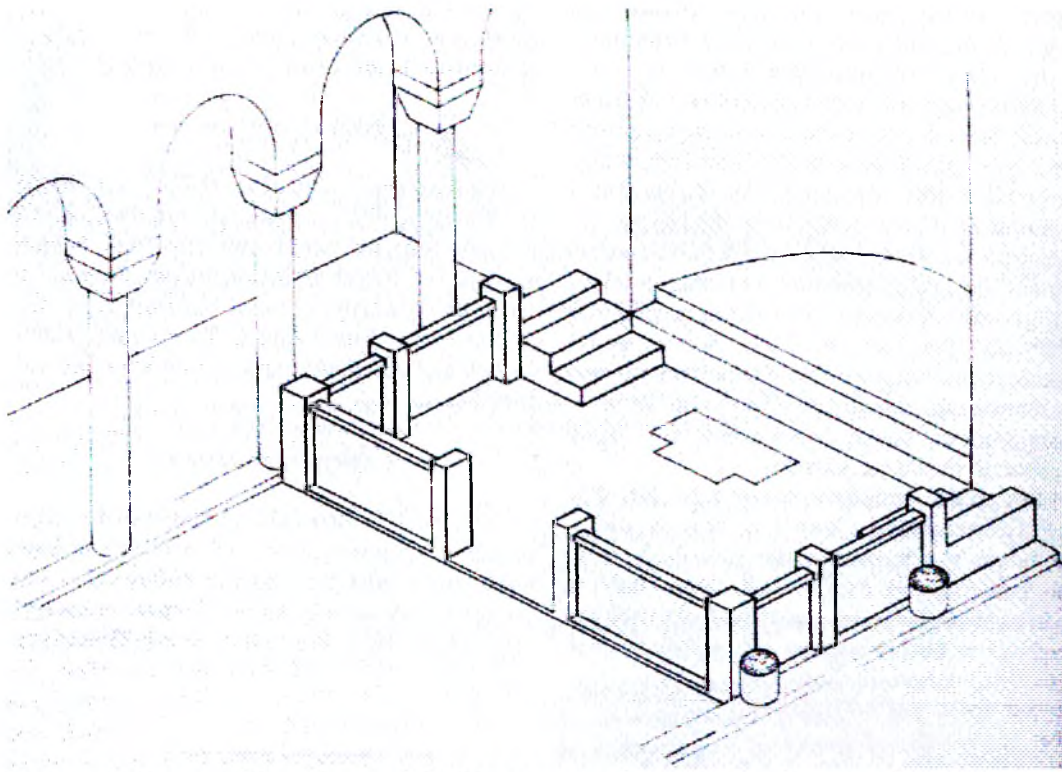
Επισκοπή Δημητριάδος, βασιλική Α, Δαμοκρατίας, ο στυλοβάτης του φράγματος του Πρεσβυτερίου.

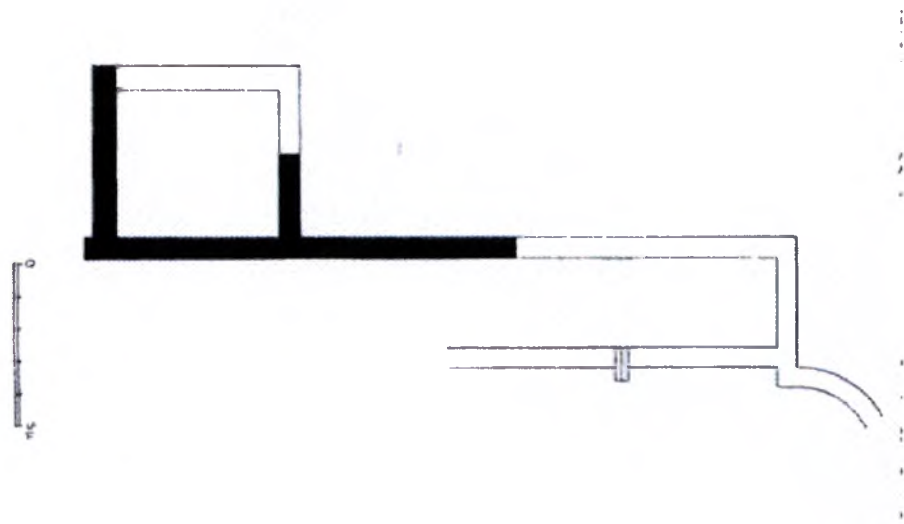
α. Επισκοπή Δημητριάδος, βασιλική Β, Κοιμητηριακή, κάτοψη.

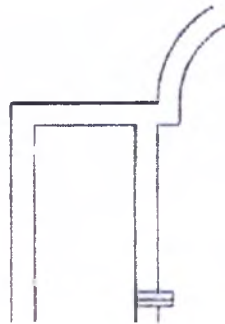
β. Επισκοπή Δημητριάδος, βασιλική Β, Κοιμητηριακή, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

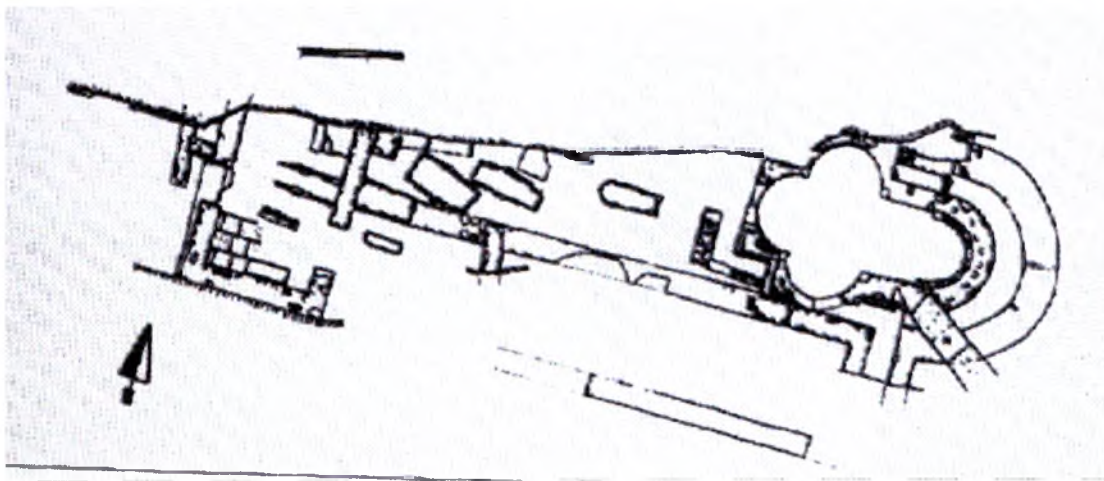
Επισκοπή Δημητριάδος, βασιλική Β, Κομνητηριακή, σχεδιαστική αποκατάσταση του φράγματος του Πρεσβυτερίου, Στούφη - Πουλημένου

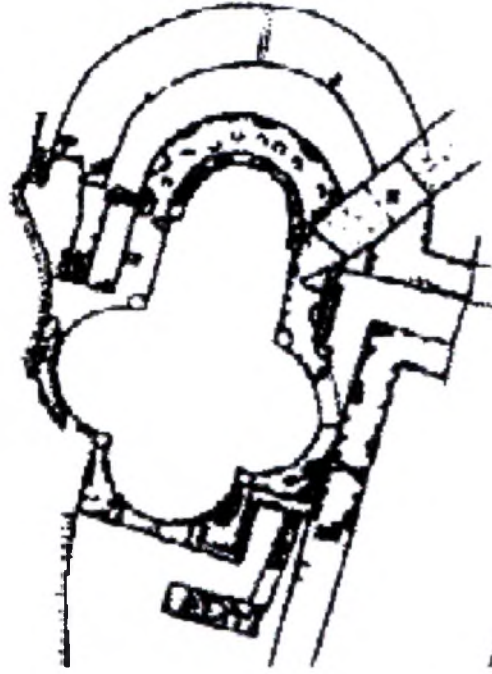
α. Επισκοπή Δημητριάδος, Νησίδα Παλαιό Τρίκερι, βασιλική Αγ. Σοφίας, κάτοψη.

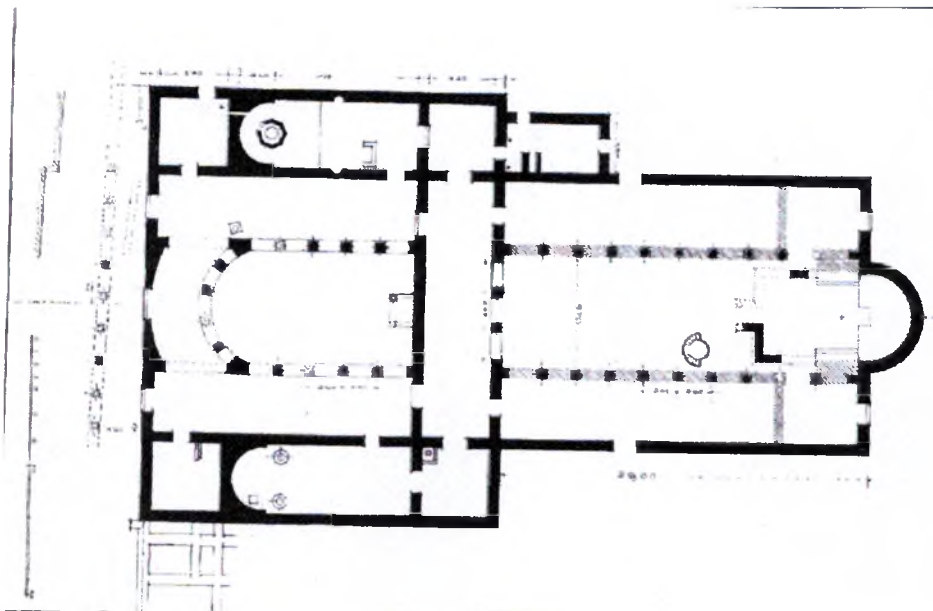
β. Επισκοπή Δημητριάδος, Νησίδα Παλαιό Τρίκερι, βασιλική Αγ. Σοφίας, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

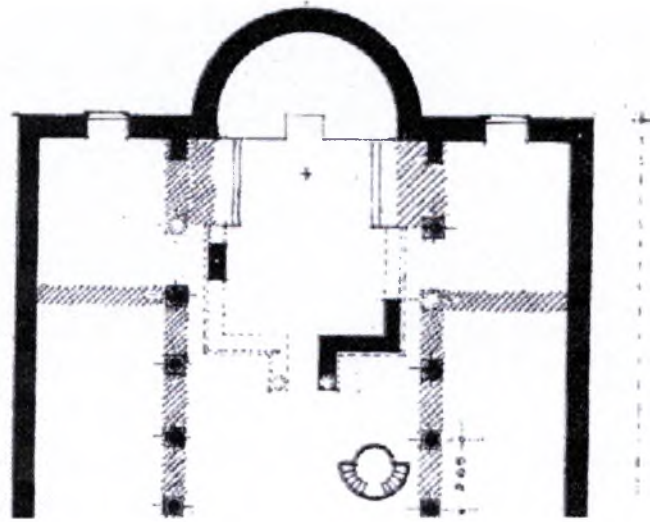
γ. Επισκοπή Δημητριάδος, Πλατανίδια Μαγνησίας (Μεθώνη), βασιλική Β, κάτοψη.

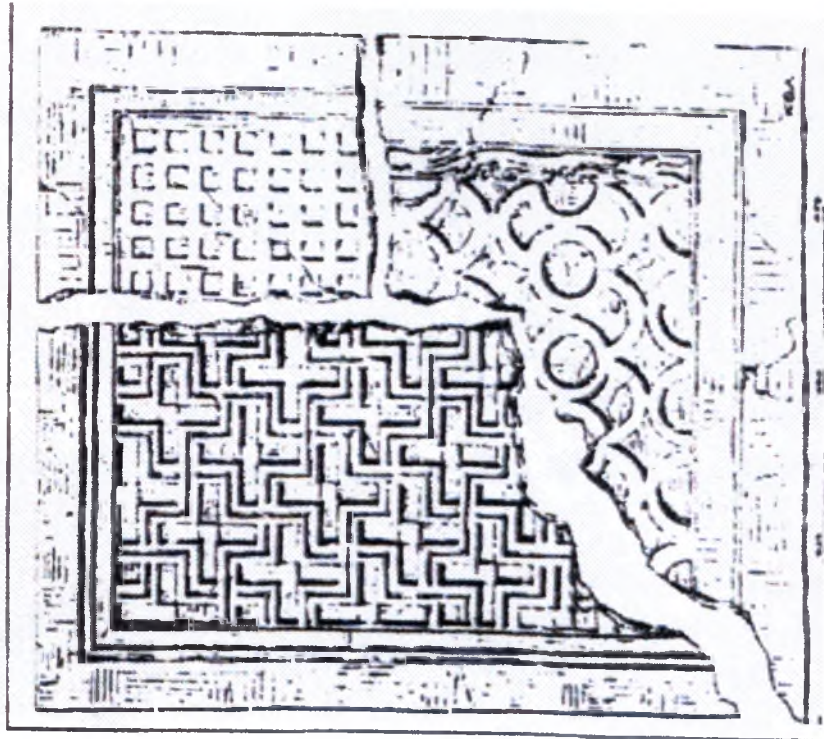
Επισκοπή Δημητριάδος, Πλατανίδα Μαγνησίας (Μεθώνη), βασιλική Β, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

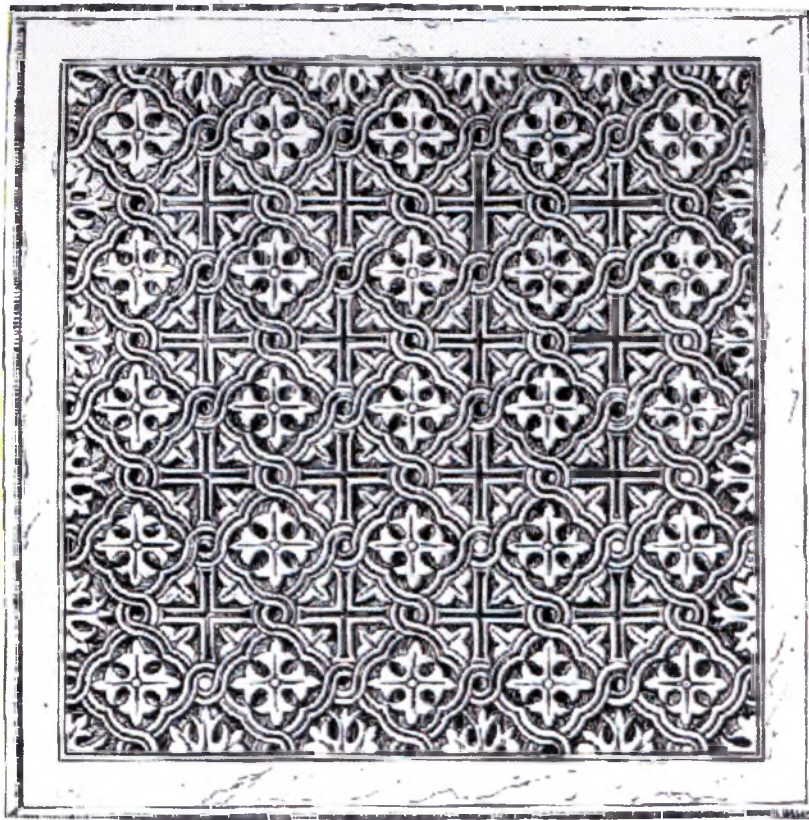
α. Επισκοπή Θεβών, Ν. Αγχιάλος, βασιλική Α, Αγ. Δημητρίου, κάτοψη.

β. Επισκοπή Θεβών, Ν. Αγχιάλος, βασιλική Α, Αγ. Δημητρίου, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

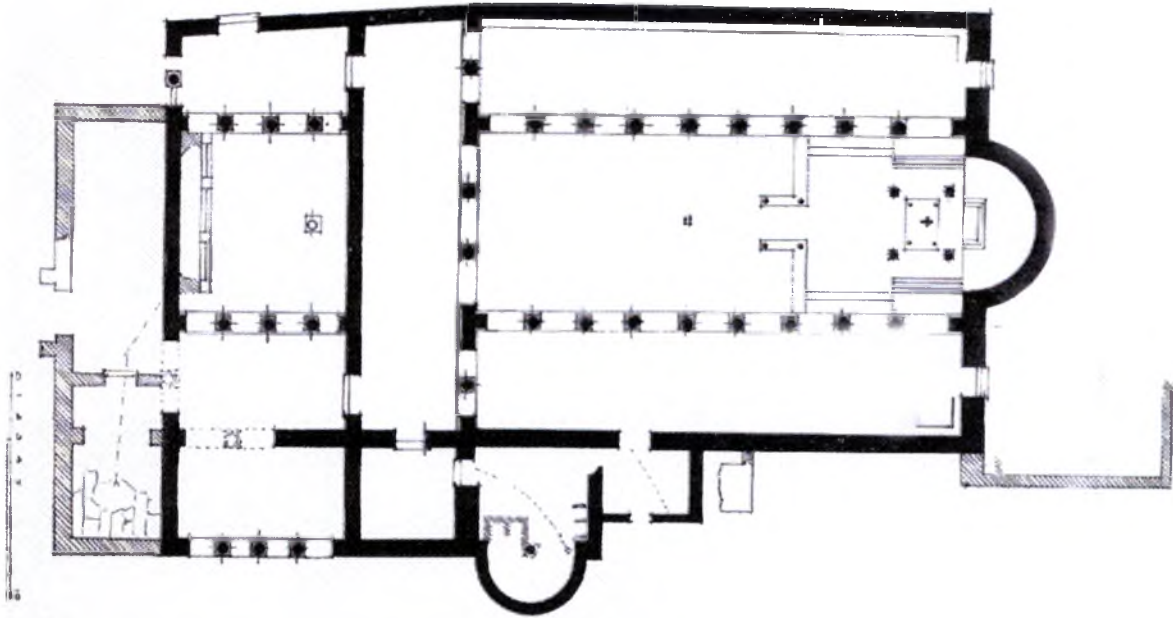
α. Επισκοπή Θηβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική Α, Αγ. Δημητρίου, θωράκια.

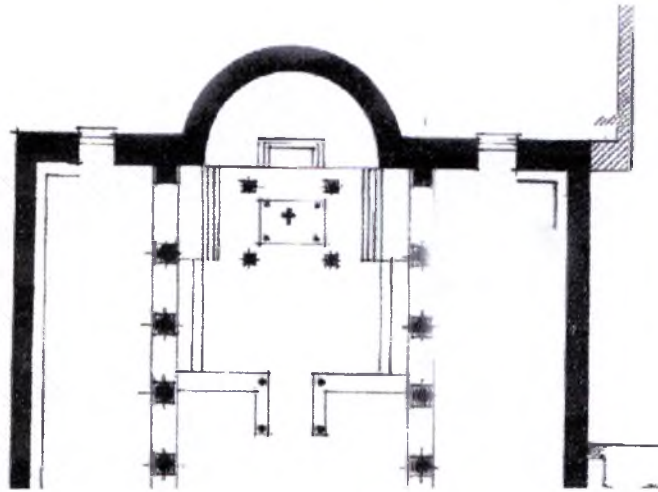
β. Επισκοπή Θηβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική Α, Αγ. Δημητρίου, θωράκια.

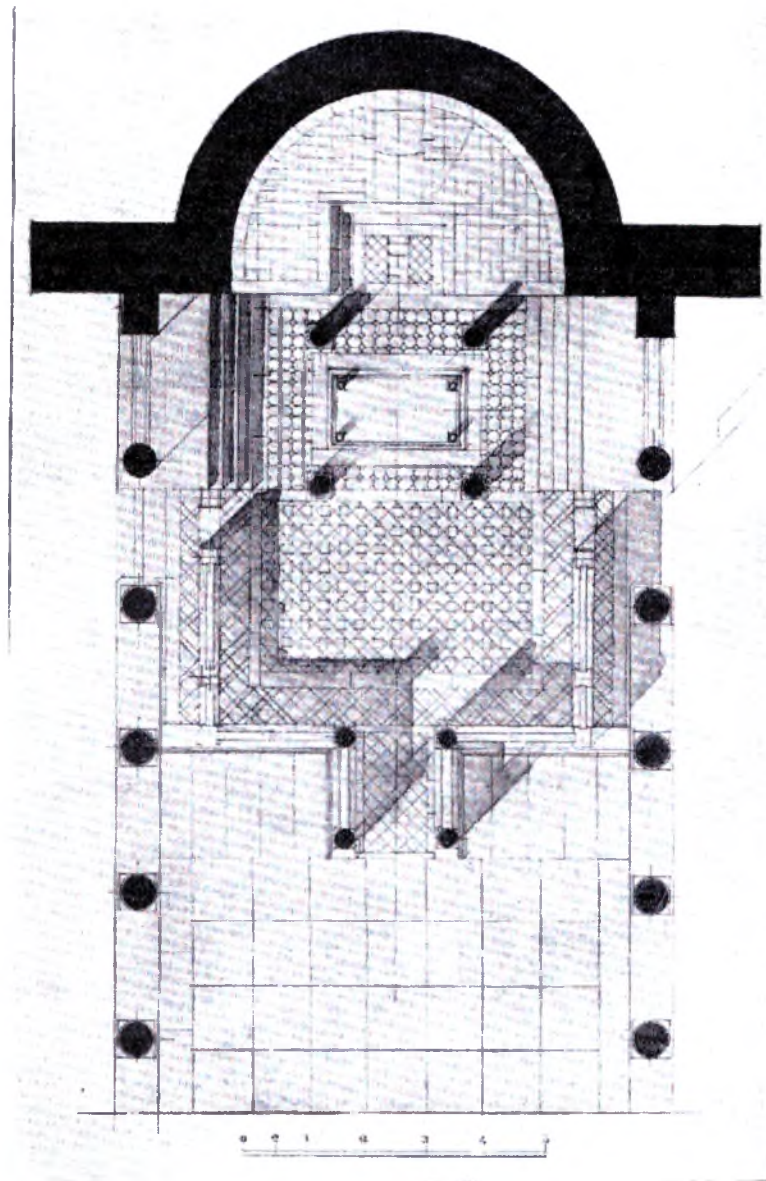
Επισκοπή Θεβών, Ν. Αγχιάλος, βασιλική Α, Αγ. Δημητρίου, απολήξεις πεσίσκων.

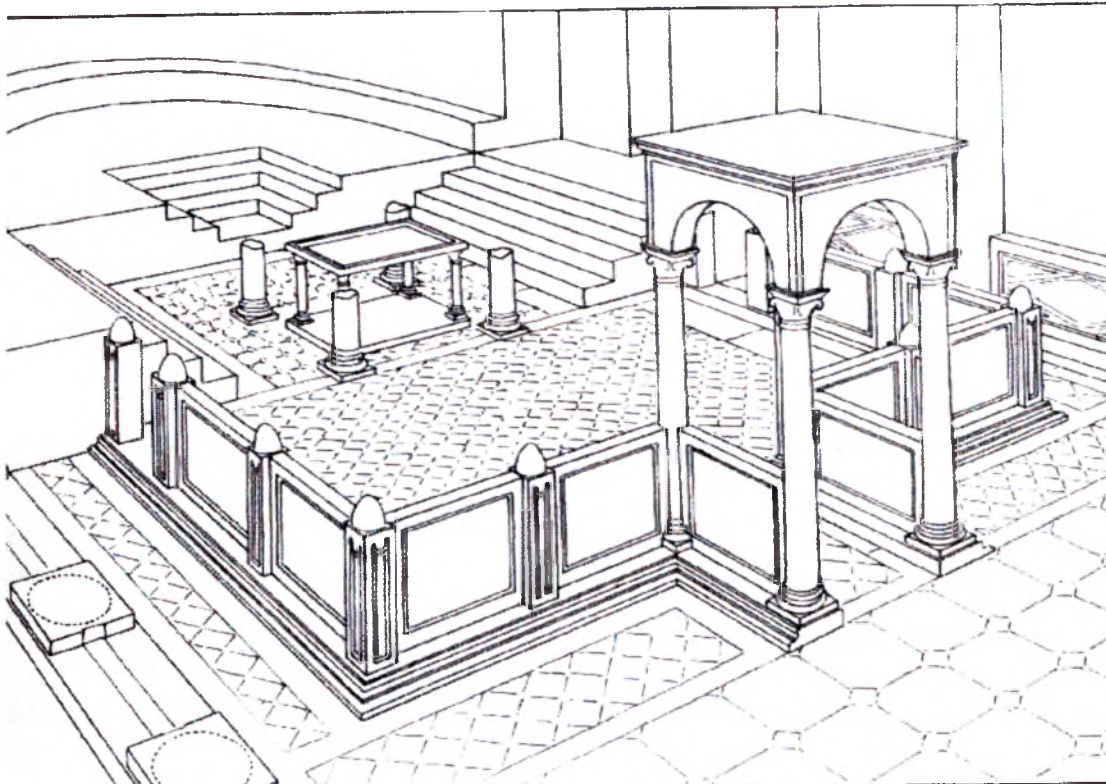
α. Επισκοπή Θεβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική Β, Επισκόπου Ελπιδίου, κάτοψη.

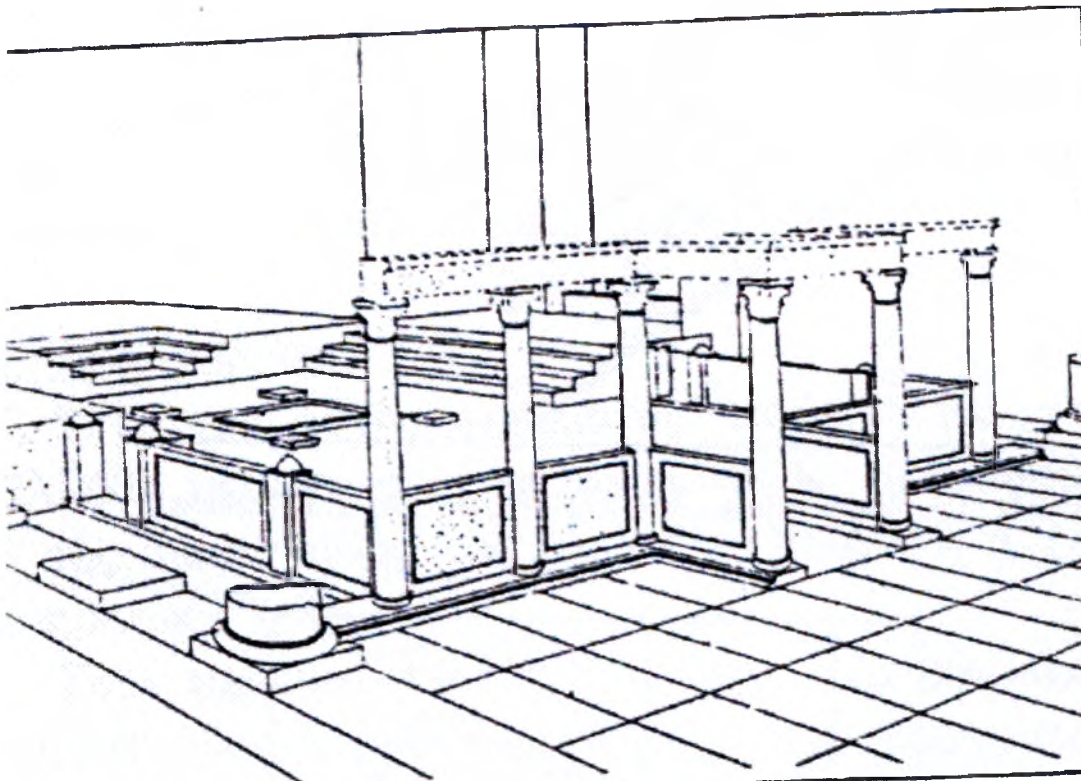
β. Επισκοπή Θεβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική Β, Επισκόπου Ελπιδίου, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

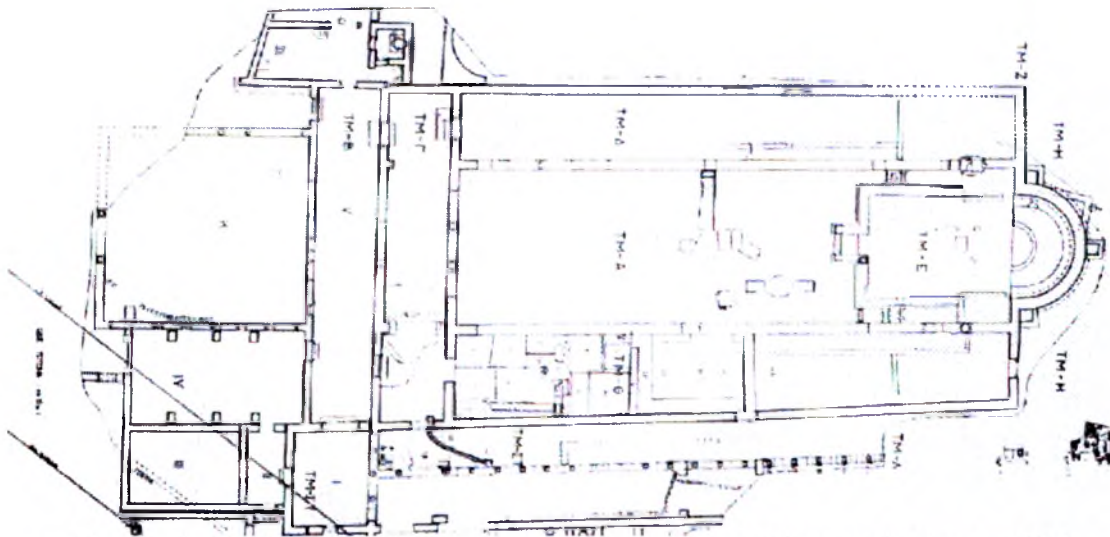
Επισκοπή Θηβών, Ν. Αγχιάλος, βασιλική Β, Επισκόπου Ελπίδιου, Ιερό Βήμα.

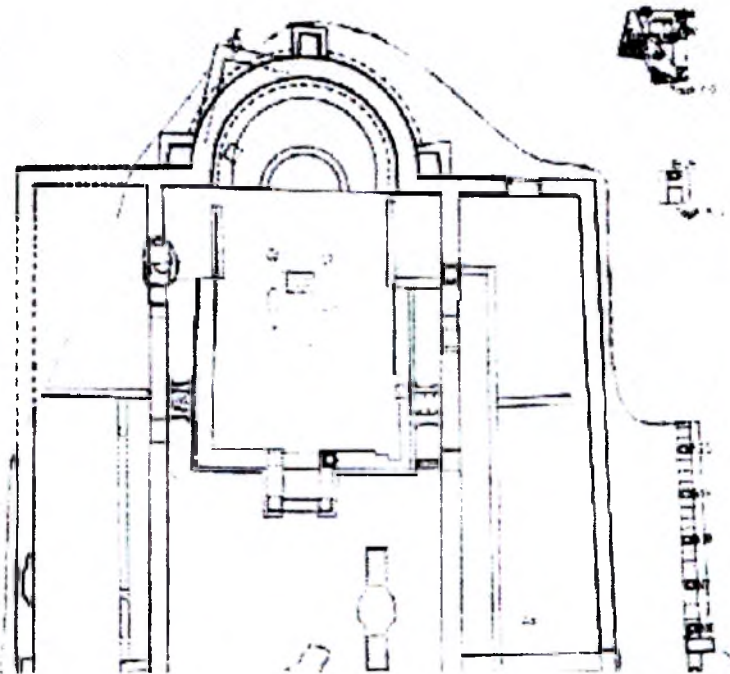
α. Επισκοπή Θηβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική Β, Επισκόπου Ελπιδίου, σχεδιαστική αποκατάσταση του φράγματος του Πρεσβυτερίου, Ορλάνδος.

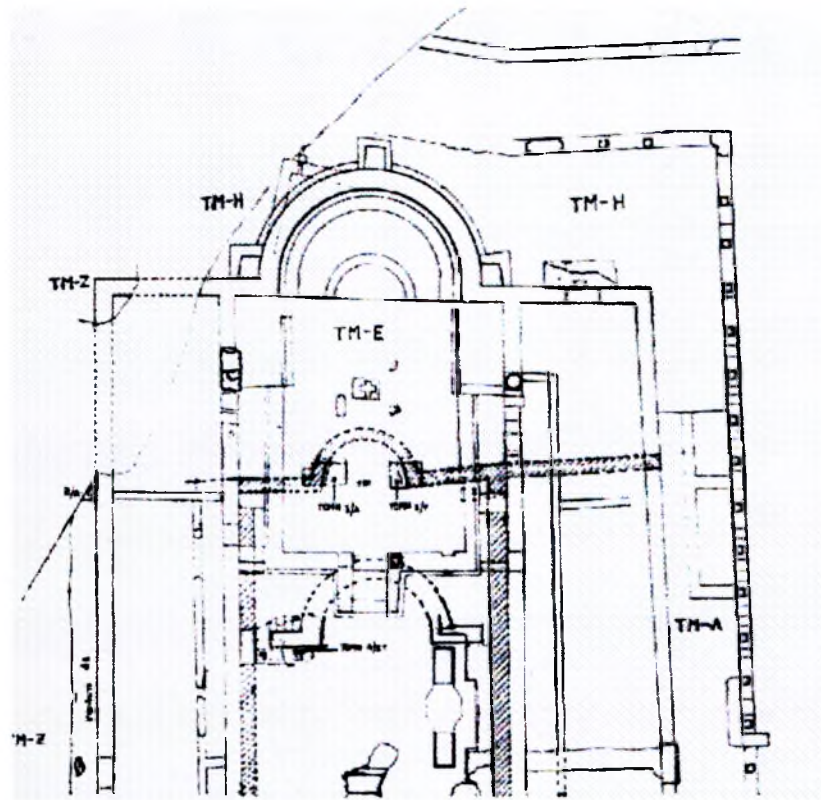
β. Επισκοπή Θηβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική Β, Επισκόπου Ελπιδίου, σχεδιαστική αποκατάσταση του φράγματος του Πρεσβυτερίου, Σωτηρίου.

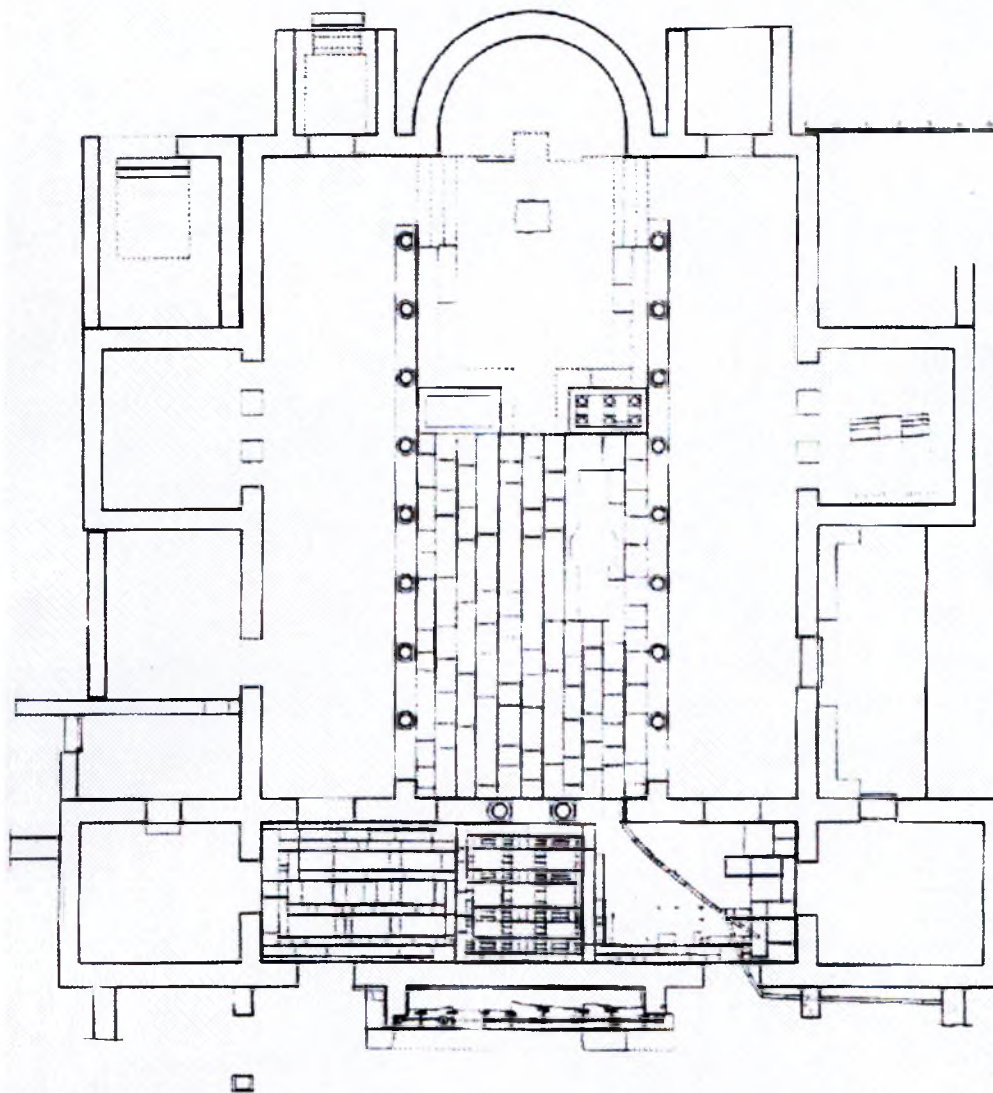
α. Επισκοπή Θεβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική Γ, Αρχιερέως Πέτρου, κάτοψη του 1975.

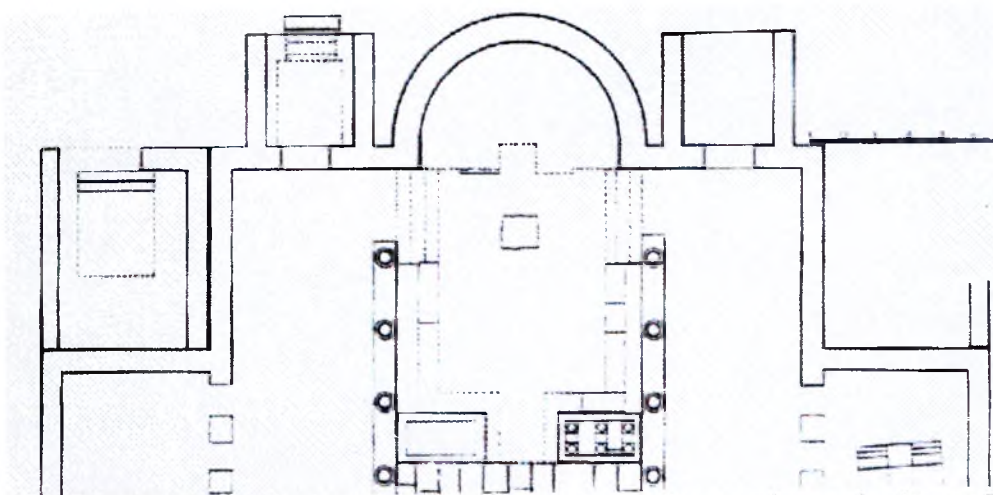
β. Επισκοπή Θεβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική Γ, Αρχιερέως Πέτρου, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος του 1975.

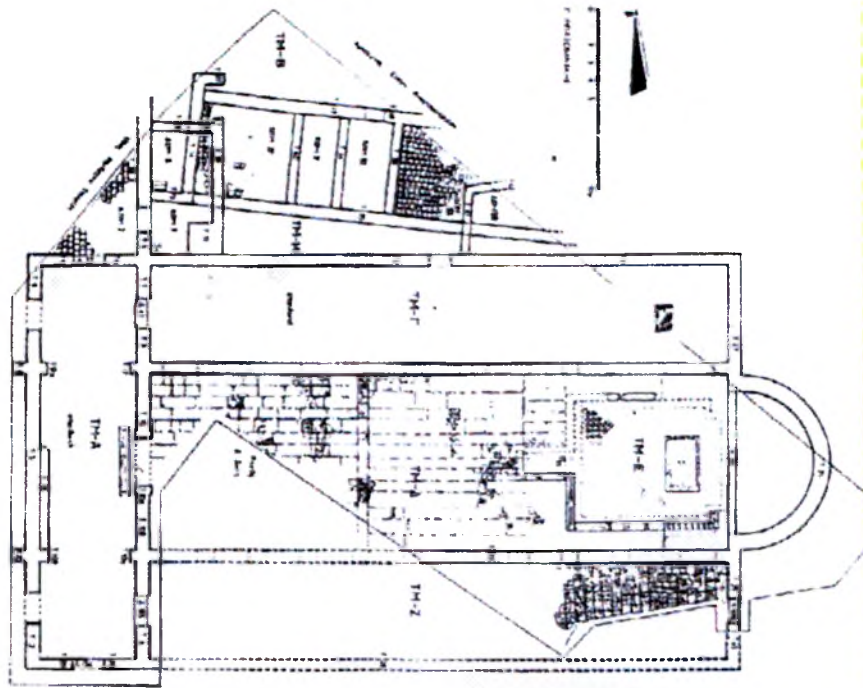
Επισκοπή Θεβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική Γ, Αρχιερέως Πέτρου, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος του 1982

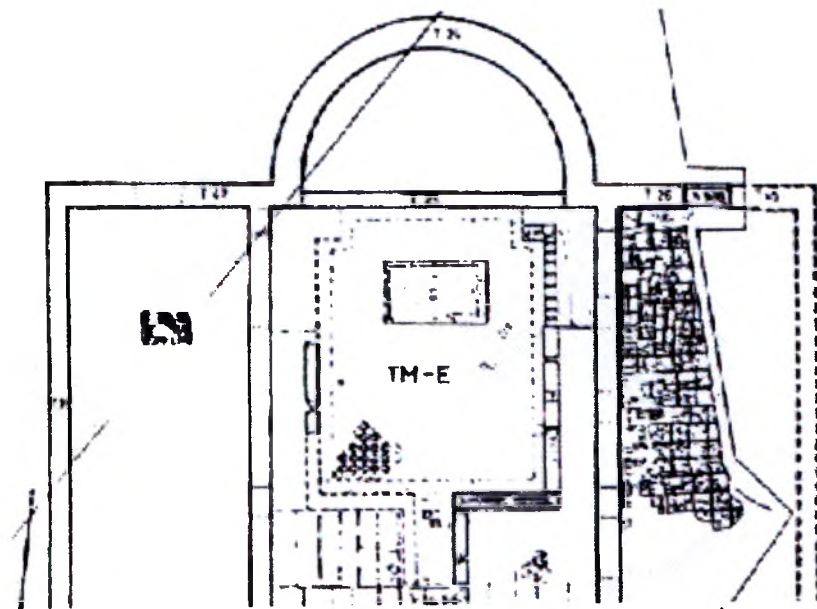
α. Επισκοπή Θεβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική Δ, Κοιμητηριακή, κάτοψη.

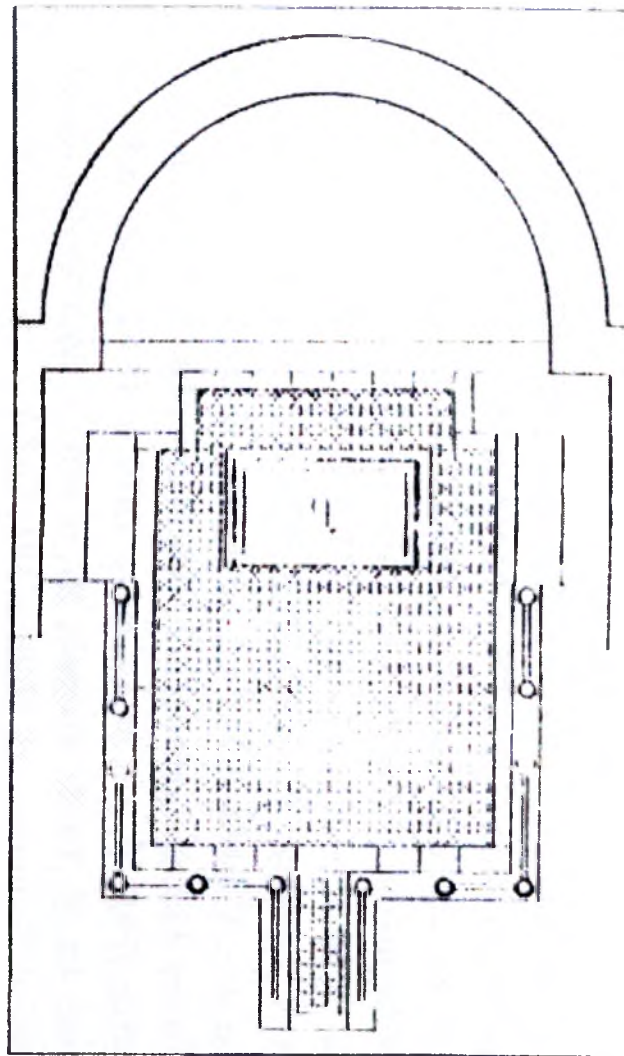
β. Επισκοπή Θεβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική Δ, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

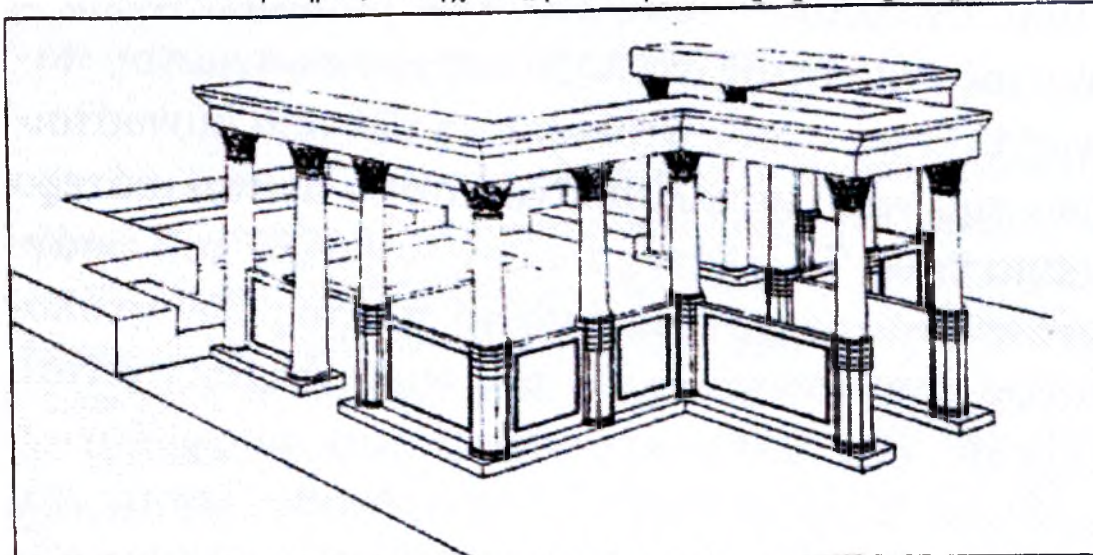
α. Επισκοπή Θεβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική του Μαρτυρίου, κάτοψη.

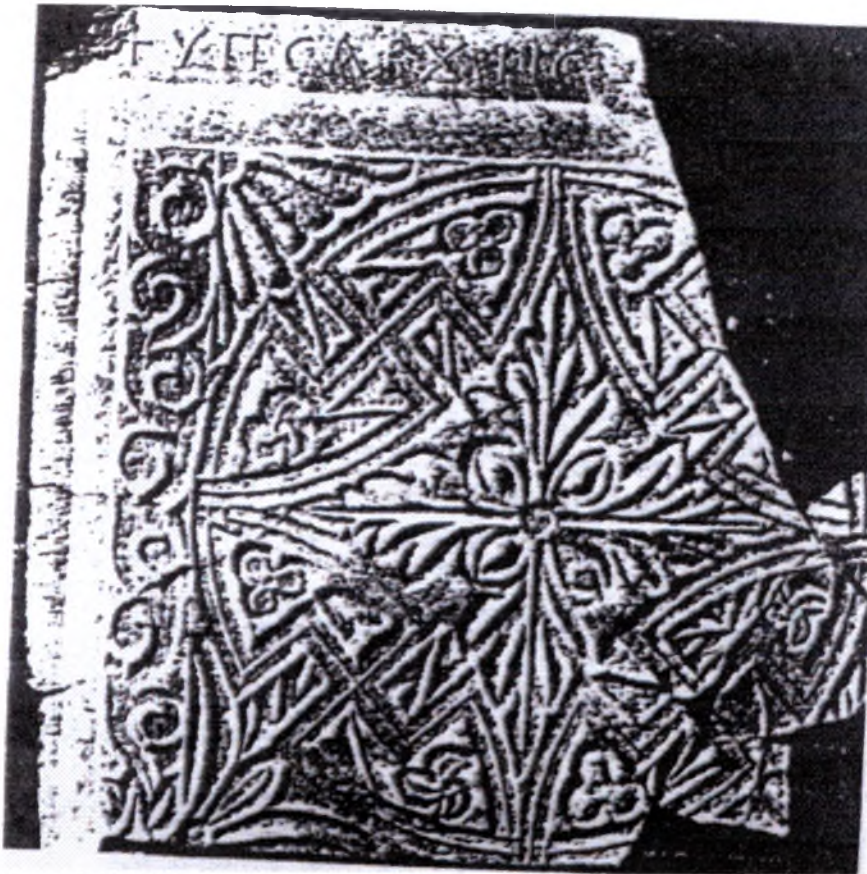
β. Επισκοπή Θεβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική του Μαρτυρίου, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

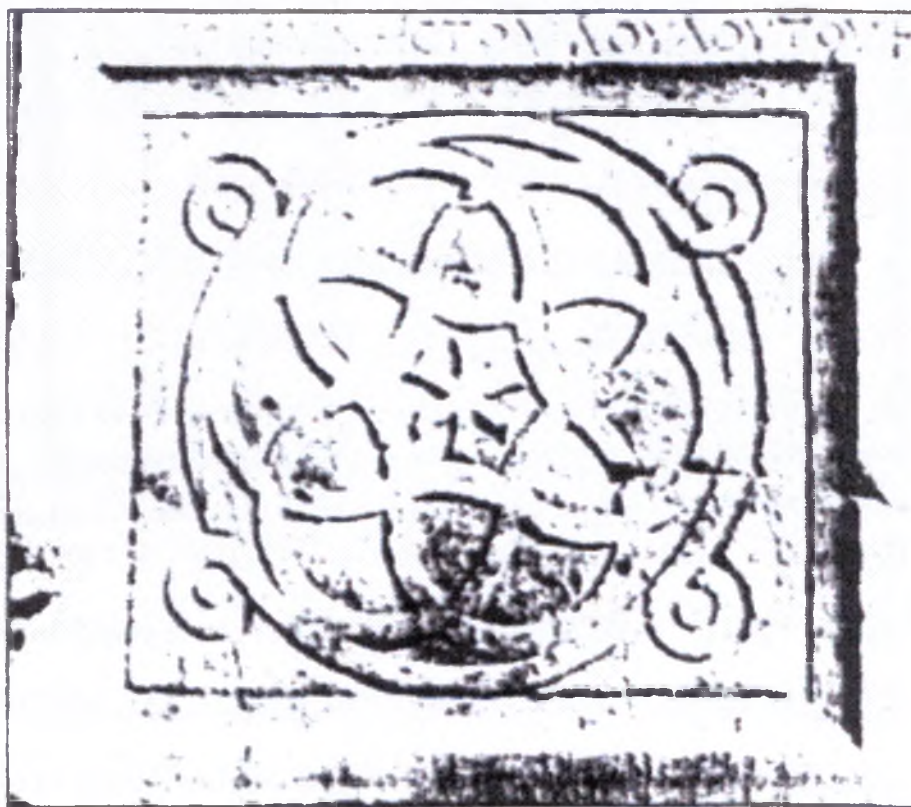
α. Επισκοπή Θηβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική του Μαρτυρίου, Ιερό Βήμα.

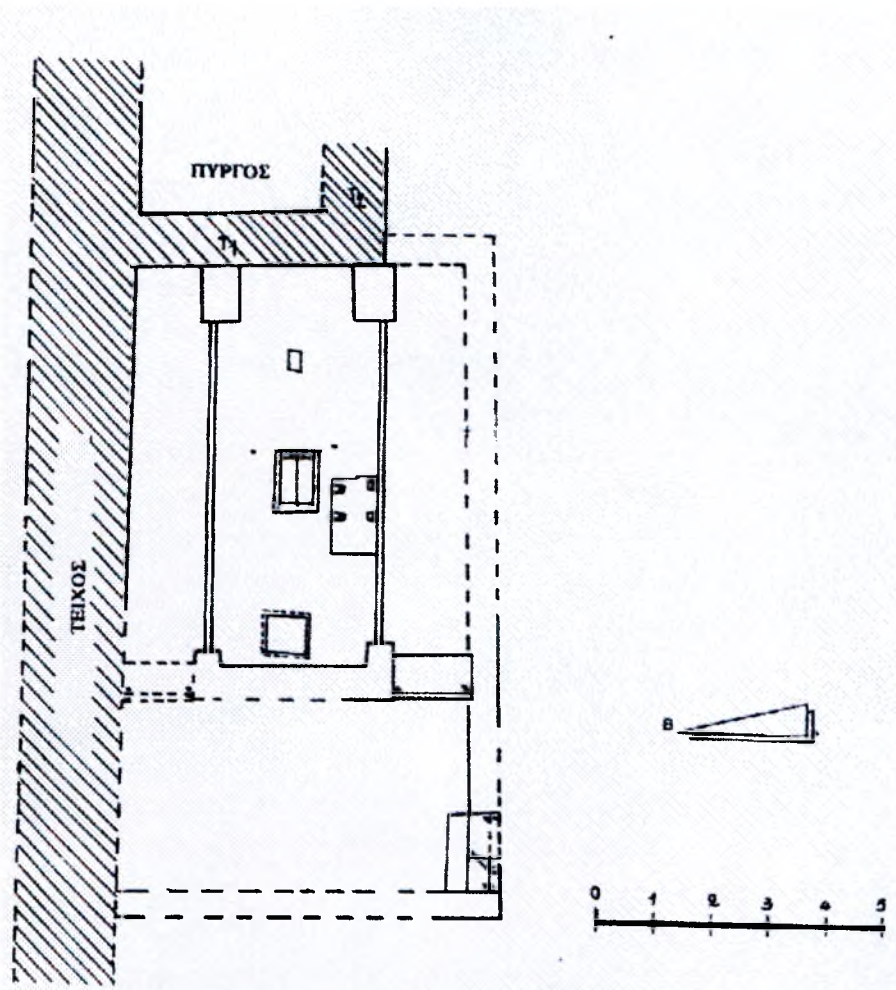
β. Επισκοπή Θηβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική του Μαρτυρίου, σχεδιαστική αποκατάσταση Λαζαρίδης.

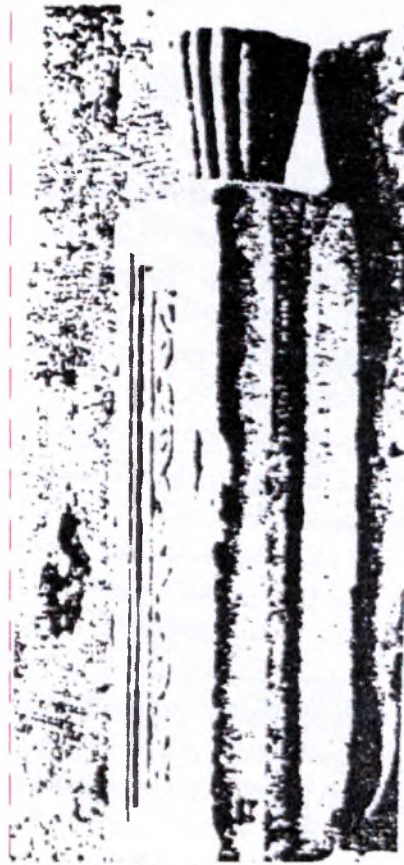
α. Επισκοπή Θηβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική του Μαρτυρίου, ενεπίγραφο θωράκιο.

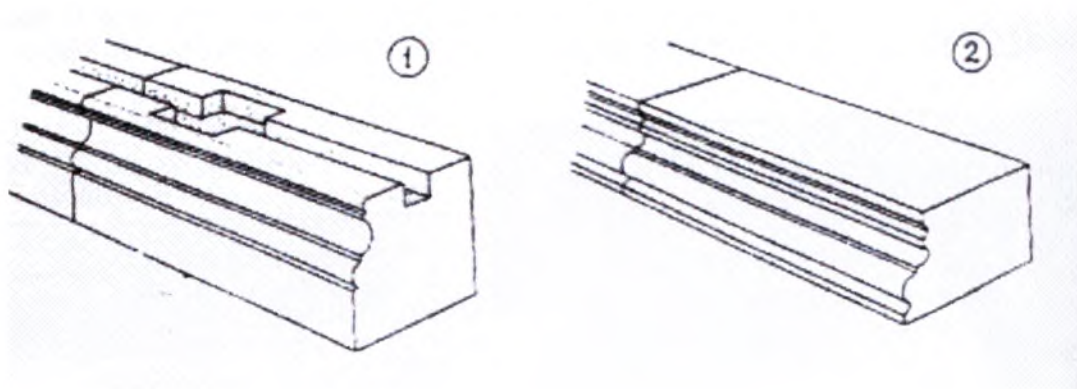
β. Επισκοπή Θηβών, Ν. Αγγιάλος, βασιλική του Μαρτυρίου, ενεπίγραφο θωράκιο.

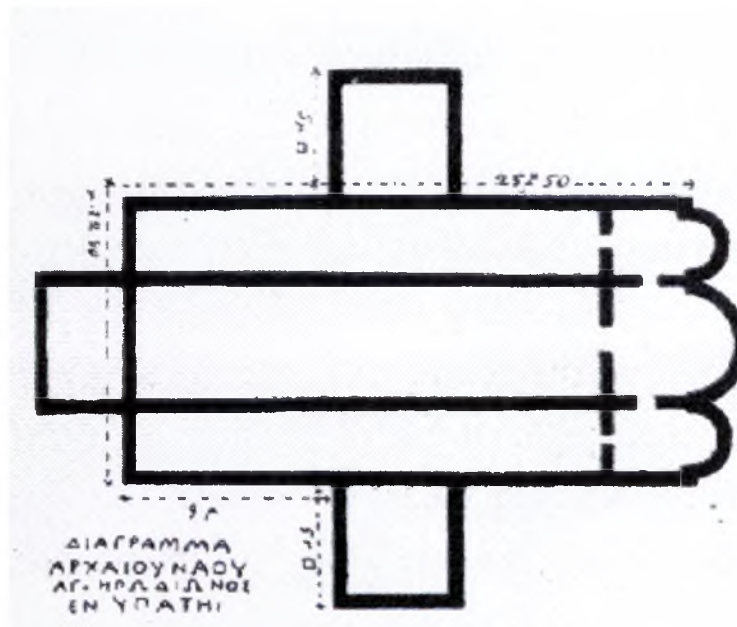
Επισκοπή Θεσβών, Ν. Αγγιάλος, τρίκλιτος ιδιότυπος ναΐσκος, κάτοψη.

α. Επισκοπή Θηβών, Ν. Αγγιάλος, πεσσίσκος.

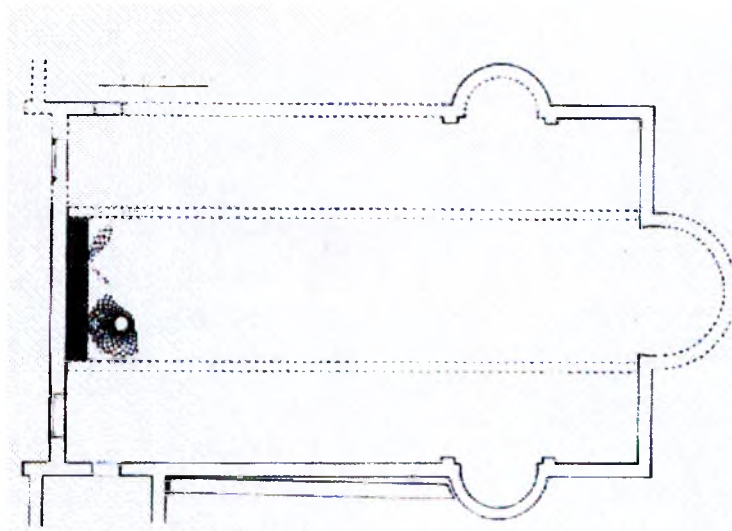
β. Επισκοπή Θηβών, Ν. Αγγιάλος, στυλοβάτες.

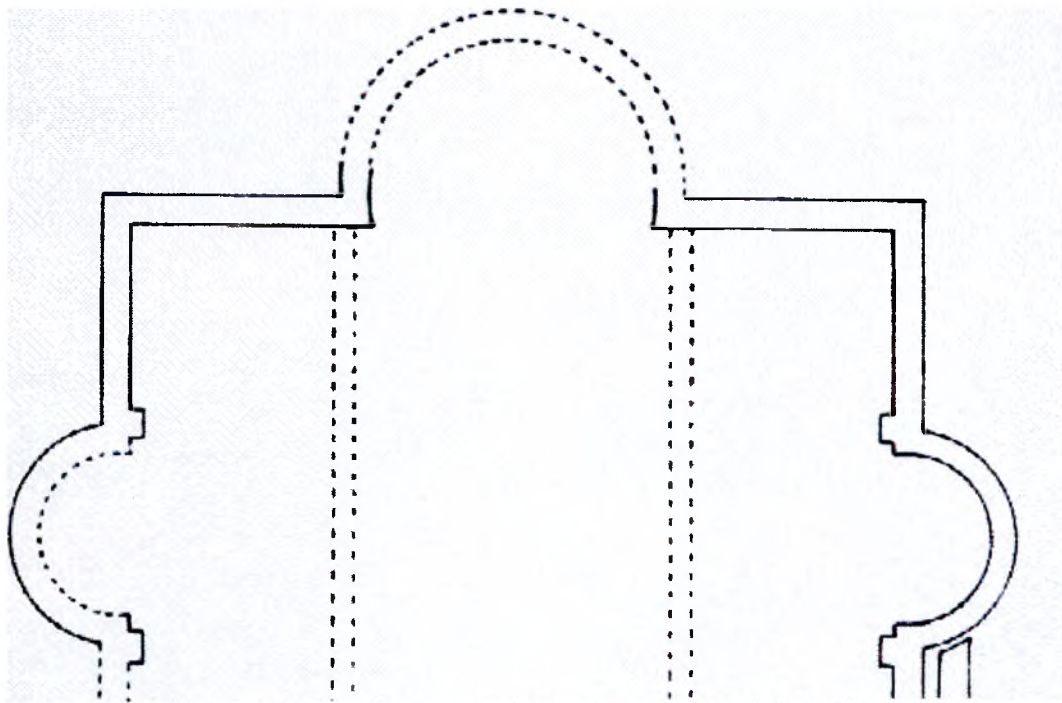
α. Επισκοπή Υπάτης, Γυμνάσιο, βασιλική Αγ. Ηρωδίωνα, κάτοψη.

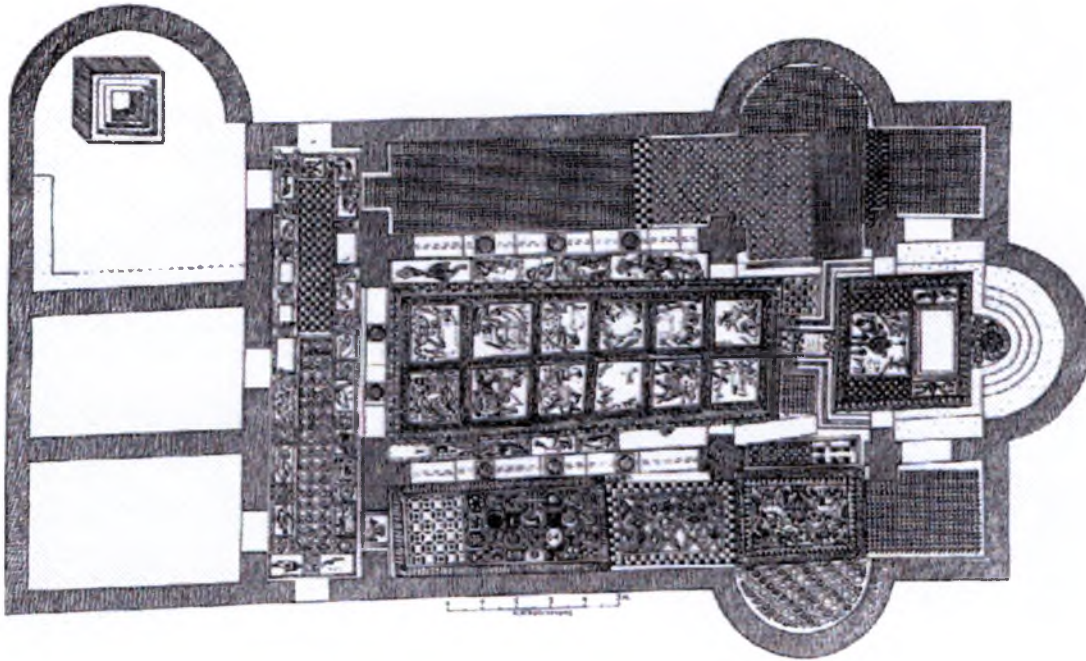
β. Επισκοπή Υπάτης, Γυμνάσιο, βασιλική Αγ. Ηρωδίωνα, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

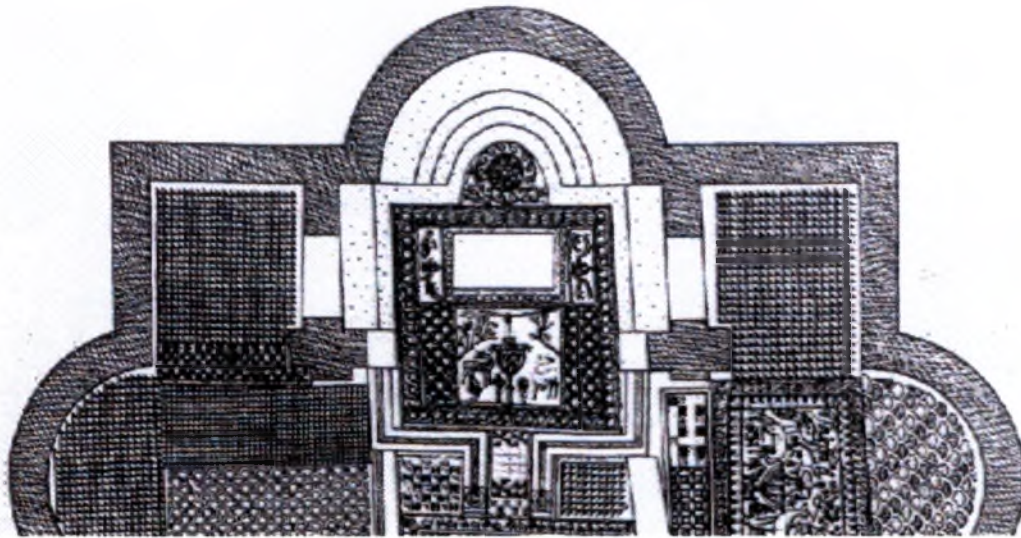
α. Επισκοπή Υπάτης, Θαυμακός Δομοκού, θέση Παρεκκλησιά ή Ανάθεμα, βασιλική, κάτοψη.

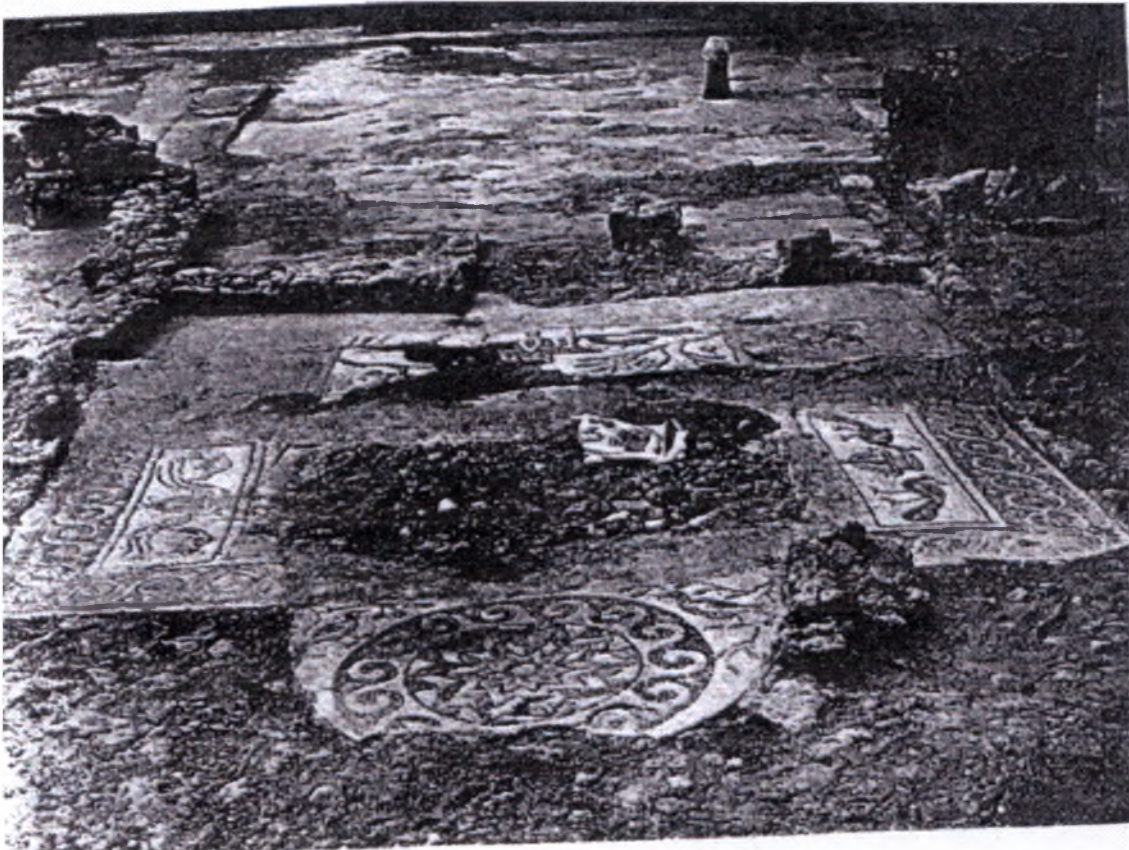
β. Επισκοπή Υπάτης, Θαυμακός Δομοκού, θέση Παρεκκλησιά ή Ανάθεμα, βασιλική, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

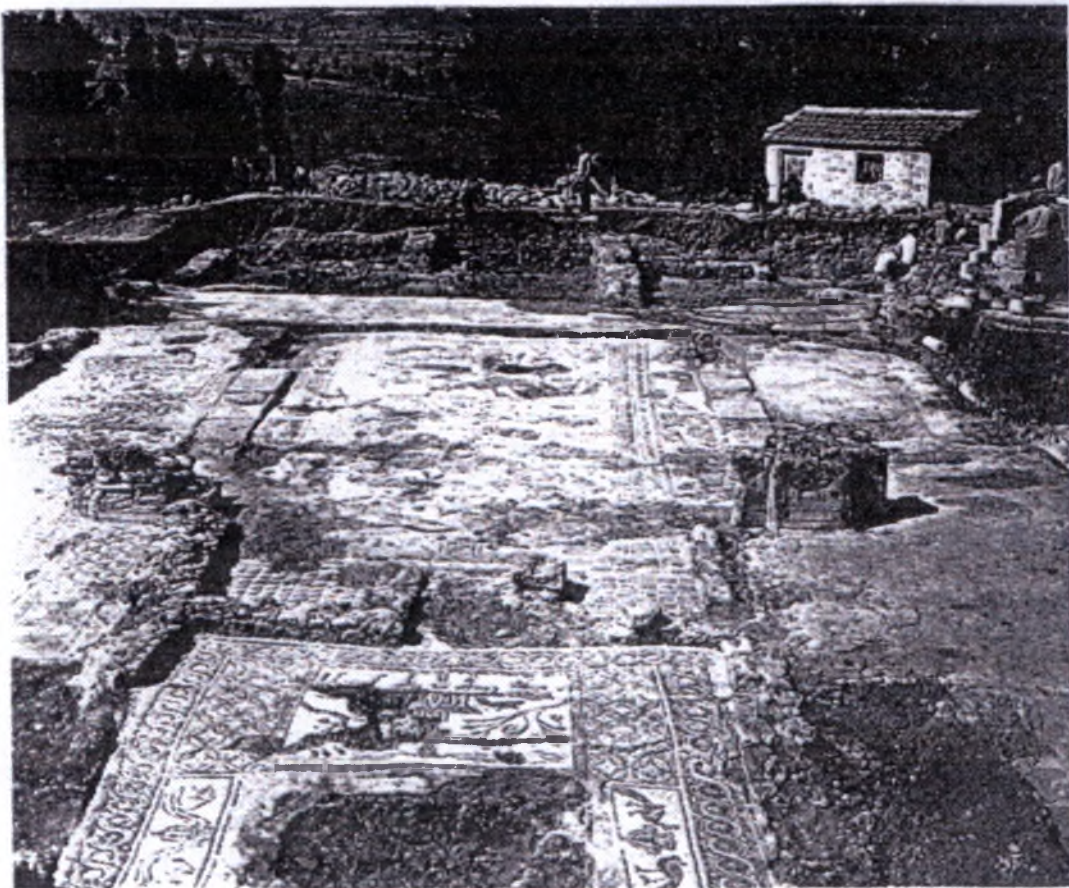
α. Επισκοπή Καισάρειας, Αγία Παρασκευή Κοζάνης, βασιλική, κάτοψη.

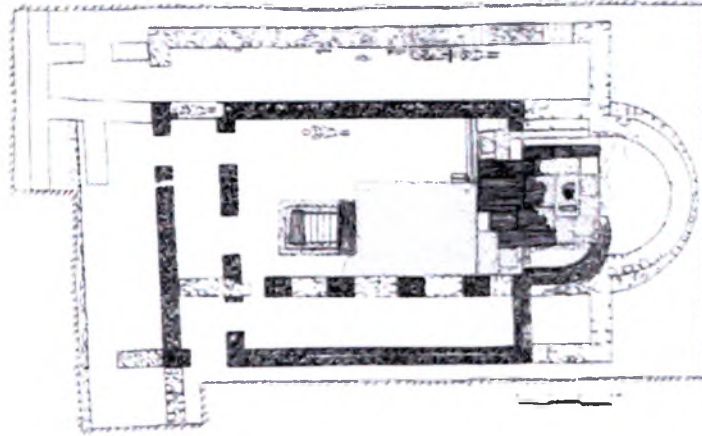
β. Επισκοπή Καισάρειας, Αγία Παρασκευή Κοζάνης, βασιλική, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

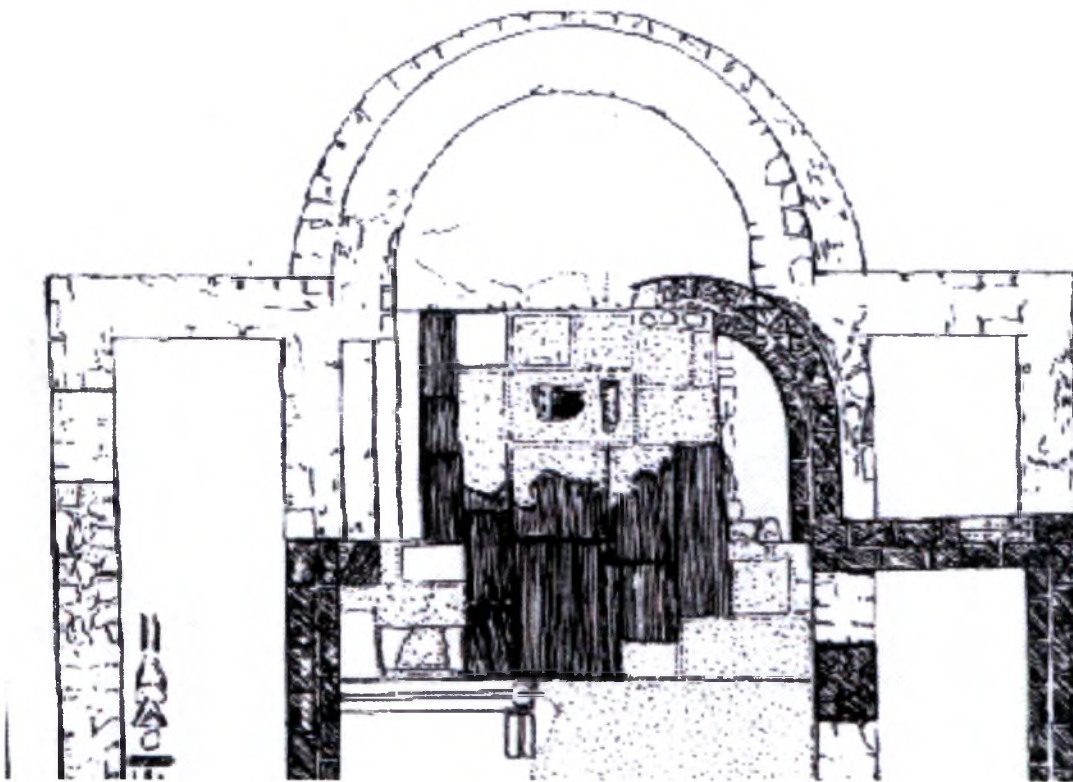
α. Επισκοπή Καισάρειας, Αγία Παρασκευή Κοζάνης, βασιλική, άποψη από ανατολικά.

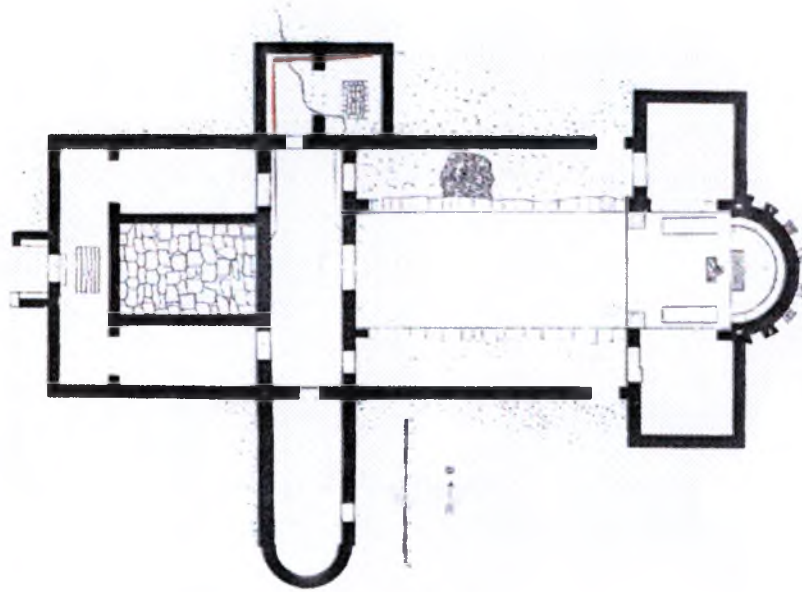
β. Επισκοπή Καισάρειας, Αγία Παρασκευή Κοζάνης, βασιλική, άποψη από ανατολικά.

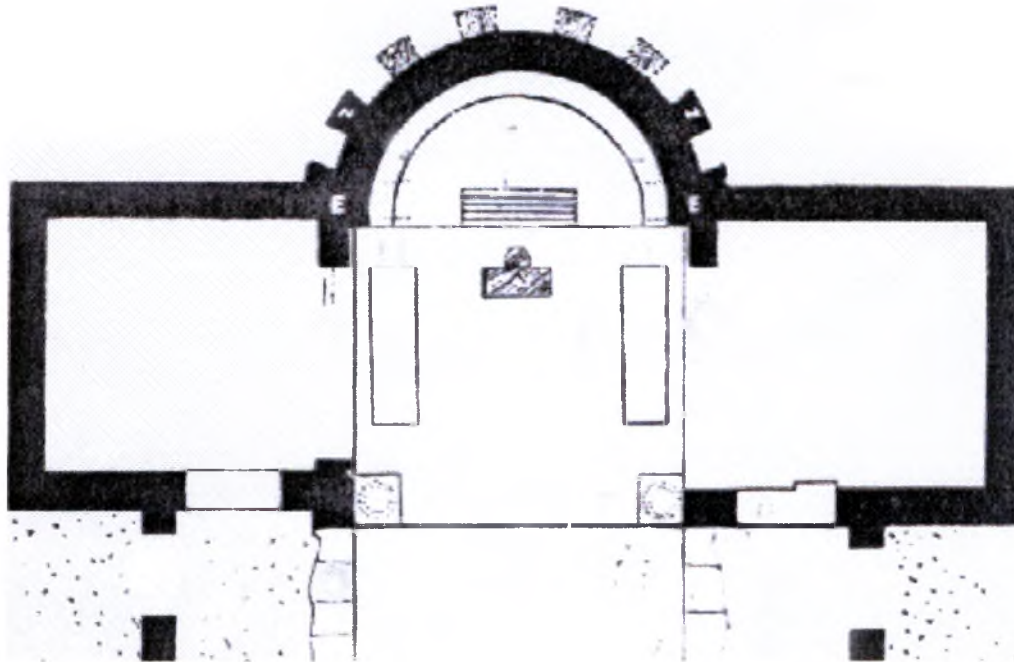
α. Επισκοπή Διοκλητιανουπόλεως, Άργος Ορεστικό (Διοκλητιανούπολις), θέση Αρμενοχώρι, βασιλική Β, κάτοψη.

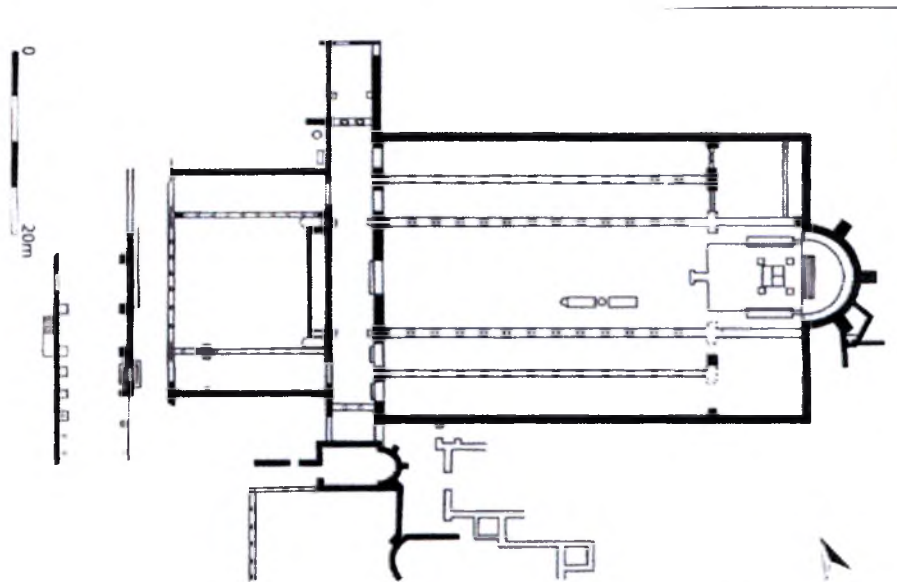
β. Επισκοπή Διοκλητιανουπόλεως, Άργος Ορεστικό (Διοκλητιανούπολις), θέση Αρμενοχώρι, βασιλική Β, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

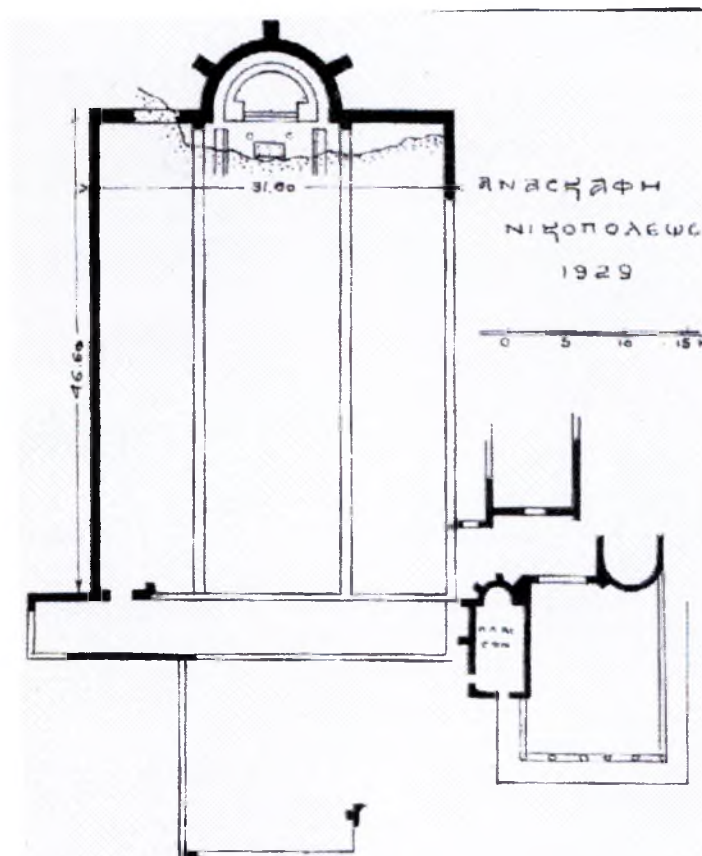
α. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Νικόπολη, βασιλική Α, του Αγ. Δημητρίου ή του Δουμετίου, κάτοψη.

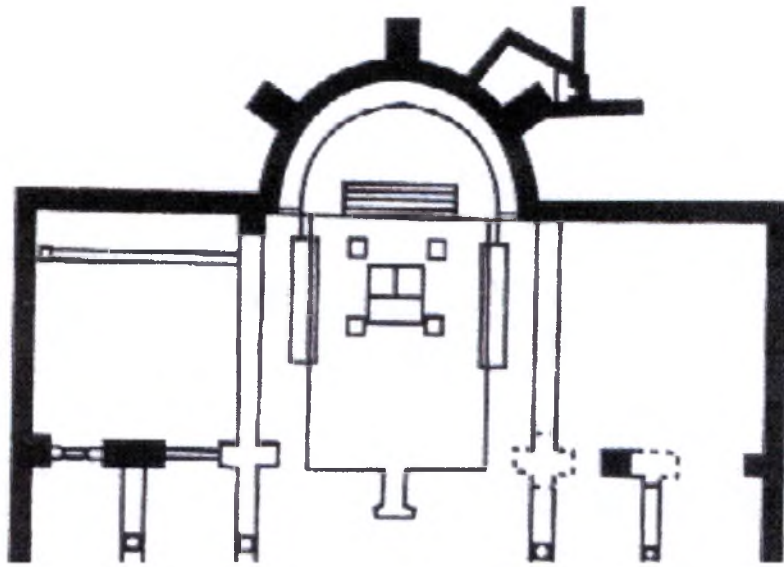
β. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Νικόπολη, βασιλική Α, του Αγ. Δημητρίου ή του Δουμετίου, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

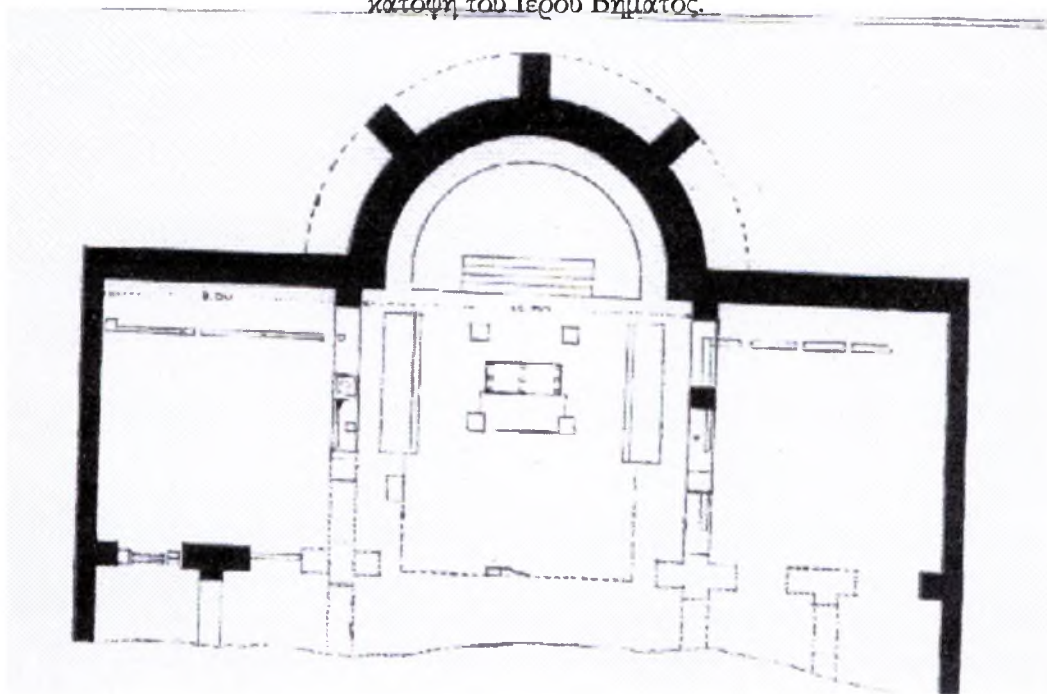
α. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Νικόπολη, βασιλική Β, του Αλκίσονα, κάτοψη.

β. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Νικόπολη, βασιλική Β, του Αλκίσονα, κάτοψη του 1929.

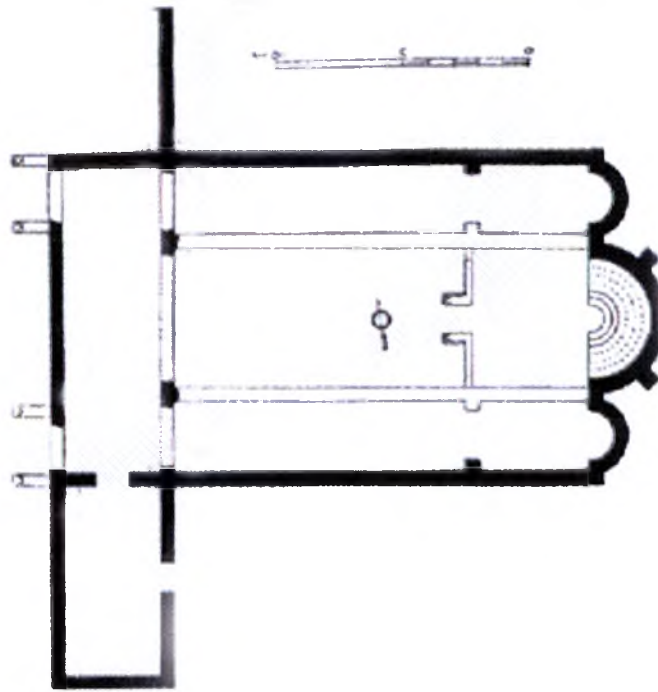
α. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Νικόπολη, βασιλική Β, του Αλκίσονα, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

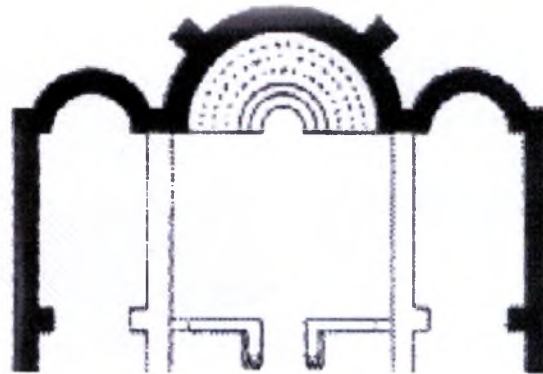
β. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Νικόπολη, βασιλική Β, του Αλκίσονα, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

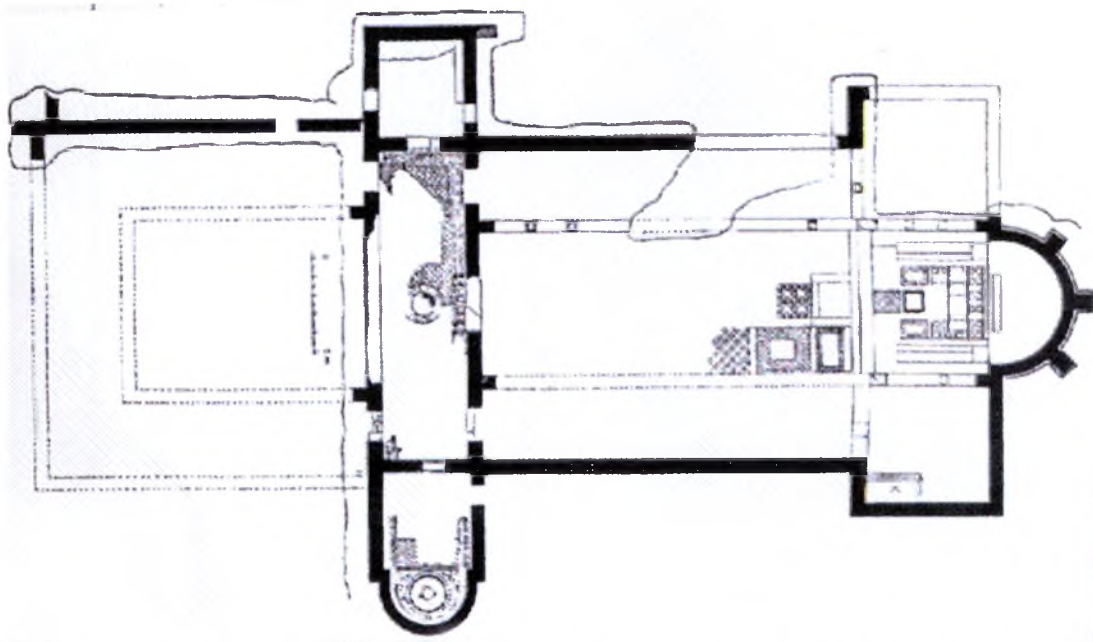
Μητρόπολη Νικοπόλεως, Νικόπολη, βασιλική Β, του Αλλίσωνα, θραύσμα θωρακίου με απεικόνιση αμνού.

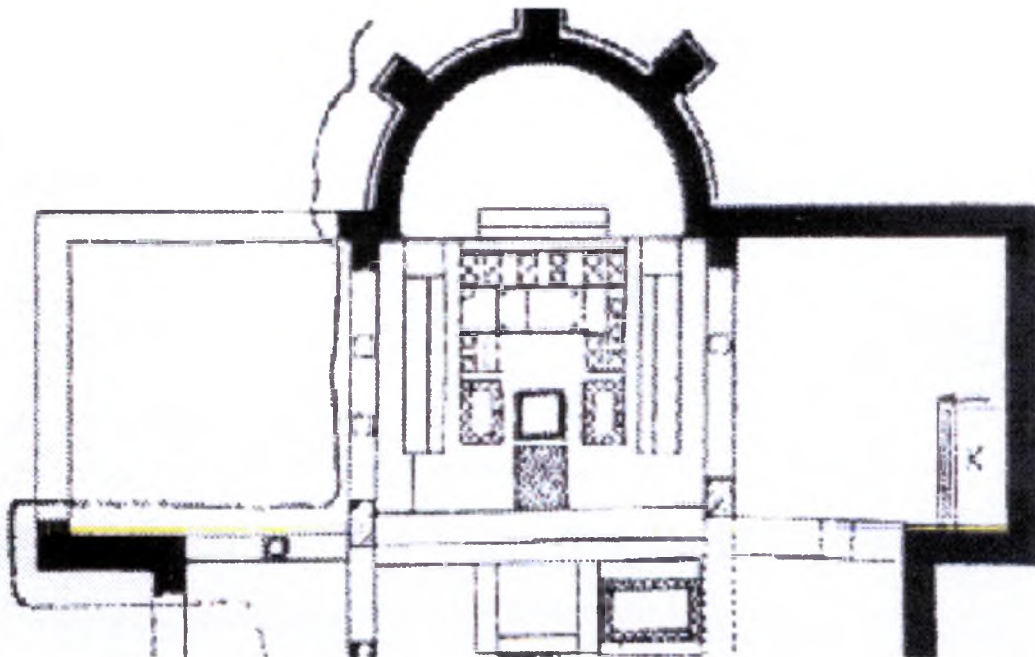
α. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Νικόπολη, βασιλική Γ, κάτοψη.

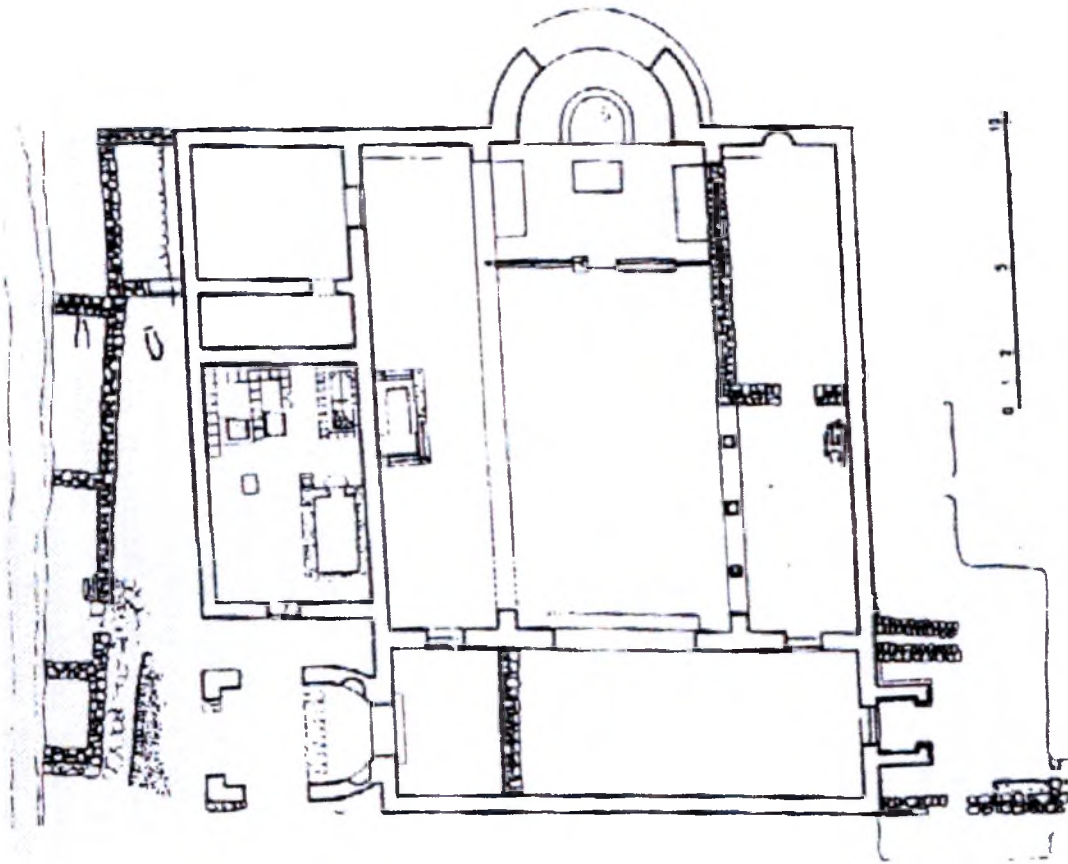
β. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Νικόπολη, βασιλική Γ, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

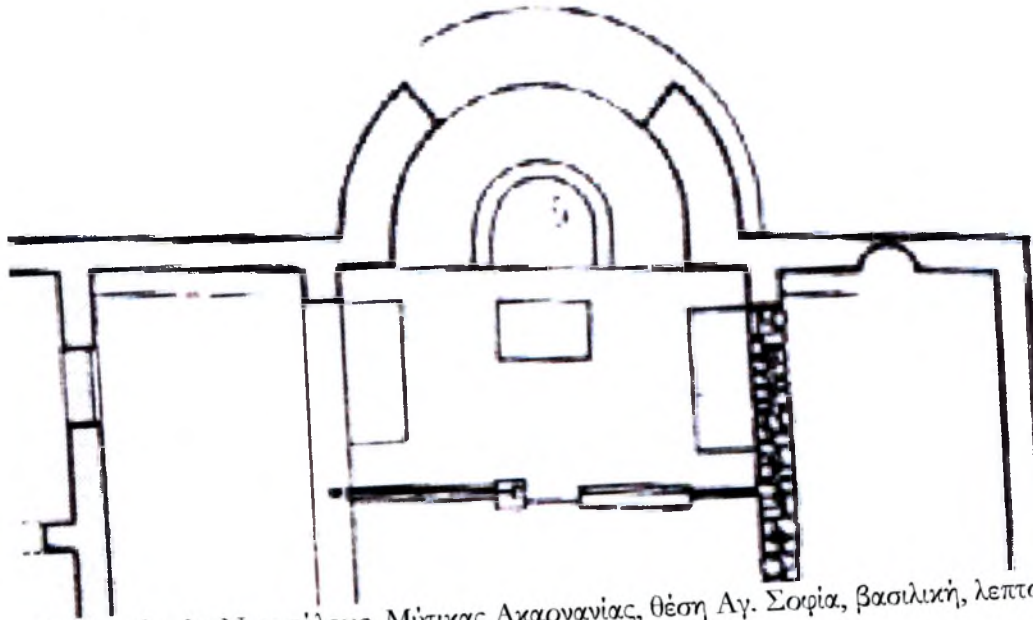
α. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Νικόπολη, λόφος Ασυρμάτου, βασιλική Δ, κάτοψη.

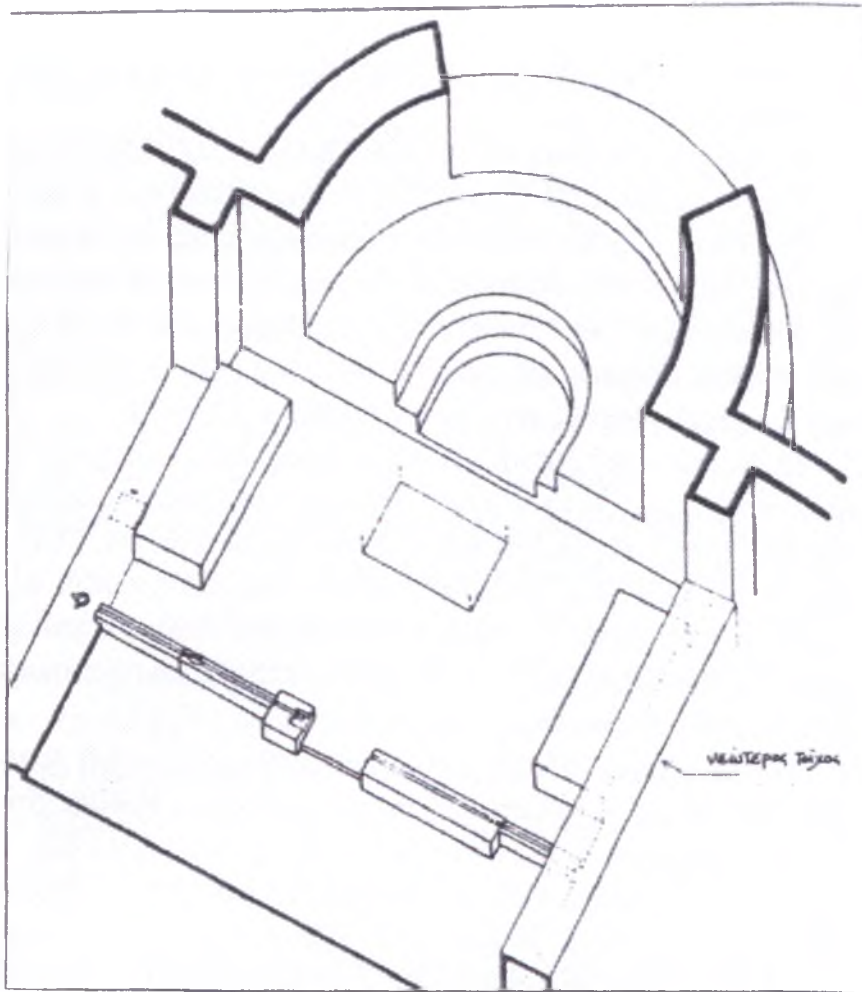
β. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Νικόπολη, Λόφος Ασυρμάτου, βασιλική Δ, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

α. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Μύτικας Ακαρνανίας, θέση Αγ. Σοφία, βασιλική, κάτοψη.

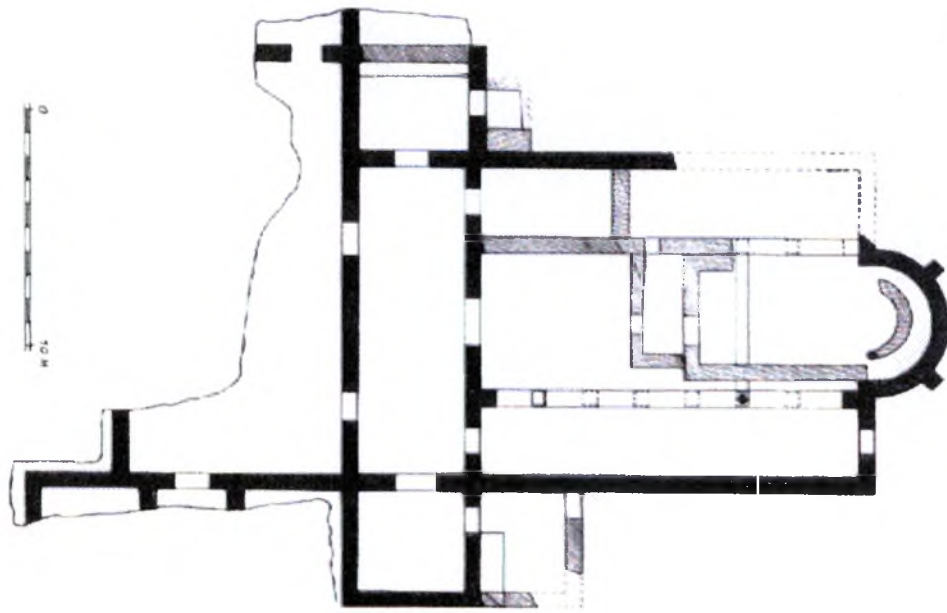
β. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Μύτικας Ακαρνανίας, θέση Αγ. Σοφία, βασιλική, λεπτομέρεια από την κάτοψη του ιερού Βήματος.

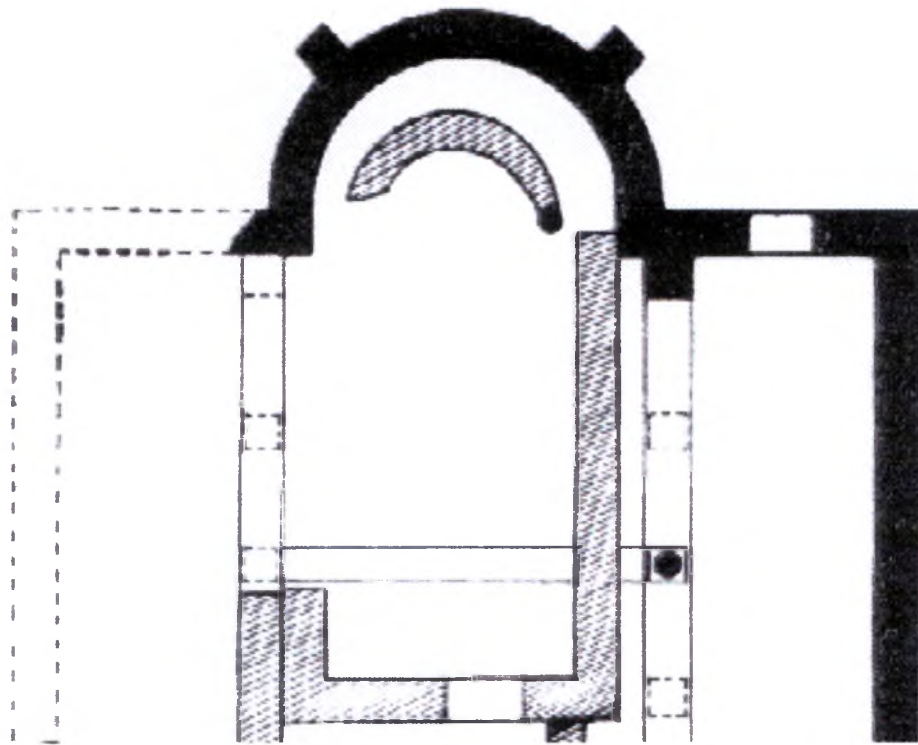
α. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Μύτικας Ακαρνανίας, θέση Αγ. Σοφία, βασιλική, ισομετρική απεικόνιση.

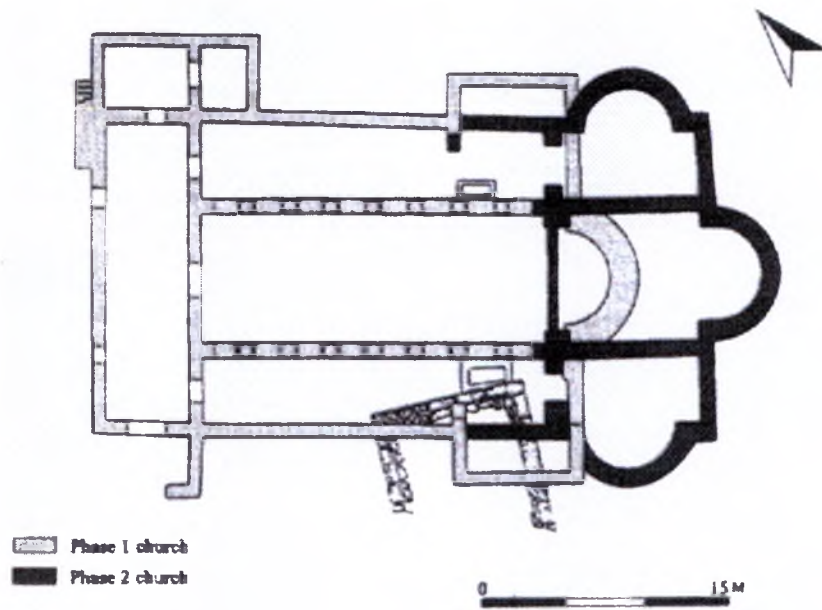
β. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Μύτικας Ακαρνανίας, θέση Αγ. Σοφία, βασιλική, θωράκιο.

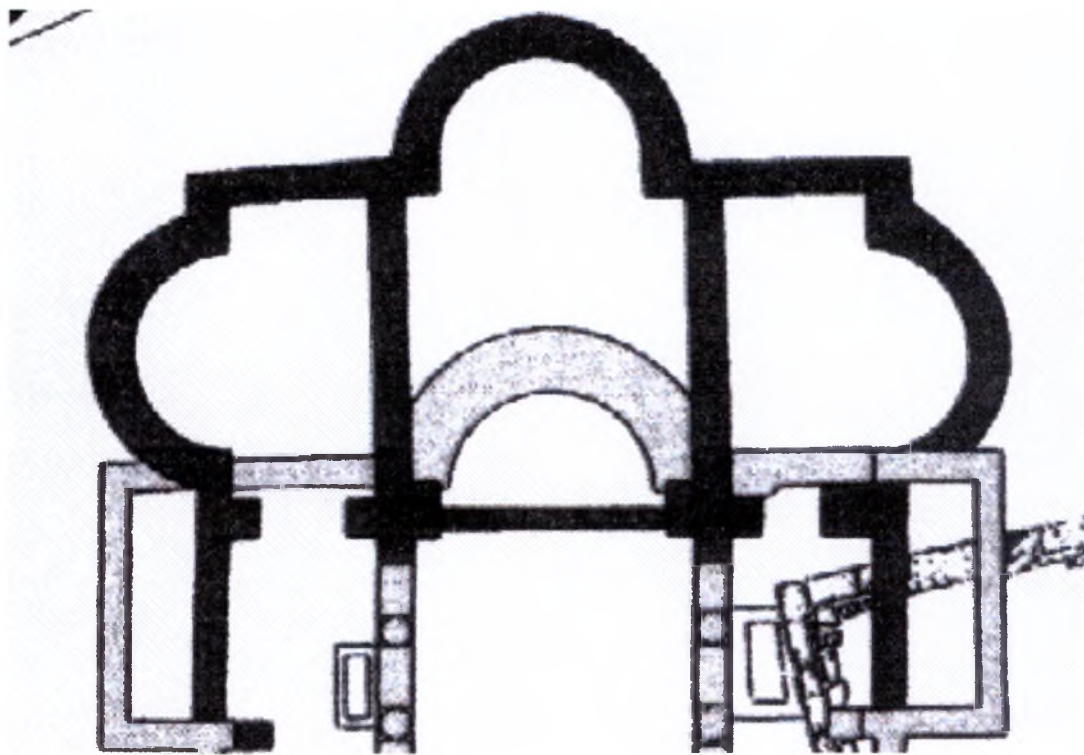
α. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Νησίδα Κέφαλος Αμβρακικού κόλπου, βασιλική Α, κάτοψη.

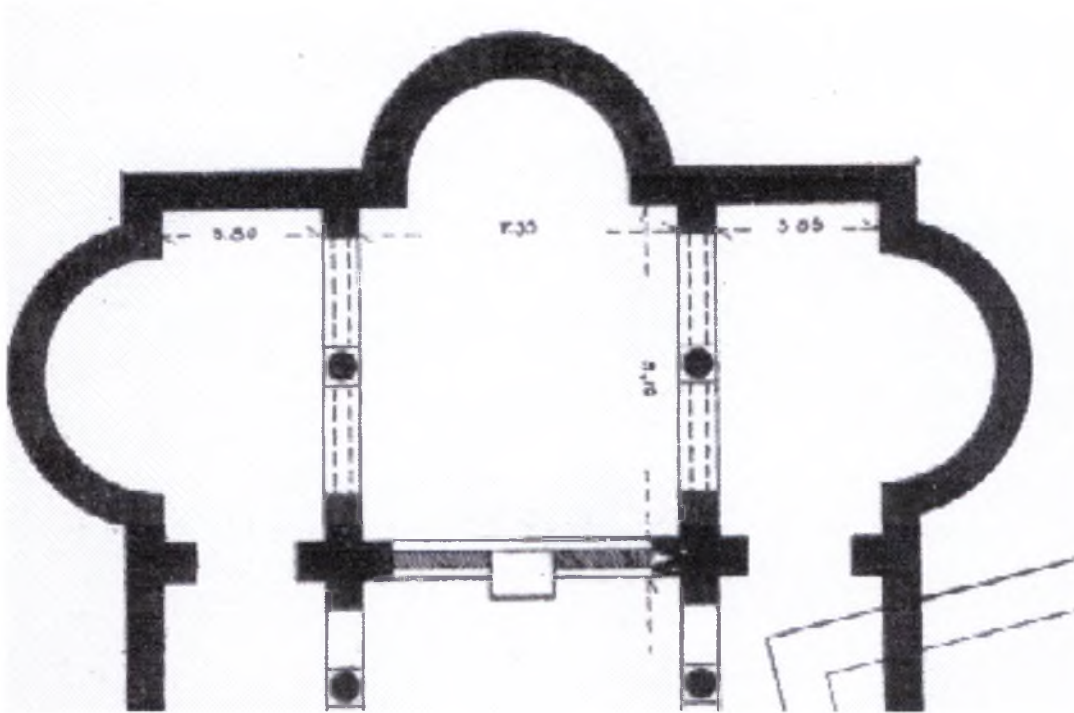
β. Μητρόπολη Νικοπόλεως, Νησίδα Κέφαλος Αμβρακικού κόλπου, βασιλική Α, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

α. Επισκοπή Δωδώνης, Δωδώνη, Ιερό του Διός, βασιλική, κάτοψη.

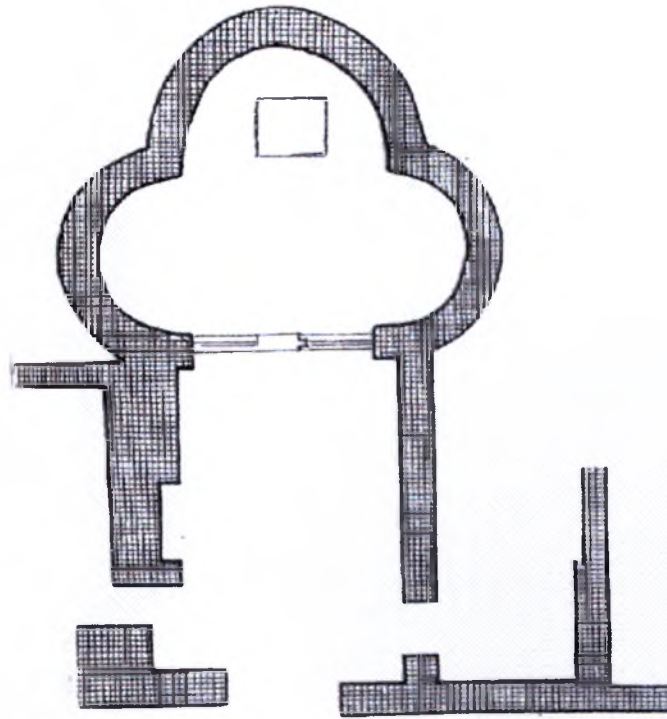
β. Επισκοπή Δωδώνης, Δωδώνη, Ιερό του Διός, βασιλική, λεπτομέρεια της κάτοψης του Ιερού Βήματος.

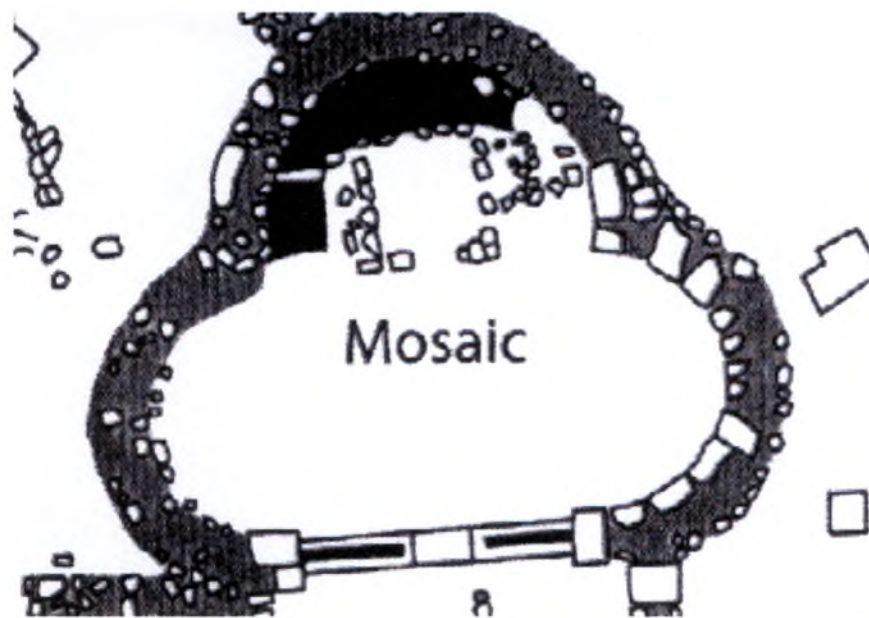
α. Επισκοπή Δωδώνης, Δωδώνη, Ιερό του Διός, βασιλική, λεπτομέρεια της κάτοψης του Ιερού Βήματος.

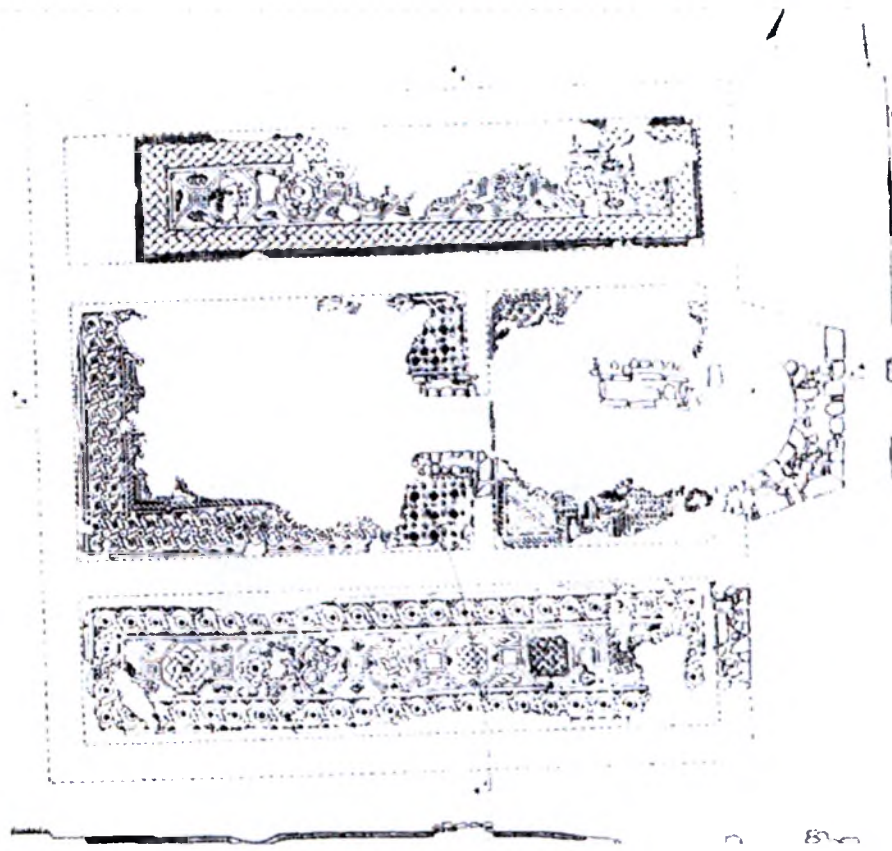
β. Επισκοπή Δωδώνης, Δωδώνη, Ιερό του Διός, βασιλική, θωράκιο

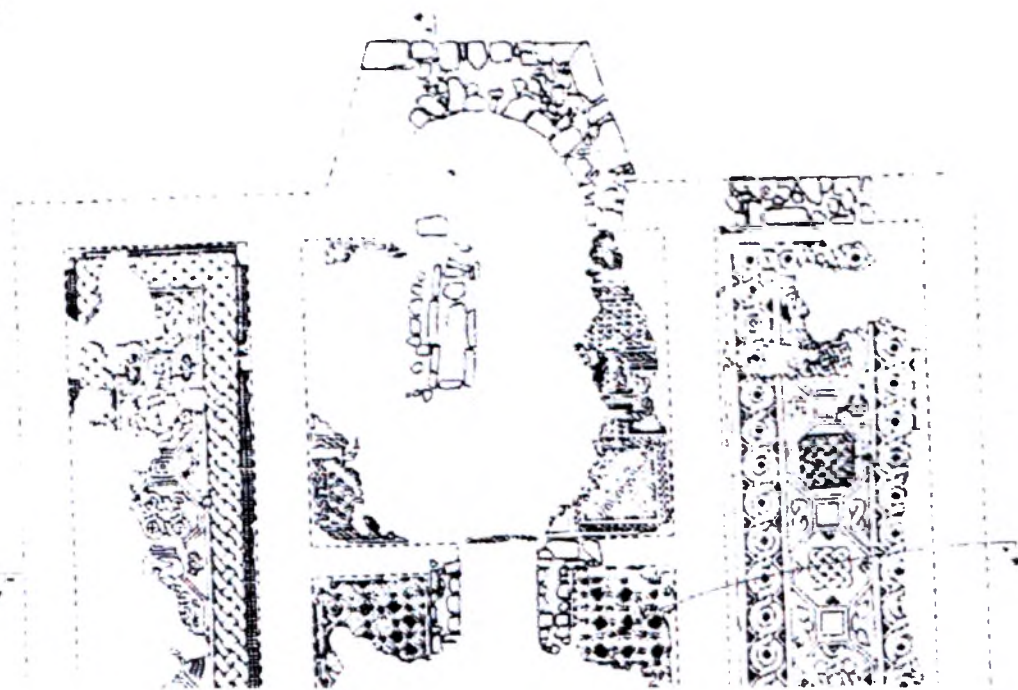
α. Επισκοπή Αδριανουπόλεως, Ζερμ (Jerem), (Αντιγόνηια). Θέση Λεκλί (Lekli), βασιλική 1, κάτοψη.

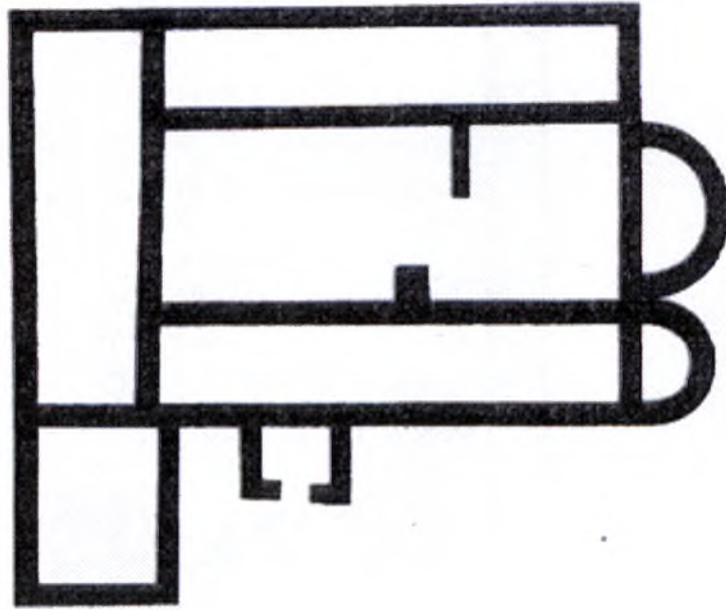
β. Επισκοπή Αδριανουπόλεως, Ζερμ (Jerem), (Αντιγόνηια). Θέση Λεκλί (Lekli), βασιλική 1, λεπτομέρεια της κάτοψης του Ιερού Βήματος.

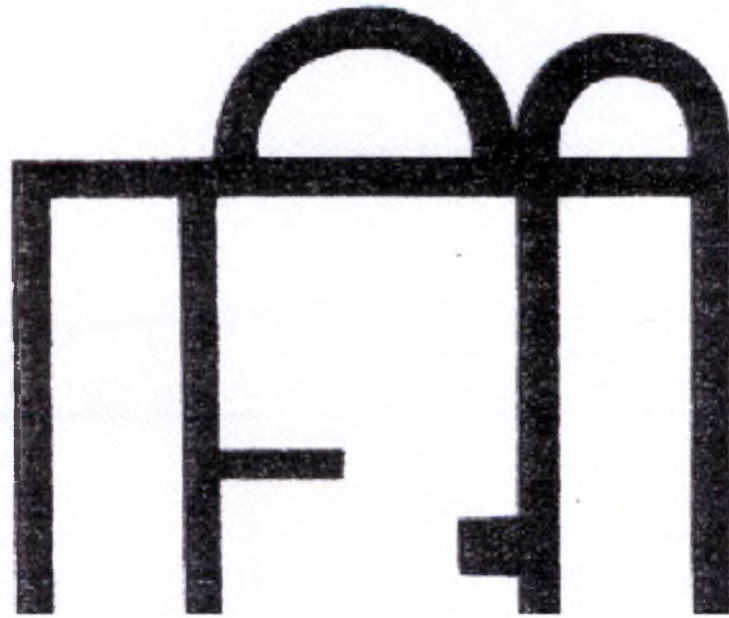
α. Επισκοπή Αδριανουπόλεως, Μεζαπλίκ (Mesariik). Θέση Μπρέγκου κιόσες (Bregu i kishes), βασιλική, κάτοψη.

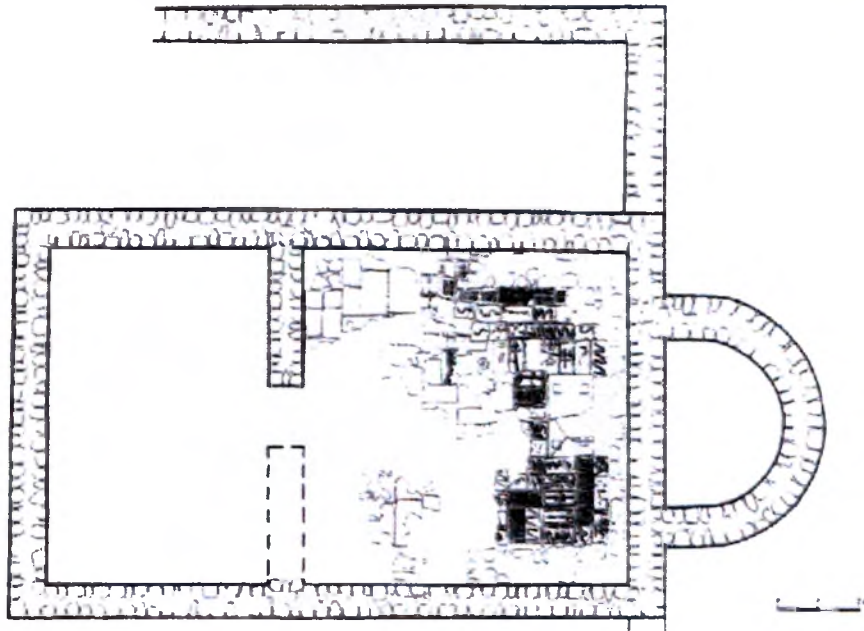
β. Επισκοπή Αδριανουπόλεως, Μεζαπλίκ (Mesariik). Θέση Μπρέγκου κιόσες (Bregu i kishes), βασιλική, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

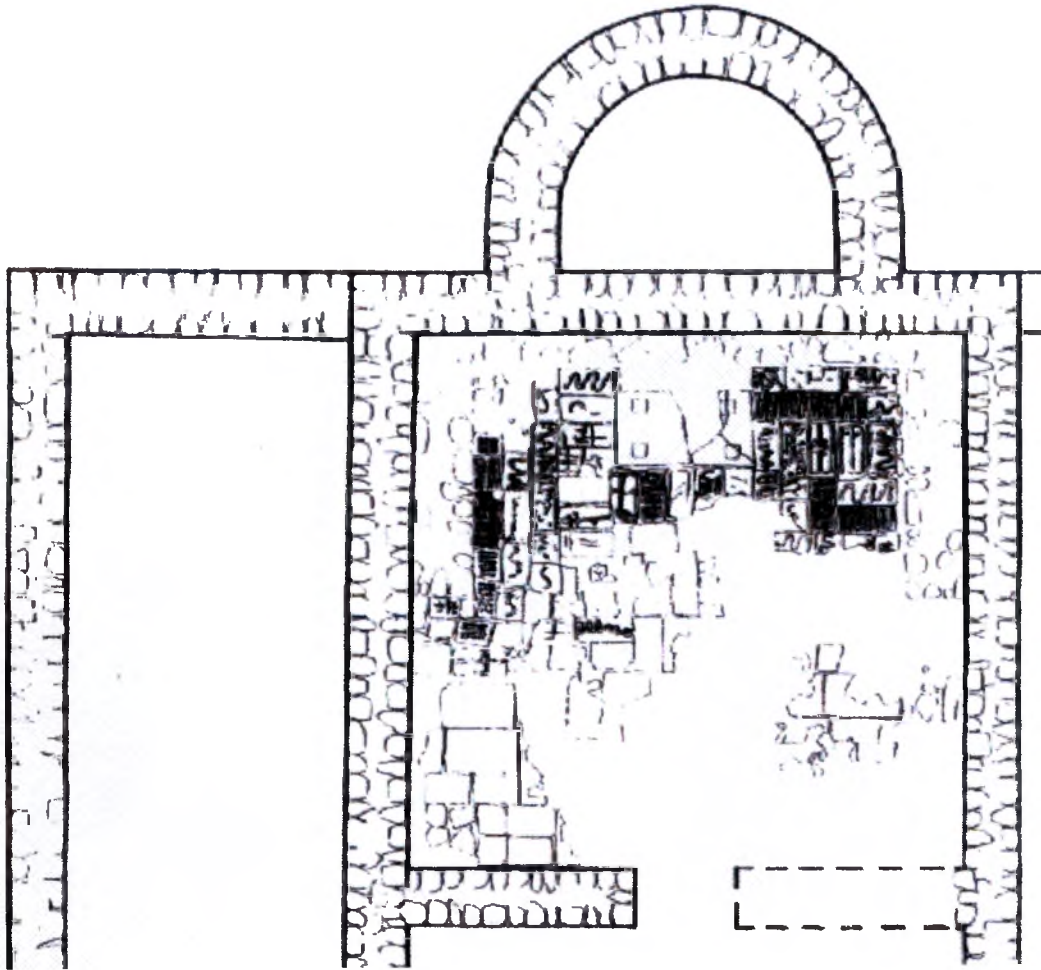
α. Επισκοπή Αδριανουπόλεως, Παλαιόκαστρο, βασιλική Α, κάτοψη.

β. Επισκοπή Αδριανουπόλεως, Παλαιόκαστρο, βασιλική Α, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

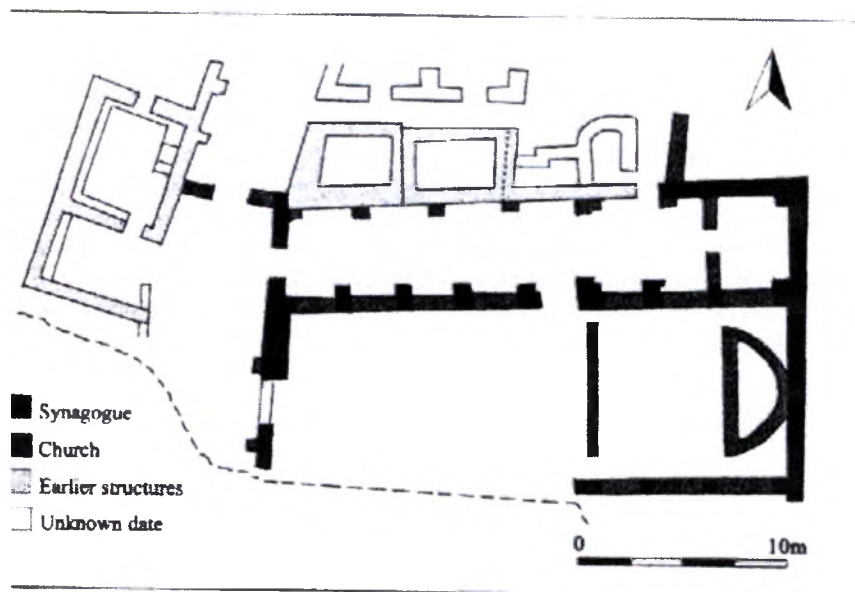
α. Επισκοπή Αδριανουπόλεως, Παλαιόκαστρο, βασιλική Β, κάτοψη.

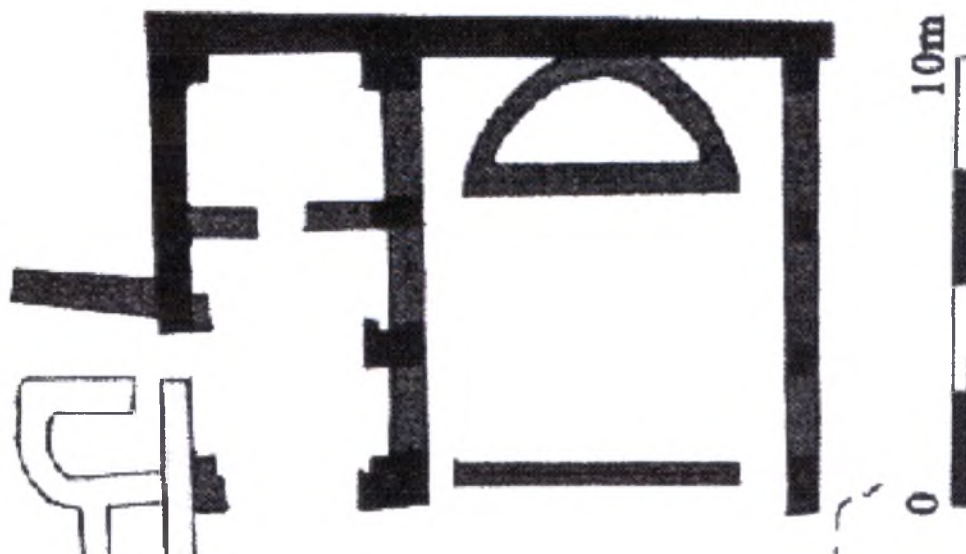
β. Επισκοπή Αδριανουπόλεως, Παλαιόκαστρο, βασιλική Β, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

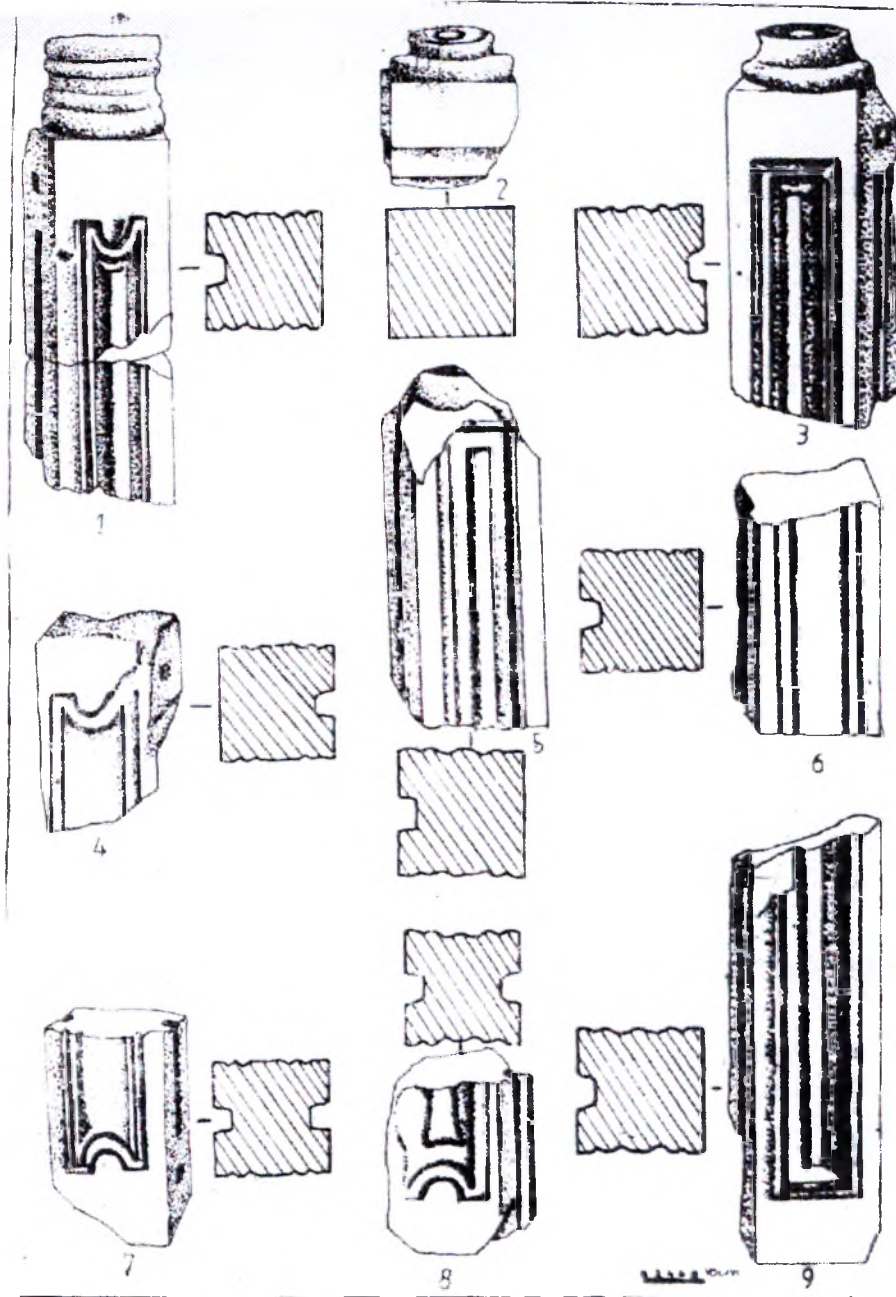
Επισκοπή Αδριανουπόλεως, Παλαιόκαστρο, βασιλική Β, βόρειο συμφέλλιο.

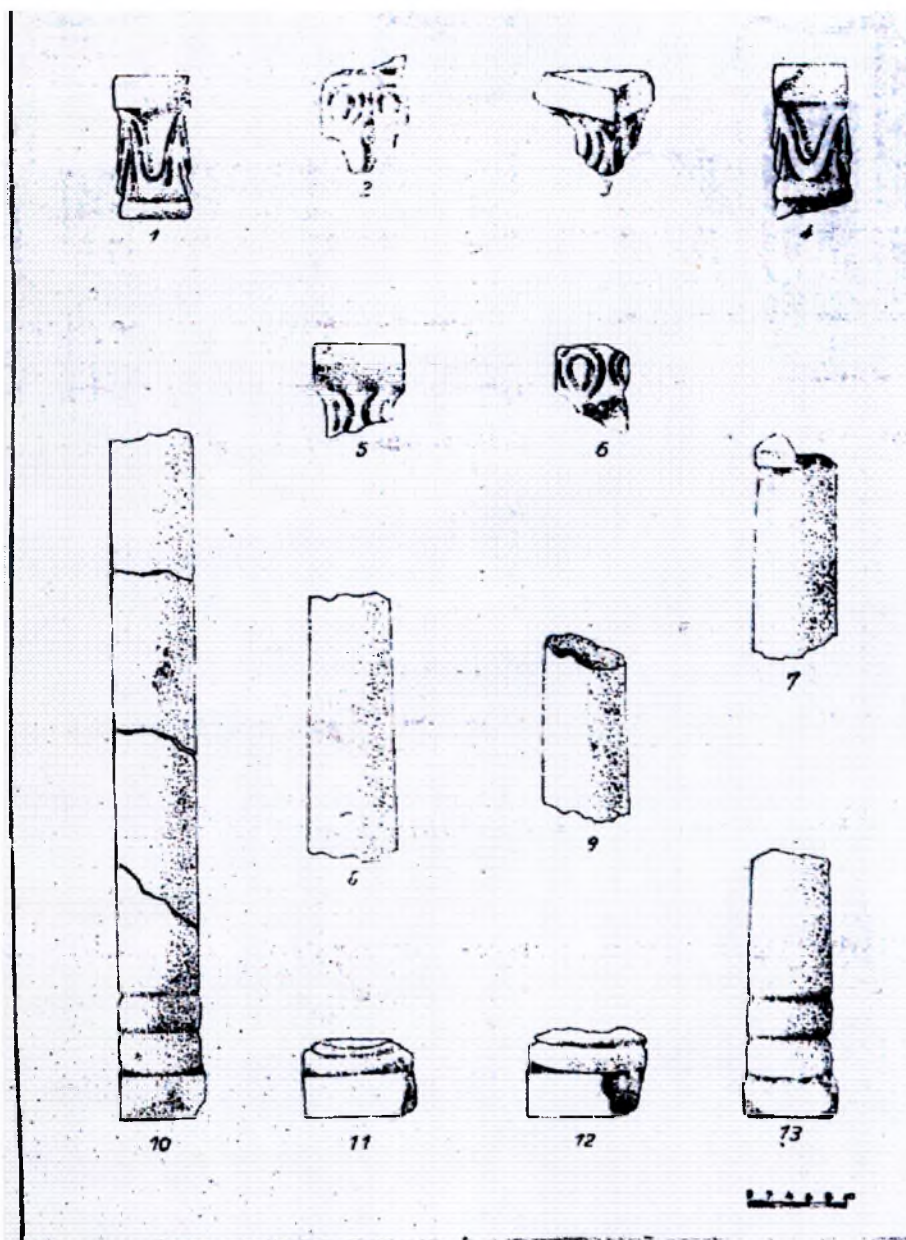
α. Επισκοπή Αγκιασμού, Αγ. Σαράντα (Sarande) (Αγκιασμός), πόλη, βασιλική, κάτοψη.

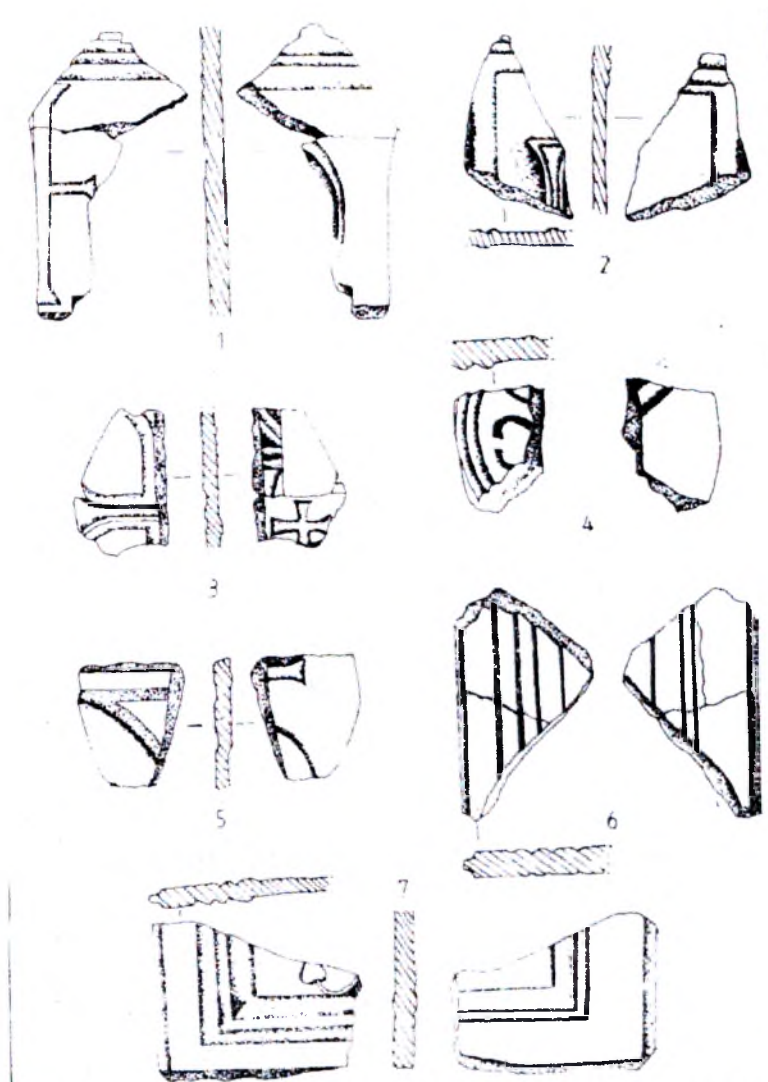
β. Επισκοπή Αγκιασμού, Αγ. Σαράντα (Sarande) (Αγκιασμός), πόλη, βασιλική, λεπτομέρεια από την κάτοψη του Ιερού Βήματος.

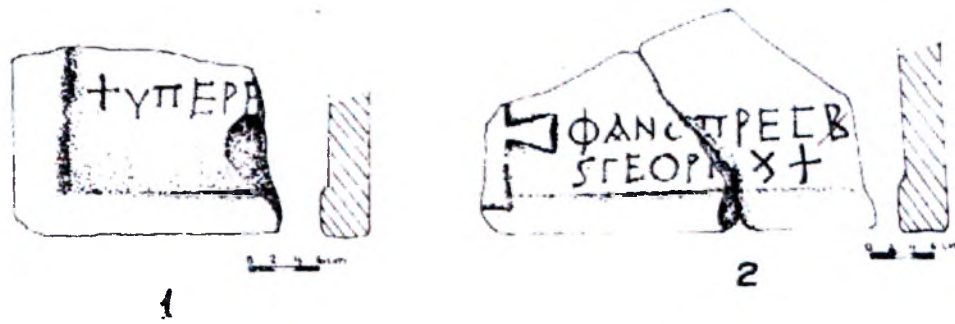
Επισκοπή Αγχιασμού, Αγ. Σαράντα (Sarande) (Αγχιασμός), πόλη, βασιλική, πεσσίκοι.

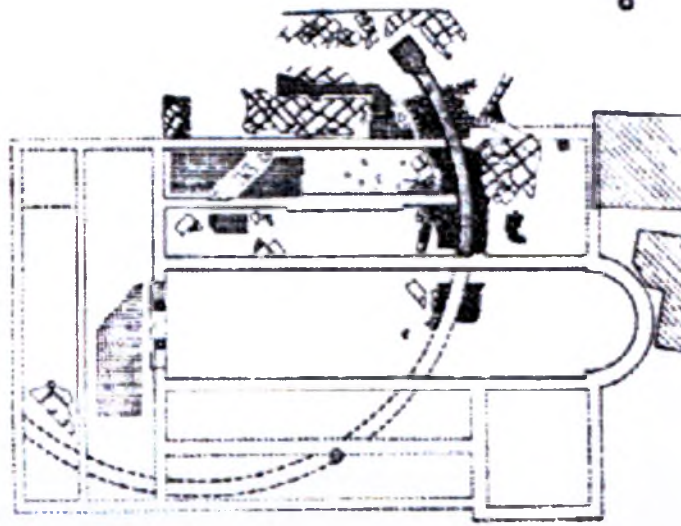
Επισκοπή Αγχιασμού, Αγ. Σαράντα (Sarande) (Αγχιασμός), πόλη, βασιλική, συμφρεις
κιονίσκοι.

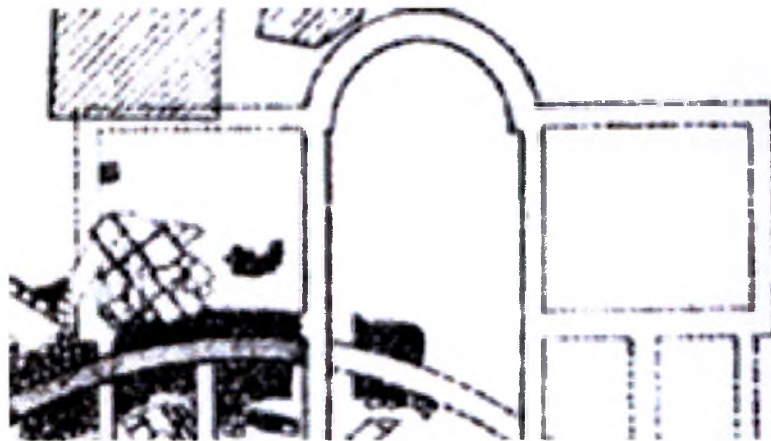
α. Επισκοπή Αγχιασμού, Αγ. Σαράντα (Sarande) (Αγχιασμός), πόλη, βασιλική, θωράκια.

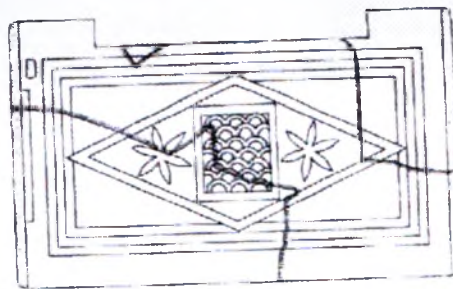
β. Επισκοπή Αγχιασμού, Αγ. Σαράντα (Sarande) (Αγχιασμός), πόλη, βασιλική, ενεπίγραφα θωράκια.

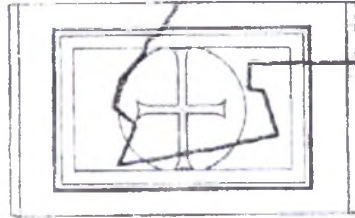
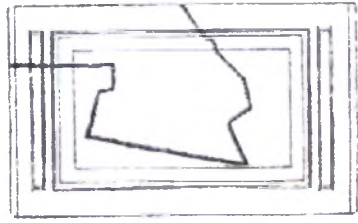
α. Επισκοπή Κέρκυρας, Κέρκυρα, Παλαιόπολη, βασιλική Ιοβιανού, κάτοψη.

β. Επισκοπή Κέρκυρας, Κέρκυρα, Παλαιόπολη, βασιλική Ιοβιανού, λεπτομέρεια της κάτοψης του Ιερού Βήματος.

γ. Επισκοπή Κέρκυρας, Κέρκυρα, Παλαιόπολη, βασιλική Ιοβιανού, πύρινο θωράκιο.

α. Επισκοπή Κέρκυρας, Κέρκυρα, Παλαιόπολη, βασιλική Ιοβιανού, μαρμάρινο θωράκιο.

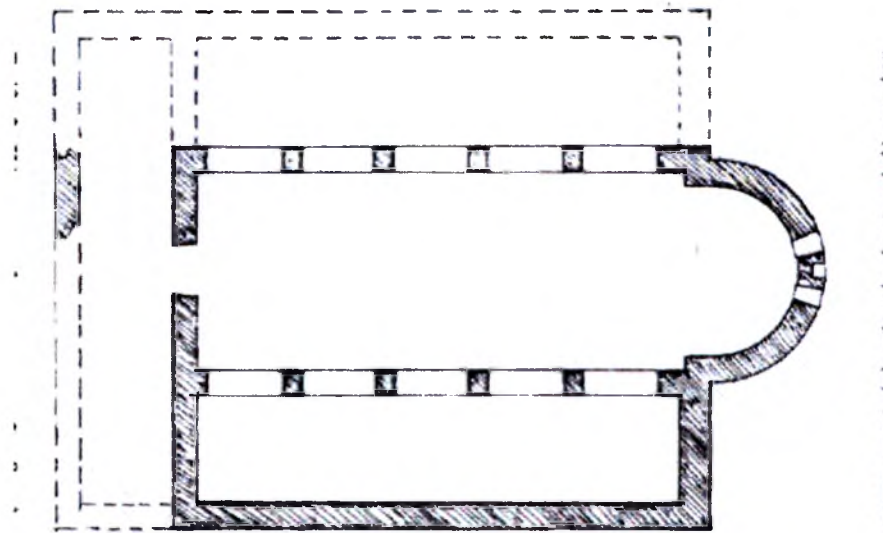
β. Επισκοπή Κέρκυρας, Κέρκυρα, Παλαιόπολη, βασιλική Ιοβιανού, 1942-1944

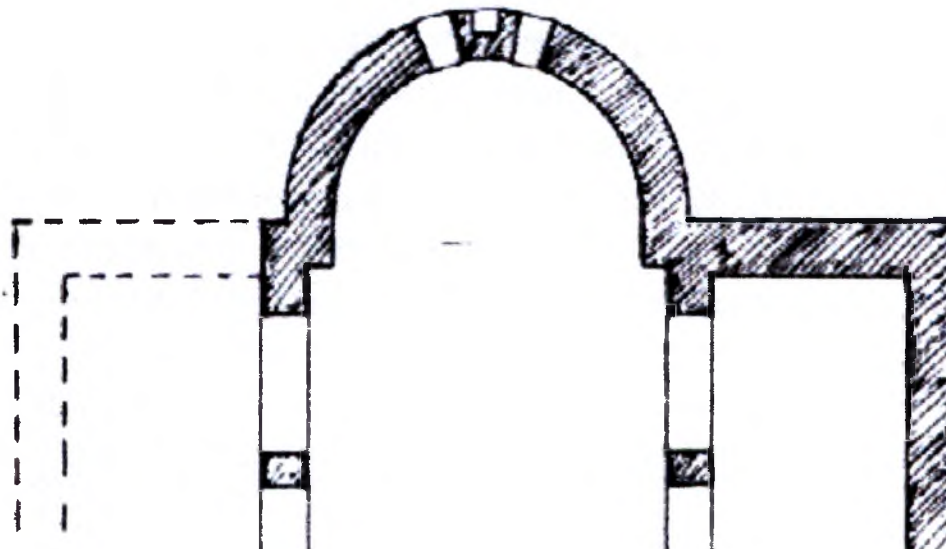
α. Επισκοπή Κέρκυρας, Κέρκυρα, Παλαιόπολη, βασιλική Ιοβιανού, θωράκιο με απεικόνιση αμνού.

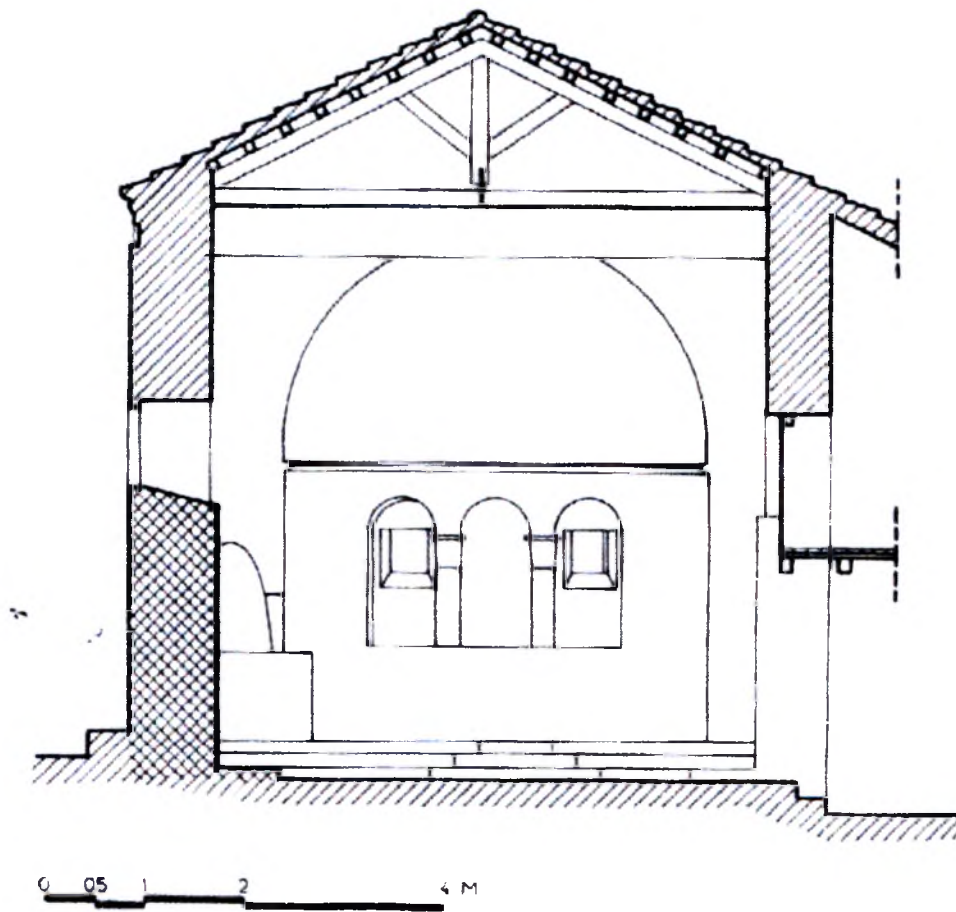
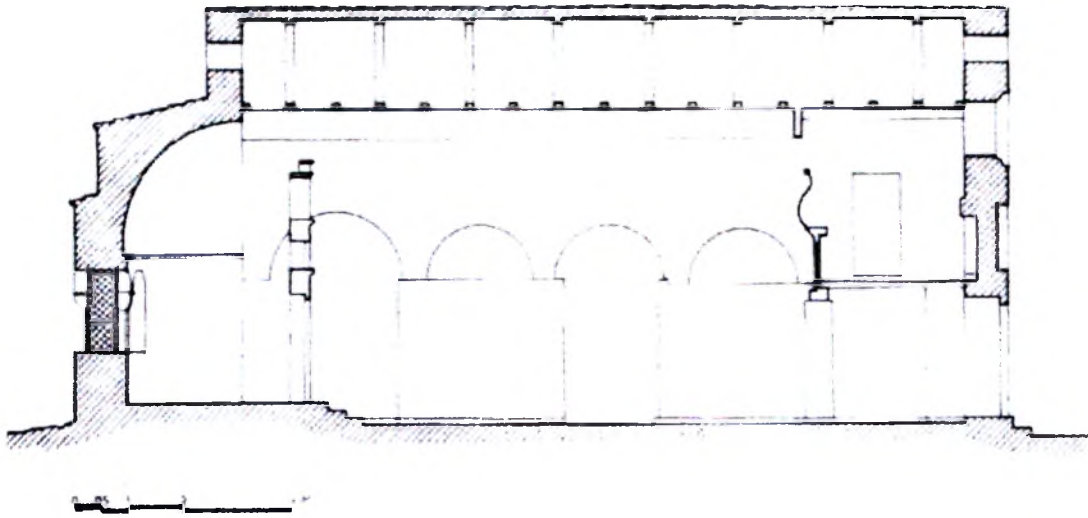
β. Επισκοπή Κέρκυρας, Κέρκυρα, Παλαιόπολη, βασιλική Ιοβιανού, με απεικόνιση αμνού.

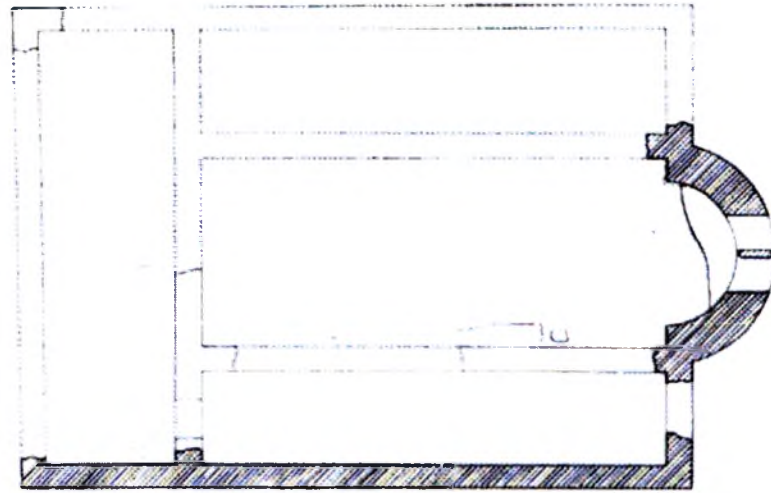
α. Επισκοπή Κέρκυρας, Κέρκυρα, Παλαιόπολη. Μονή Αγίων Θεοδώρων, βασιλική, κάτοψη.

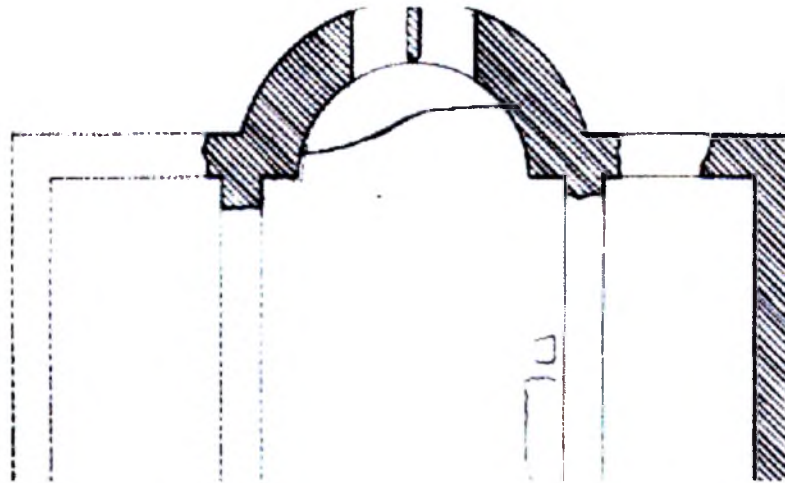
β. Επισκοπή Κέρκυρας, Κέρκυρα, Παλαιόπολη. Μονή Αγίων Θεοδώρων, βασιλική, λεπτομέρεια της κάτοψης του Ιερού Βήματος.

Επισκοπή Κέρκυρας, Κέρκυρα, Παλαιόπολη. Μονή Αγίων Θεοδώρων, βασιλική, κατά μήκος και κατά πλάτος τομή.

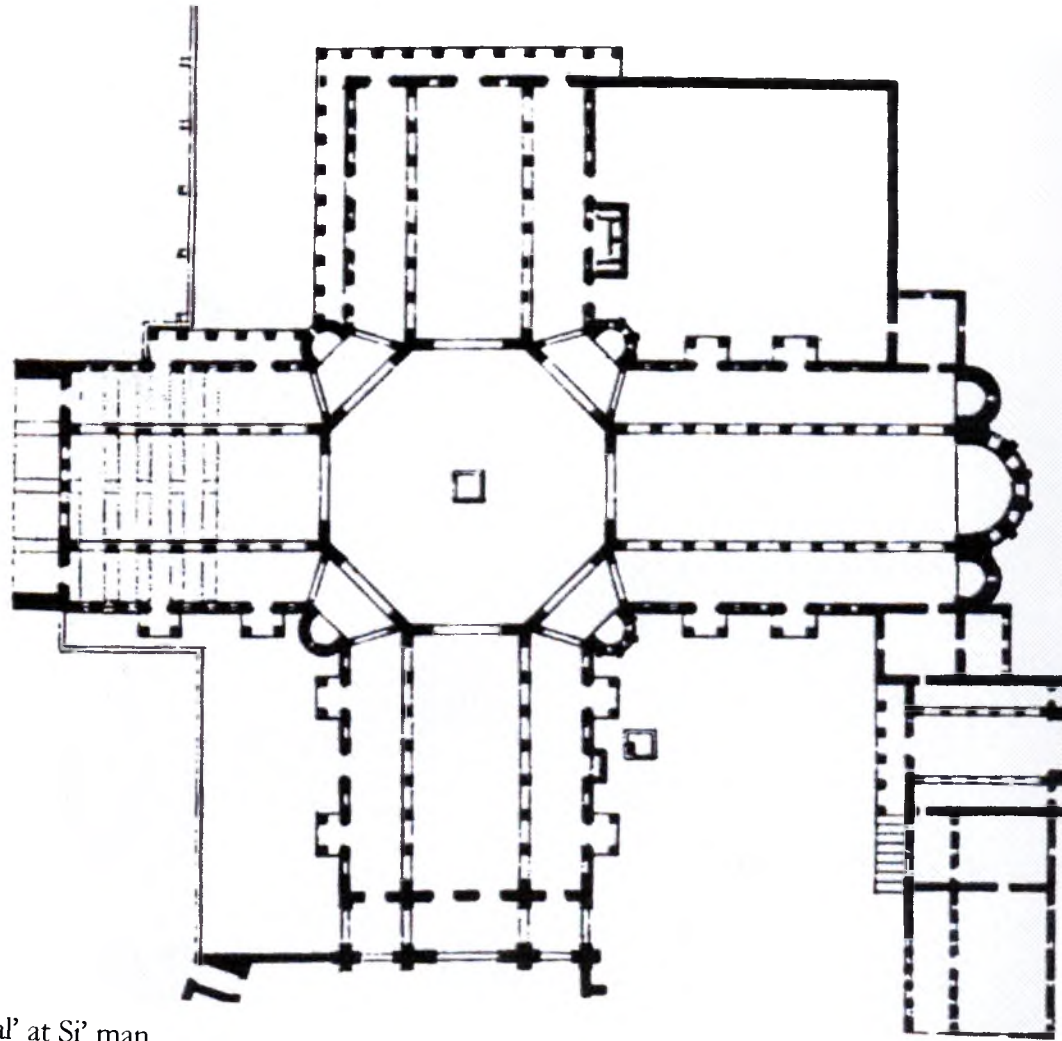
α. Επισκοπή Κέρκυρας, Παξοί, Οζιά, ναός Αγίου Στεφάνου, βασιλική, κάτοψη.

β. Επισκοπή Κέρκυρας, Παξοί, Οζιά, ναός Αγίου Στεφάνου, βασιλική, λεπτομέρεια της κάτοψης του Ιερού Βήματος.

γ. Επισκοπή Κέρκυρας, Παξοί, Οζιά, ναός Αγίου Στεφάνου, βασιλική, κατά μήκος τομή.

Qual' at Si' man

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

α/α	ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ	ΕΠΙΣΚΟΠΗ	ΘΕΣΗ	ΜΝΗΜΕΙΟ	ΕΙΔΟΣ ΦΡΑΓΜΑΤΟΣ	
					ΠΙΟΣΧΗΜΟ	ΕΥΘΥΓΡΑΜΜΟ
1	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ	Δημητριάς	Βασιλική Α, της Δαμιοκρατίας	X	
2	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ	Προφήτης Ηλίας, Ειχονοστάσι	Βασιλική Β, Κοιμητηριακή	X	
3	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ	Νησίδα Παλαιό Τρίκερι	Βασιλική Αγ. Σοφίας		X(ε)
4	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ	Πλατανίδια (Μεθώνη)	Βασιλική Β		
5	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγχιάλος	Βασιλική Α	X	
6	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγχιάλος	Βασιλική Β	X	
7	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγχιάλος	Βασιλική Γ	X	
8	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγχιάλος	Βασιλική Δ	X	
9	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγχιάλος	Βασιλική του Μαργυρίου	X	
10	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγχιάλος	Τριγλιτος ιδιότυπος ναύσκος		
11	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΥΠΑΤΗΣ	Υπάτη, Γυμνάσιο	Βασιλική Αγ. Ηρωδίωνα		X(ε)
12	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΥΠΑΤΗΣ	Θαυμακός Δομοκού,	Βασιλική	X	
13	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ	Παρεκκλησιά ή Ανάθεμα Αγ. Παρρασκευή Κοζάνης	Βασιλική	X	
14	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ	Άγιος Ορεικό, Θέση Αρμενοχώρι (Διοκλήτιανούπολις)	Βασιλική Β		X

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

α/α	ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ	ΕΠΙΣΚΟΠΗ	ΘΕΣΗ	ΜΝΗΜΕΙΟ	ΣΤΗΡΙΓΜΑΤΑ	
					ΠΕΣΣΕΣΚΟΙ	ΠΕΣΣΕΣΚΟΙ ΜΕ ΣΥΜΦΩΤΗ ΚΙΟΝΙΣΚΟ
1	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ	Δημητριάς	Βασιλική Α, της Δαμοκρατίας	X	
2	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ	Προφήτης Ηλίας, Εικονοστάσι	Βασιλική Β, Κοιμητηριακή	X	
3	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ	Νησιδα Παλατό Γκιερφ	Βασιλική Αγ. Σοφίας		
4	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ	Πλατανίδια (Μεθώνη)	Βασιλική Β		X
5	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγγιάλος	Βασιλική Α	X	X
6	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγγιάλος	Βασιλική Β	X	
7	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγγιάλος	Βασιλική Γ	X	X
8	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγγιάλος	Βασιλική Δ		
9	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγγιάλος	Βασιλική του Μαρτυρίου	X	X
10	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγγιάλος	Τριάλιτος ιδιότυπος ναός		
11	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΥΠΑΤΗΣ	Υπάτη, Γυμνάσιο	Βασιλική Αγ. Ηρωδίωνα		
12	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΥΠΑΤΗΣ	Θαυμακός Δομοκού,	Βασιλική		X
13	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ	Παρεκκλησιά ή Ανάθεμα Αγ. Παρασκευή Κοζάνης	Βασιλική		
14	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ	Άγιος Ορεστικό, Θέση Αρμενοφώι (Διοκλήτιανούπολις)	Βασιλική Β		

ΘΕΣΣΑΛΙΑ

α/α	ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ	ΕΠΙΣΚΟΠΗ	ΘΕΣΗ	ΜΝΗΜΕΙΟ	ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΕΙΣΟΔΟΥ	
					ΑΠΛΗ ΕΙΣΟΔΟΣ	ΤΟΞΩΤΗ ΠΥΛΗ ΠΡΟΣΤΩΟ
1	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ	Δημητριάς	Βασιλική Α, της Δαμιοκρατίας	X	
2	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ	Προφήτης Ηλίας, Εικονοστάσι	Βασιλική Β, Κοιμητηριακή	X	
3	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ	Νησίδα Παλαίο Τρίκερι	Βασιλική Αγ. Σοφίας		
4	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΣ	Πλατανίδα (Μεθώνη)	Βασιλική Β		
5	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγγιάλος	Βασιλική Α		X
6	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγγιάλος	Βασιλική Β		X
7	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγγιάλος	Βασιλική Γ		X
8	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγγιάλος	Βασιλική Δ		X
9	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγγιάλος	Βασιλική του Μαρτυρίου		X
10	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΘΗΒΩΝ	Νέα Αγγιάλος	Τριγλιτος ιδιότυπος ναΐσκος		
11	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΥΠΑΤΗΣ	Υπάτη, Γυμνάσιο	Βασιλική Αγ. Ηρωδίωνα	X	
12	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΥΠΑΤΗΣ	Θαυμακός Δομοκού,	Βασιλική		
13	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ	Παρεκκλησιά ή Ανάθεμα Αγ. Παρρασκευή Κοζάνης	Βασιλική		X
14	ΛΑΡΙΣΗΣ	ΔΙΟΚΛΗΤΙΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ	Άγιος Ορεστικό, Θέση Αρμενοχώρι (Διοκλητιανούπολις)	Βασιλική Β		X

ΗΠΕΙΡΟΣ

α/α	ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ	ΕΠΙΣΚΟΠΗ	ΘΕΣΗ	ΜΝΗΜΕΙΟ	ΕΙΔΟΣ ΦΡΑΓΜΑΤΟΣ	
					ΠΙΟΣΥΧΗΜΟ	ΕΥΘΥΓΡΑΜΜΟ
15	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		Νικόπολη	Βασιλική Α		X
16	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		Νικόπολη	Βασιλική Β	X	
17	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		Νικόπολη	Βασιλική Γ		X
18	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		Νικόπολη	Βασιλική Δ	X	
19	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		Μύτικας Αναρμονίας, Αγ. Σοφία	Βασιλική		X
20	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		νησίδα Κέραλος	Βασιλική Α		X
21	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΔΩΔΩΝΗΣ	Αμβρακικού κόλπου Δωδώνη	Βασιλική στο Γερό του Δία		X
22	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΔΩΔΩΝΗΣ	Zεφμ (Jem), Αντιγόνηα,	Βασιλική 1		X
23	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΔΩΔΩΝΗΣ	θέση Λεζλί (Lekli) Μεσαπλίχ (Mesaplik), θέση Μπρέγκου κι σες (Bregu I Kishes)	Βασιλική		X
24	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΔΩΔΩΝΗΣ	Παλαϊοκαστρο	Βασιλική Α		X
25	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΔΩΔΩΝΗΣ	Παλαϊοκαστρο	Βασιλική Β		X
26	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΑΓΧΙΛΑΣΜΟΥ	Αγ. Σαρντά, Αγχασιμός, πόλη	Βασιλική		X
27	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΚΕΡΚΥΡΑΣ	Κέρκυρα, Παλαιόπολη	Βασιλική Ιοβανού		X (G)
28	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΚΕΡΚΥΡΑΣ	Κέρκυρα, Παλαιόπολη	Βασιλική Μονής Αγ. Θεοδώρων		X (G)
29	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΚΕΡΚΥΡΑΣ	Παξοί, Οζία.	Βασιλική ναού Αγ. Στεφάνου	X (G)	

ΗΠΕΙΡΟΣ

α/α	ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ	ΕΠΙΣΚΟΠΗ	ΘΕΣΗ	ΜΝΗΜΕΙΟ	ΣΤΗΡΙΓΜΑΤΑ	
					ΠΕΣΣΕΣΚΟΙ	ΠΕΣΣΕΣΚΟΙ ΜΕ ΣΥΜΦΥΗ ΚΙΟΝΙΣΚΟ
15	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		Νικόπολη	βασιλική Α		
16	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		Νικόπολη	βασιλική Β	X	
17	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		Νικόπολη	βασιλική Γ		
18	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		Νικόπολη	βασιλική Δ		X
19	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		Μύτικας Αναρτανίας, Αγ. Σοφία	βασιλική	X	
20	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		νησίδα Κέραλος	βασιλική Α		
21	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΔΩΔΩΝΗΣ	Αμβρακικού κόλπου Δοδώνη	βασιλική στο Ιερό του Δία		
22	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΔΩΔΩΝΗΣ	Ζεφμ (Jerm), Αντιγόνηα,	βασιλική 1		
23	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΔΩΔΩΝΗΣ	θέση Λεκλί (Lekli) Μεσαπλικ (Mesaplik), θέση Μπρέγκου ι ζίσες (Brigu I Kishes)	βασιλική		
24	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΔΩΔΩΝΗΣ	Παλατιόναστρο	βασιλική Α		X
25	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΔΩΔΩΝΗΣ	Παλατιόναστρο	βασιλική Β		
26	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΑΓΧΙΑΣΜΟΥ	Αγ. Σαράντα, Αρχισμός, πόλη	βασιλική		X
27	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΚΕΡΚΥΡΑΣ	Κέρκυρα, Παλαιόπολη	βασιλική Ιοβανού		
28	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΚΕΡΚΥΡΑΣ	Κέρκυρα, Παλαιόπολη	βασιλική Μονής Αγ. Θεοδώρων		
29	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΚΕΡΚΥΡΑΣ	Γιαζοί, Οξιά.	βασιλική ναού Αγ. Στεφάνου		

ΗΠΕΙΡΟΣ

α/α	ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ	ΕΠΙΣΚΟΠΗ	ΘΕΣΗ	ΜΝΗΜΕΙΟ	ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΕΙΣΟΔΟΥ	
					ΑΠΛΗ ΕΙΣΟΔΟΣ	ΤΟΞΩΤΗ ΠΥΛΗ ΠΡΟΣΤΩΟ
15	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		Νικόπολη	Βασιλική Α		X
16	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		Νικόπολη	Βασιλική Β		X
17	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		Νικόπολη	Βασιλική Γ		X
18	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		Νικόπολη	Βασιλική Δ		X
19	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		Μύτικας Αναρτανιάς, Αγ. Σοφία	Βασιλική	X	
20	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ		νησίδα Κέρφαλος Αμβρακικού κόλπου	Βασιλική Α	X (i)	
21	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΔΩΔΩΝΗΣ	Δωδώνη	Βασιλική στο Περό του Δια	X	
22	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΔΩΔΩΝΗΣ	Zerq (Jerm), Αντιγόνηα,	Βασιλική 1	X	
23	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΔΩΔΩΝΗΣ	θέση Λεκλί (Lekli) Μεσαπλίκ (Mesaplik), θέση Μπρέγκου ι κίσεσ (Bregu I Kishes)	Βασιλική		X
24	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΔΩΔΩΝΗΣ	Παλαιόκαстро	Βασιλική Α		
25	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΔΩΔΩΝΗΣ	Παλαιόκαстро	Βασιλική Β	X(i)	
26	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΑΓΧΙΑΣΜΟΥ	Αγ. Σεράντα, Αγχιαμίος, πόλη	Βασιλική	X	
27	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΚΕΡΚΥΡΑΣ	Κέρκυρα, Παλαιόπολη	Βασιλική Γοβιανού		
28	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΚΕΡΚΥΡΑΣ	Κέρκυρα, Παλαιόπολη	Βασιλική Μονής Αγ. Θεοδώρων		
29	ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ	ΚΕΡΚΥΡΑΣ	Παζοί, Οζιά.	Βασιλική ναού Αγ. Στεφάνου		

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ *

- Αβραμέα 1974 Α. Αβραμέα, *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν* (Αθήνα, 1974)
- ΑΔ *Αρχαιολογικόν Δελτίον*
- ΑΕ *Αρχαιολογική Εφημερίς*
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1982 Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, "Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Μαγνησία", στο *Μαγνησία. Το χρονικό ενός πολιτισμού* (Αθήνα, 1982), 105-175
- Βαραλής 2001 Ι.Δ. Βαραλής, *Η επίδραση της θείας λειτουργίας και των ιερών ακολουθιών στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του ανατολικού Ιλλυρικού (395-753), τεύχ. Α-Β, Διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2001.*
- Βοκοτόπουλος 1972 Π. Βοκοτόπουλος, "Ανασκαφή βασιλικής Αγίας Σοφίας Μύτικα", *ΠΛΑΕ* 1972, 109-113
- Γιαννόπουλος 1918 Ν. Γιαννόπουλος, "Υπάτη, Νέαι Πάτραι", *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 7 (1918), 441-458
- Γκιολές 1992 Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή Ναοδομία*, Αθήνα 1992, 14-15.
- Θεοχάρης 1963 Δ. Θεοχάρης, «Νέα Παλαιοχριστιανική Βασιλική Δημητριάδος», *ΑΔ* 18 (1963), Χρονικά, 139-140.
- Κουρκουτίδου, Μιχαηλίδης 2002 Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Μ. Μιχαηλίδης, *Η βασιλική της Αγίας Παρασκευής στην Κοζάνη* (Θεσσαλονίκη, 2002).
- Λαζαρίδης 1969 Π. Λαζαρίδης, "Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου", *ΠΛΑΕ* 1969, 16-25
- Λαζαρίδης 1970 Π. Λαζαρίδης, "Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου", *ΠΛΑΕ*

* Από τις συντομογραφίες έχουν απαλειφθεί οι αναφορές στο ΑΔ, οι οποίες βρίσκονται στα οικεία μέρη του καταλόγου.

- 1970, 37-49
- Λαζαριδης 1975 Π. Λαζαριδης, "Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου", *ΠΛΑΕ* 1975, 50
- Λαζαριδης 1978 Π. Λαζαριδης, "Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου", *ΠΛΑΕ* 1978, 34-49
- Λαζαριδης 1979 Π. Λαζαριδης, "Ανασκαφαί Νέας Αγχιάλου", *ΠΛΑΕ* 1979, 56-70
- Λαζαριδης 1981 Π. Λαζαριδης, "Ανασκαφή Νέας Αγχιάλου", *ΠΛΑΕ* 1981, 82-91
- Λαζαριδης 1987 Π. Λαζαριδης, "Φθιωτίδα: Θήβαι", *ΑΕ* 1987, 315-335.
- Μαστροκώστας 1956 Ε. Μαστροκώστας, "Μεσαιωνικά μνημεία Αττικής, Φωκίδος και Μαγνησίας", *ΑΕ* 1956, *Χρονικά*, 27-36
- Μπάρλα 1965 Χ. Μπάρλα, «Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού», *ΠΛΑΕ* 1965, 78-84.
- Μπάρλα 1966 Χ. Μπάρλα, «Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού», *ΠΛΑΕ* 1966, 95-102.
- Μπάρλα 1967 Χ. Μπάρλα, «Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού», *ΠΛΑΕ* 1967, 28-31.
- Μπάρλα 1968 Χ. Μπάρλα, «Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού», *ΠΛΑΕ* 1968, 16-21.
- Ντίνα 1990α Α. Ντίνα, "Παλαιοχριστιανικά μνημεία Θεσσαλίας", *Αρχαιολογία* 34 (Μάρτιος 1990), 87-94
- Ντίνα 1990β Α. Ντίνα, "Ανασκαφή Φθιωτίδων Θηβών Π. Λαζαριδης", *ΠΛΑΕ* 1990, 142-159
- Ντίνα 1994 Α. Ντίνα, "Νεότερες έρευνες στην παλαιοχριστιανική πόλη των Φθιωτίδων Θηβών", στο *Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990* (Αθήνα, 1994), 357-370

- Ντίνα 1996
Α. Ντίνα, "Η παλαιοχριστιανική Δημητριάδα και οι μετέπειτα αναφορές της", στο Ε. Κονταξή, επιμ., *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στο χρόνο, Πρακτικά ημερίδας 9 Νοεμβρίου 1994* (Βόλος, 1996), 112-158
- Ορλάνδος 1994
Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης* (Αθήναι, 1952, ανατύπ. Αθήνα, 1994)
- ΠΛΑΕ
Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
- Πάλλας 1987-1988
Δ. Πάλλας, "Η εκκλησία του Αγίου Ηρωδίωνος στην Υπάτη", στο *Συναγωγή μελετών βυζαντινής αρχαιολογίας (τέχνη-λατρεία-κοινωνία) II* (Αθήνα, 1987-1988), 641-666.
- Παπάγγελος 1989
Ι. Παπάγγελος, "Ξύλινα παλαιοχριστιανικά διάστυλα επί μαρμάρινων κιγκλίδων", *Ένατο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων* (Αθήνα, 1989), 68
- Παπαδημητρίου 1942-1944
Ι. Παπαδημητρίου, "Ο Ιοβιανός της βασιλικής της Παλαιοπόλεως Κερκύρας", *ΑΕ 1942-1944, Χρονικά*, 39-48
- Παπαζώτος 1988
Θ. Παπαζώτος, "Ανασκαφή Διοκλητιανουπόλεως. Οι πρώτες εκτιμήσεις", *ΑΔ 43* (1988), *Α'-Μελέτες*, 195-218
- Σακελλαρίου 1997
Μ. Β. Σακελλαρίου, επιμ., *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού* (Αθήνα, 1997)
- Σμπυράκη-Καλαντζή 1990
Αικ. Σμπυράκη – Καλαντζή, "Ιστορικός πίνακας της Θεσσαλίας κατά την παλαιοχριστιανική, βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο", *Αρχαιολογία 34* (Μάρτιος 1990), 85-86
- Στούφη-Πουλημένου 1999
Ι. Στούφη-Πουλημένου, *Το φράγμα του ιερού βήματος στα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Ελλάδος* (Αθήνα, 1999)

- Σωτηρίου 1928 Γ. Σωτηρίου, "Ανασκαφαί Νέας Αγγιάλου", *ΠΛΑΕ* 1928, 52-58
- Σωτηρίου 1929α Γ. Σωτηρίου, "Αι χριστιανικαί Θήβαι της Θεσσαλίας", *ΑΕ* 1929, 1-158
- Σωτηρίου 1929β Γ. Σωτηρίου, "Ανασκαφαί Νέας Αγγιάλου", *ΠΛΑΕ* 1929, 63-68
- Σωτηρίου 1942 Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία* (Αθήνα, 1942)
- Σωτηρίου, Βασιλικαί Γ. Σωτηρίου, "Αι παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί της Ελλάδος", *ΑΕ* 1929, 159-248
- Σωτηρίου, Ορλάνδος 1930 Γ. Σωτηρίου, Α. Ορλάνδος, "Ανασκαφαί Νικοπόλεως", *ΠΛΑΕ* 1930, 79-80
- Σωτηρίου, Ορλάνδος 1937 Γ. Σωτηρίου, Α. Ορλάνδος, "Ανασκαφαί Νικοπόλεως", *ΠΛΑΕ* 1937, 81-82
- Χαλκιά 1997 Ε. Χαλκιά, "Παλαιοχριστιανική τέχνη", στο *Σακελλαρίου* 1997, 166-181
- Χρυσός 1981 Ε. Χρυσός, "Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή (Δ'-ΣΤ' αι.)", *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981), 9-113
- Χρυσός 1997 Ε. Χρυσός, "Πρωτοβυζαντινή περίοδος (4^{ος} – 6^{ος} αι.)", στο *Σακελλαρίου* 1997, 148-165
- Bace 1978 A. Bace, "Arkitektura e dy kishave paleokristiane dhe e varreve në kështjellën në Paleokastër", *Monumentet* 15-16 (1978), 73-88
- Bowden 2003 W. Bowden, *Epirus Vetus. The Archaeology of a Late Antique Province* (London, 2003)
- Duval 1984 N. Duval, «L' architecture religieuse de Tsaritchin Grad dans le cadre de l' Illyricum oriental au Vie siècle », στο *Villes et peuplement dans l' Illyricum*

- Protobyzantin*, Actes du Colloque organise par l' Ecole Française de Rome, Rome 12-14 Mai 1982, στη σειρά Collection d' Ecole Française de Rome, 77, Ρώμη, 1984, 399-481.
- Gounaris 1989 G. Gounaris, "L'archéologie chrétienne en Grèce de 1974 à 1985", στα *Actes du XIe Congrès international d'Archéologie chrétienne 3* (Città del Vaticano, Rome, 1989), 2687-2711
- Grossmann 1990 P. Grossmann, "Αρχιτεκτονική", στο Κ. Μανάφης, επιμ., *Σινά. Οι Θησαυροί της Ιεράς Μονής Αγίας Αικατερίνης*, Αθήνα 1990, σ. 29-40
- Honigmann 1939 E. Honigmann, *Le Synekdemos d' Hiéroclès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, στη σειρά: *Corpus Bruxellence Historiae Byzantinae, Forma Imperii Byzantini, fasc. I* (Bruxelles, 1939)
- Koder, Hild 1976 J. Koder, Fr. Hild, *Hellas und Thessalia, Tabula Imperii Byzantini 1* (Wien, 1976)
- Komata 1984 D. Komata, "Basilika paleokristiane e Mesaplikut", *Iliria* (1984/1), 183-197
- Krautheimer 1998 R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική* (ελλ. μεταφρ. Αθήνα, 1998)
- Lako 1991 K. Lako, "Basilika paleokristiane e Onhezmit", *Iliria* (1991/1-2), 123-186
- Marzloff 1987 P. Marzloff, "Grabungen im Bereich der 'Damokratia Basilika'", στο *Demetrias V* (Bonn, 1987), 63-267
- Milojicic 1973 V. Milojicic, "Bericht uber die deutschen archaologischen Austrabungen in Thessalien", *ΑΔ* 28 (1973), *Χρονικά*, 340-347
- Meksi 1985 A. Meksi, "Arkitektura paleokristiane në Shqipëri", *Monumentet* 29 (1985/2), 13-44

- Pallas 1971 D. Pallas, λήμ. "Epiros", στο *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* II (1971), 207-334
- Pallas 1977 D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973* (Città del Vaticano, 1977)
- Soustal, Koder 1981 P. Soustal, J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia, Tabula Imperii Byzantini* 3 (Wien, 1981)
- Spiro 1978 M. Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth/Sixth Centuries*, Διδ. διατρ. (University of New York, 1978)
- Varalis 1999 Y. D. Varalis, "Deux églises à chœur triconque de l'Illyricum oriental. Observations sur leur type architectural", *BCH* 123/1 (1999), 195-225

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000074351